

Voortgangsrapportage Sectorakkoord Duurzaamheid in beweging

Versie 1.0

Samenvatting

Voortgangsrapportage Sectorakkoord 'Duurzaamheid in beweging'

Een groot aantal (branche-)organisaties uit de verkeers- en vervoersector¹ en de Rijksoverheid hebben in december 2008 het sectorakkoord 'Duurzaamheid in beweging' gesloten. Daarbij is afgesproken de voortgang van dit akkoord te beoordelen, als onderdeel van de evaluatie van het kabinetsprogramma Schoon en Zuinig (voorjaar 2010). Voorliggend document geeft hier invulling aan. Ten tijde van het schrijven ervan is het sectorakkoord één jaar in werking.

Het sectorakkoord heeft een aanzet gegeven tot een gewenste beweging naar meer duurzame mobiliteit. Meer dan 90% van de gedefinieerde projecten ontwikkelt zich naar behoren en komt uit de startfase, een schaar aan andere projecten wordt autonoom ontwikkeld.

De voorspellingen van ECN/PBL over de ontwikkeling van de CO₂ uitstoot naar 2020 en verder geven anderzijds aan dat er voldoende reden is voor zorg. De volumegroei blijft onverminderd doorgaan, bij het vrachtvervoer blijkt een reductie van het brandstofverbruik veel moeizamer te behalen te zijn dan bij personenvervoer. Des te meer aanleiding om de beweging vast te houden en te versnellen.

Er is binnen het sectorakkoord extra aandacht nodig voor gedragsverandering bij de burger en bij bedrijven, voor (logistieke-) ketenefficiency en slimme interactieve logistiek. De potentie die duurzaam inkopen heeft om de marktontwikkeling te versnellen wordt nog onvoldoende benut.

Doelstelling van het sectorakkoord

Met het akkoord wordt beoogd om in samenwerking met de sectorpartners verkeer en vervoer invulling te geven aan de maatregelen van het kabinetsprogramma Schoon en Zuinig. Het werkt daarmee aanvullend op een regelgevend nationaal en internationaal kader. Invulling van het akkoord brengt de gewenste sectorbrede beweging naar een verduurzaming van de mobiliteit op gang. Deze beweging is te zien als een continu experimenteer-, leer- en verbeterproces.

De invulling die aan het sectorakkoord wordt gegeven rust op 4 pijlers:

- laten zien dat verduurzaming zakelijk verstandig is
- de deelsectoren als collectief aanspreken
- intenties vertalen naar concrete analyses, plannen, doelen en acties
- de individuele bedrijven die koplopers zijn actief steunen om goede voorbeelden te krijgen

Uitvoeringsorganen CLiM en PDL

Stichting Carbon Light Mobility (CLiM) en het Programma Duurzame Logistiek (PDL) zijn uitvoeringsorganen van het sectorakkoord. Zij zijn te zien als projectontwikkelaars om samen met de partijen in het akkoord met concrete projecten invulling te geven aan het akkoord. Na één jaar op weg te zijn, ligt er een portfolio van projecten die partijen zelf uitvoeren, waarbij CLiM en PDL naar behoefte ondersteunen. Zoals gezegd is een groot deel hiervan inmiddels goed op weg, maar de 'bestemming' is nog niet bereikt. Op enkele onderdelen is het nodig om de achterstand in te halen. Het gaat hierbij vooral om ketenprojecten zoals multi-modaal vervoer van vracht en personen (spoor, binnenvaart en weg).

De bijdrage van CLiM en PDL richt zich met name op dit soort ketenprojecten. Initiatieven die buiten de invloedssfeer van individuele partijen vallen, maar potentieel bieden indien de krachten worden gebundeld, zoals mobiliteitsmanagement in het personenvervoer en logistieke organisatievormen.

¹ ANWB, RAI, BOVAG, VNA, KNV, TLN, EVO, CBRB, NS reizigers, Havenbedrijf Rotterdam, Schiphol Group, KLM, PDM.

Samenvatting

Werken aan 12 thema's

Door CLiM en PDL zijn nu 12 thema's geïdentificeerd waarmee dwarsverbanden in de inzet van de sectorpartners worden gecreëerd. De thema's variëren van onder andere ITS tot stadsdistributie en EV support. In 8 van de 12 gedefinieerde thema's is een acceptabele tot goede voortgang te constateren, in de overige 4 verloopt de ontwikkeling trager dan verwacht (bovengenoemde gedragsverandering, voorbeeldwerking van duurzaam inkopen, (logistieke-) ketenefficiency en slimme interactieve logistiek).

Het voortgangsbeeld per thema is weergegeven op pagina 7.

In het algemeen valt na één jaar te constateren dat na een vertraagde start de beoogde beweging naar het verduurzamen van de mobiliteit op gang gekomen is en door de partijen gewaardeerd wordt. Er gebeurt in de sector nu veel meer dan wat er in het sectorakkoord beschreven is. Duidelijk is dat de sector in brede zin ondersteunt dat de 'sense of urgency' en de ingezette verandering de komende jaren gehandhaafd dient te blijven. Het is daarbij belangrijk om de nu geïnventariseerde intenties en plannen de komende jaren om te zetten naar concrete acties en resultaten en om de achterstand bij ketenprojecten (multi-modaal) weg te werken.

Inhoud

1	Introductie en leeswijzer	4
2	Sectorakkoord, beeld van de voortgang	7
3	Portfolio zelfstandige realisatie	11
4	Portfolio ondersteuning	24
	Bijlage 1	28
	Bijlage 2	37

I Introductie en leeswijzer

Sectorakkoord 'Duurzaamheid in beweging'

Het kabinetsprogramma *Schoon & Zuinig* is een breed opgezet beleidsprogramma om een reductie van CO₂-uitstoot en meer energiebesparing te bewerkstelligen. De sector verkeer en vervoer is één van de sectoren waar doelstellingen voor vastgelegd zijn. Een groot aantal (branche-) organisaties uit de verkeers- en vervoersector² en de Rijksoverheid hebben in december 2008 het sectorakkoord 'Duurzaamheid in beweging' gesloten. In een eerder stadium was afgesproken is het sectorakkoord in 2010 voor het eerst te evalueren, in de verwachting dat het akkoord dan 2 jaar in werking zou zijn. Dat is nu slechts 1 jaar. Desondanks is de evaluatie gehandhaafd.

Beweging is de basis van de transitie

Het kabinetsprogramma *Schoon en Zuinig* heeft onder andere tot doel om de CO₂ emissie van de sector verkeer en vervoer in de periode tot 2020 terug te brengen naar 30-34 Mton per jaar. Dit is vergelijkbaar met het emissieniveau van 1990.

Om in de periode tot 2050 een veel verdergaande reductie van de emissie te gaan realiseren zijn er andere maatregelen nodig. De transitie naar een structureel duurzame invulling van onze mobiliteitsbehoefte vereist dat de sector zich als geheel transformeert. Een ontdekkingsreis naar een nieuwe vormgeving. Dat proces kan niet vroeg en breed genoeg starten, omdat die transformatie al zoekende over de jaren ingevuld moet gaan worden.

Met het sectorakkoord hebben de sectorpartners zich gecommitteerd aan de doelstellingen van het kabinetsprogramma *Schoon en Zuinig*. Het doel is om ten eerste bij te dragen aan de invulling van de maatregelen van het *Schoon en Zuinig* programma (o.a. fiscale vergroening/ABvM, Het Nieuwe Rijden,

biobrandstoffen en EU bronbeleid). Het tweede doel is om de zo noodzakelijke sectorbrede beweging op gang te brengen, een continu verbeter- en transformatieproces. Beoogd wordt om die beweging vanzelfsprekend te maken, om zo de transitie naar het verduurzamen van onze mobiliteitsbehoefte te verankeren.

De afspraken in het sectorakkoord zijn gericht op CO₂ reductie, maar hebben ook energiebesparing en een grotere voorzieningszekerheid tot gevolg. Deze laatste zijn echter niet als doel opgenomen.

De nieuwe referentieraming van ECN/PBL over de ontwikkeling van de CO₂ uitstoot naar 2020 en verder geven aan dat er voldoende reden is voor zorg. De volumegroei blijft onverminderd doorgaan, bij het vrachtvervoer blijkt een reductie van het brandstofverbruik veel moeizamer te behalen te zijn dan bij personenvervoer. Des te meer aanleiding om de beweging vast te houden en te versnellen; het doorvoeren van de hiervoor genoemde vastgestelde en voorgenomen maatregelen wel een voorwaarde om de doelstellingen te halen.

De resultaten van de referentieraming worden in april/mei 2010 gepubliceerd.

² ANWB, RAI, BOVAG, VNA, KNV, TLN, EVO, CBRB, NS reizigers, Havenbedrijf Rotterdam, Schiphol Group, KLM, PDM.

Op gang brengen van de beweging

De aanpak rust op 4 pijlers.

- Laten zien dat verduurzaming zakelijk verstandig is
  - Lagere kosten, nieuwe markten, betere concurrentiepositie
- De deelsectoren als collectief aanspreken
  - Als alle concurrenten ook gaan bewegen is dat veel acceptabeler dan alleen het voortouw nemen
  - Van elkaar kun je leren en enthousiasmeren
- De individuele bedrijven die voorlopers zijn actief steunen
  - Goede voorbeelden zijn het effectiefst om twijfelaars te overtuigen
- Intenties vertalen naar concrete analyses, plannen, doelen en acties
  - Zo dichtbij brengen dat het tastbaar wordt

De uitvoering van het sectorakkoord vraagt om een actieve rol van meerdere partijen, vooral om op meerdere plaatsen in een keten samenhangende veranderingen door te voeren.

De individuele bedrijven blijken hun rol en beïnvloedingsmogelijkheden verschillend te ervaren, afhankelijk van de mate van invloed op een proces:

- een sterke invloed op de eigen bedrijfsvoering ('control')
- een matige invloed op toeleveranciers ('guide')
- een beperkte invloed op de keten waar zij toe behoren ('influence')

Ondersteuning uitvoering door CLiM/PDL

Het blijkt dat bedrijven zelf wel initiatieven nemen om de eigen bedrijfsvoering ('control' sfeer) en die van hun toeleveranciers ('guide' sfeer) te beïnvloeden. De grote winst is echter te halen door significante ketenaanpassingen ('influence' sfeer). Veel

bedrijven en instellingen hebben moeite met de aanpak van ketenoplossingen omdat ze daar geen 'control' over hebben, terwijl zij snel concrete actie en resultaten willen laten zien. Het wordt ervaren als een tijdrovend en stroperig proces. Om keteninnovaties te stimuleren is daarom ondersteuning nodig. Ter uitvoering van het sectorakkoord wordt die gegeven door twee ontwikkelaars: Stichting Carbon-light Mobility (CLiM) en het Programma Duurzame Logistiek (PDL)³.

De aanpak van CLiM/PDL is om de kansen die er liggen aan te wijzen en te ontwikkelen. De wetten, regels en normen benadrukken de urgentie van verandering maar de belofte van lagere kosten, nieuwe markten en een betere concurrentiepositie is het positieve gezicht van verduurzaming. Het verleiden van consumenten met nieuwe aantrekkelijke mogelijkheden geeft kansen voor ondernemers, kansen voor innovatie die nieuwe marktposities en winstgevend omzet oplevert. Deze aanpak staat in detail beschreven in het rapport 'Met beleid naar duurzame mobiliteit (Platform Duurzame Mobiliteit en TNO, 2009). Dit rapport is opgesteld in opdracht van het ministerie van Verkeer en Waterstaat en is de samenvatting van een sectorbrede inventarisatie van mogelijke additionele beleidsopties voor Schoon & Zuinig. In de komende jaren kan worden voortgebouwd op de ideeën die hierin zijn ontwikkeld.

Projecten Portfolio's: uitwerking van het sectorakkoord

In de eerste helft van 2009 hebben CLiM en PDL de partners in het sectorakkoord geholpen om de eerste projecten portfolio samen te stellen. De projecten in deze portfolio bevinden zich vooral in de 'control' en 'guide' sfeer en worden door de betrokken partijen zelf uitgevoerd.

³ CLiM is een initiatief van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat en het Platform Duurzame Mobiliteit. CLiM stelt hoogwaardige projectontwikkelaars ter beschikking, die partijen kunnen helpen projecten tot stand te brengen. PDL is een programma dat wordt uitgevoerd door Connekt. Dit programma beschikt over financiële middelen ter ondersteuning van partijen bij het uitvoeren van projecten.

In 2009 zijn hiervan al een aantal gerealiseerd, zoals o.a. de oprichting van het Instituut voor Duurzame Mobiliteit (Bovag, Rai), het ontwikkelen van de CO2 meetlat (KNV, EVO, TLN) en de indiening van het wetsvoorstel Anders Betalen voor Mobiliteit (Rijksoverheid).

Een overzicht van dit portfolio en de projecten die eronder vallen is opgenomen in bijlage 2.

Vervolgens is in de tweede helft van 2009 een tweede portfolio samengesteld. Deze bevat vooral projecten in de 'influence' sfeer: projecten die op meerdere plaatsen gelijktijdige verandering vragen (regels, initiatieven, e.d.). De benodigde ondersteuning wordt geboden in de zin van:

- makel- en schakeldiensten om kansrijke combinaties te vormen (via CLiM),
- financiële ondersteuning om aansprekende voorbeelden tot stand te laten komen in de logistiek (via PDL),
- (wegnemen van) regelgeving (Rijksoverheid).

Dit tweede portfolio vormt de basis voor het werkprogramma van CLiM en PDL voor de periode 2010 - 2012. Een overzicht van dit portfolio is opgenomen in hoofdstuk 4.

(De thematische ordening van de portfolio's is in de loop der tijd door voortschrijdend inzicht gewijzigd. Dat maakt de aansluiting met het originele sectorakkoord soms wat minder inzichtelijk.)

Voor de sector duurzame mainports (Schiphol, KLM, CBRB, Havenbedrijf Rotterdam) waren in beide portfolio's initieel nog geen projecten opgenomen maar de ontwikkelingen versnellen nu. In overleg met de sector wordt op dit moment gezocht naar mogelijkheden om innovaties tot stand te brengen om de nationale mainports te verduurzamen. Vanuit de Rijksoverheid wordt hiervoor 2,5 miljoen aan middelen beschikbaar gesteld (proeftuinen duurzame mainports).

Leeswijzer

Hierna volgt een beschrijving van de voortgang van het sectorakkoord.

In de bijlage staat een overzicht van de voortgang van het sectorakkoord per activiteit/partij.

2 Sectorakkoord, beeld van de voortgang

Hieronder wordt puntsgewijs de voortgang van het sectorakkoord beschreven.

Bijdrage van het sectorakkoord aan het programma Schoon & Zuinig

Met het ondertekenen van het sectorakkoord hebben de sectorpartners zich gecommitteerd aan de doelstellingen van het kabinetsprogramma Schoon en Zuinig.

Het doel is om ten eerste bij te dragen aan de invulling van de maatregelen van het Schoon en Zuinig programma (o.a. fiscale vergroening, ABvM⁴, Het Nieuwe Rijden, biobrandstoffen en EU bronbeleid). Het tweede doel is om de zo noodzakelijke sectorbrede beweging op gang te brengen, een continu verbeter- en transformatieproces. Beoogd wordt om die beweging vanzelfsprekend te maken, om zo de transitie naar het verduurzamen van onze mobiliteitsbehoefte te verankeren.

De afspraken in het sectorakkoord zijn gericht op CO₂ reductie. Energiebesparing is niet opgenomen als afzonderlijke doelstelling in het sectorakkoord. Ondanks dat hebben de maatregelen uit het sectorakkoord wel energiebesparing tot gevolg.

Wat is de voortgang van het sectorakkoord sinds de ondertekening in december 2008?

Vanwege langdurige discussies in de opstartfase is het sectorakkoord later van start gegaan dan de bedoeling was (begin 2009 in plaats van begin 2008). Inmiddels is het een jaar van kracht. Het oorspronkelijke sectorakkoord bevatte vooral 'intenties en activiteiten'. Dat wil zeggen dat de nadruk lag op activiteiten die partijen zelfstandig kunnen oppakken. Voor zover er sprake was van partij of modaliteit overschrijdende plannen, waren deze niet geconcretiseerd.

In het eerste jaar is vooral resultaat geboekt in het op gang brengen van de beweging:

- Verduurzaming als business case
  - Verduurzaming wordt steeds meer als innovatieve businesscase besproken in plaats van als een afgedwongen plicht (als voorbeeld 'Lean and Green' in de logistiek)
- De deelsectoren voelen zich aangesproken
  - Het convenant biedt een basis om de vertegenwoordigers per deelsector aan te spreken op bijdrage en plannen
- Er zijn koplopers die het spits afbijten
  - In de meeste deelsectoren zijn koplopers gevonden die gesteund worden om hun innovaties tot een goed einde te brengen
- Concrete analyses, plannen en doelen
  - het sectorakkoord is geconcretiseerd: er zijn projecten gedefinieerd die partij en modaliteit overschrijdend zijn (zie de twee portfolio's met projecten in hoofdstuk 4 en bijlage 2)
  - partijen zijn gaan samenwerken om een ambitie te formuleren en om te zetten in plannen. De 'intenties en activiteiten' zijn omgezet in projecten met doelstellingen voor 2012
- Voortschrijdend inzicht
  - al doende leert men: door concreet aan de slag te gaan worden nieuwe inzichten gekregen, plannen bijgesteld, andere activiteiten ontwikkeld.
  - de geest van het akkoord wordt over het algemeen meer dan gevolgd, in de letter kan de realiteit afwijken van de (statische) uitgangspunten

⁴ABvM is door de Tweede Kamer op 11 maart jl. controversieel verklaard. Het is op het moment van schrijven van deze voortgangsrapportage van het sectorakkoord onduidelijk of en zo ja op welke wijze door het volgende kabinet vervolgd gegeven zal worden aan het dossier kilometerbeprijzing.

Effectiviteit van het sectorakkoord

Het convenant in combinatie met het aanjagen en de projectontwikkeling is vooral een middel om een brede beweging van meerdere bedrijven in een keten op gang te brengen, om de verandering op te gang te brengen in de 'influence'-sfeer. Om dit goed te doen is aanlooptijd nodig, maar aan de resultaten is te zien dat een brede beweging op deze manier op te starten is: het doel wordt gedeeld, de initiatieven verbreden zich buiten de afspraken.

Er is wel onderscheid in het tempo per deelsector te merken: de deelsectoren die moeite hebben om in beweging te komen zullen in de komende tijd meer aandacht krijgen. Er is extra aandacht nodig voor gedragsverandering bij de burger en bij bedrijven, voor (logistieke-) ketenefficiency en slimme interactieve logistiek. De potentie die duurzaam inkopen heeft om de marktontwikkeling te versnellen wordt nog onvoldoende benut.

Binnen een sector zal de strategie gevolgd worden om de koplopers veel aandacht te geven ten koste van de twijfelaars. Een goed concreet voorbeeld van een succesvolle concurrent is veel aansprekender dan welk verhaal dan ook.

Doelen die bedrijven zelfstandig kunnen bereiken - en daarmee in de 'control' sfeer liggen - kunnen ze zelfstandig oppakken. Bedrijven kunnen daar direct op worden aangesproken, het convenant heeft dan vooral committerende waarde. Als blijkt dat het commitment niet leidt tot resultaten, kan regelgeving een noodzakelijk middel zijn.

In de afbeelding op de volgende pagina zijn alle projecten waar partijen mee aan de slag zijn gegroepeerd in 12 thema's. Per thema is de voortgang in beeld gebracht, evenals de randvoorwaarden die benodigd zijn om het thema tot een succes te maken. In 8 van de 12 gedefinieerde thema's is een acceptabele tot goede voortgang te constateren, in de overige 4 verloopt de ontwikkeling trager dan verwacht.

Thema	Ontwikkeling					Randvoorwaarde
	1	2	3	4	5	
ITS			→			Ontwikkeling ITS infrastructuur Verhogen kwaliteit service providers Launching customership overheid
EV support		→				Formule E / Proeftuin EV
Gedagsverandering	→					ABvM Differentiatie bijtelling Het Nieuwe Rijden en het vervolg daarop
Mobiliteitsmanagement		→				Launching customer overheid Samenwerking vervoerders rond mobiliteitskaart
EU bronbeleid		→				Bijmengverplichting CO2 normering auto's
Voorbeeldwerking	→					Duurzaam inkopen
Ketenefficiency	→					Voorbeeldprojecten van reductie potentieel Samenwerking ondersteunen
Sustainable gateway	→					Laagdrempelige verschuiving van vracht Makkelijke afstemming door verladers
Factor 4	→					Voorbeeldprojecten van reductie potentieel
Lean & Green			→			Voorbeeldprojecten van reductie potentieel
Stadsdistributie		→				Medewerking gemeenten ITS ondersteuning lokaal beleid (poortjes e.d.)
Slimme Logistiek Interactieve Mobiliteit	→					ITS ondersteuning

Ter toelichting staan hieronder een aantal belangrijke aandachtspunten vermeld, evenals de daarbij benodigde aanpak:

- Randvoorwaarden⁵: de marktpartijen geven duidelijk aan dat zij behoefte hebben aan bestendigheid en duidelijkheid. Zo verdient het aanbeveling dat de Rijksoverheid duidelijkheid schept over de invoering van Anders betalen voor Mobiliteit. Duurzaam Inkopen is wel als beleid vastgesteld maar de invoering in de praktijk geschiedt traag.
- Samenwerking versus marktwerkingsbeleid: de aanpak om in sectoren concurrenten rond de tafel te krijgen of om ketens partijen te laten samenwerken is noodzakelijk om de gewenste beweging te krijgen. De gegroeide praktijk van regulering en wetgeving op het gebied van marktwerking heeft soms echter een averechts effect: samenwerking wordt als verstoring van de markt gezien. Een actieve aanpak bij nationale en Europese regulators is nodig om die barrière te slechten.
- Energiebesparing neemt toe in belang, dat wil zeggen: technische innovatie alleen is niet voldoende om doelen te realiseren. Ook besparing is van groot belang, bv in de vorm van reductie van autokilometers. De projecten gericht op factor 4 (50 % of meer reductie in kilometers met dezelfde effectieve logistieke prestatie) of zakelijke mobiliteit (mobiliteitsmanagement, reductie van zakelijk verkeer) hebben een hoge aandacht.

Betrokkenheid van de convenantpartners

De partijen in het sektorakkoord herkennen de zorg die de referentieramingen geven over de langere termijnontwikkelingen. De volumegroei blijft onverminderd doorgaan, bij het vrachtvervoer blijkt een reductie van het brandstofverbruik veel moeizamer te behalen te zijn dan bij personenvervoer. Het is zichtbaar dat die zorg breed gedeeld wordt: binnen de deelsectoren nemen bedrijven zelfstandig initiatieven om te verduur-

zamen. De hoeveelheid initiatieven is aanzienlijk groter dan wat in het kader van het sektorakkoord initieel afgesproken is.

Zoals beschreven in de inleiding zijn gedurende 2009 twee consultatie ronden gehouden met de convenant partners. Deze evaluatie is gebaseerd op de gesprekken. Daarnaast is op 16 maart 2010 een bijeenkomst gehouden met de sector waarin de evaluatie is besproken en indien nodig bijgesteld.

Samenvatting doelstellingen per thema

ITS

Doel: 500.000 rondrijdende auto's met smart ITS

EV support

Doel: 10.000 gebruikers elektrische voertuigen

Gedragsverandering

Doel: 250.000 mobilisten die hun mobiliteitsgedrag duurzaam hebben aangepast

Mobiliteitsmanagement

Doel: 50.000 gebruikers van een mobiliteitskaart

EU Bronbeleid

Doel: minimaal 250 tankstations waarbij groen gas verkrijgbaar is en biodiesel in 2 regio's

Voorbeeldwerking

Doel: minimaal 150 spelers die met EV aan de slag zijn en minimaal 5 gebieden waar de last mile via elektrisch vervoer gaat

Ketenefficiency

Doel: uitvoeren van 10-20 ketenprojecten.

Sustainable gateway

Doel: 20.000 TEU via Sustainable Gateway en containertransferium CO2 neutraal

Factor 4

Doel: 250 koplopers

Lean & Green

Doel: 250 koplopers

Stadsdistributie

Doel: van 2 naar 20 pilots en minimaal 15% v/d gemeenten heeft beleid venstertijden verbeterd

SLIM

Doel: 5 bedrijven in 1 regio die volgens SLIM werken

⁵ ABvM is door de Tweede Kamer op 11 maart jl. controversieel verklaard. Het is op het moment van schrijven van deze voortgangsrapportage van het sectorakkoord onduidelijk of en zo ja op welke wijze door het volgende kabinet vervolgd gegeven zal worden aan het dossier kilometerbeprijzing.

3 Portfolio zelfstandige realisatie

In de eerste helft van 2009 hebben stichting Carbon-light Mobility en het Programma Duurzame Logistiek in samenspraak met de ondertekenaars een projectenportfolio samengesteld. Dit portfolio bevat projecten waar partijen op dit moment zelfstandig aan werken.

Een schematisch overzicht van dit portfolio is opgenomen in bijlage 2.

Automotive

Partijen: ANWB, RAI, BOVAG, VNA

Samenvatting ANWB

Activiteiten en voornemens van de ANWB op het gebied van duurzaamheid

Uit onderzoek blijkt dat ANWB leden het milieu een belangrijk onderwerp vinden. De ANWB maakt zich dan ook sterk voor duurzame mobiliteit, vergroening van het wagenpark en het stimuleren van alternatieve vervoermiddelen. Wij willen daar als maatschappelijke organisatie ook ons steentje aan bijdragen. Hieronder wordt uiteengezet welke activiteiten de ANWB onderneemt op dit gebied.

Top10

Elk kwartaal brengt de ANWB i.s.m. Stichting Natuur en Milieu, de Top10 zuinige auto's uit. De Top10 heeft enerzijds als doel leden te informeren en te motiveren om een zuinige auto te kopen en anderzijds als doel om autofabrikanten te stimuleren zuinige modellen te ontwikkelen en deze ook voor de Nederlandse markt beschikbaar te maken.

Test zomer- en winterbanden

De ANWB brengt bandentest uit. In deze tests staat men ook stil bij de voordelen in verbruik die de banden leveren. Hierdoor kunnen onze leden ook een keuze maken voor duurzaamheid. Een zuinige band kan al tot 10% brandstof besparen. ANWB communiceert elk voorjaar de zomerbandentest en elk najaar de winterbandentest en daarbij attendeert ANWB haar leden regelmatig op het feit dat (goede, veilige) banden met een lage rolweerstand helpen om brandstof te besparen, uitstoot van CO₂ te voorkomen en de klimaatverandering helpen tegengaan.

Module Autokopen

In samenwerking met Milieucentraal wordt gekeken naar een internet module waardoor leden, door gewenste eigenschappen van een auto in te voeren, kunnen zien welk zuinig model bij hen past. Doel is om zuinige auto's onder de aandacht te brengen bij mensen die opzoek zijn naar een (nieuwe) auto. De module is bijna gereed en wordt in de loop van 2010 op de ANWB-site geplaatst.

Elektrische auto

De ANWB is samen met haar leden aan de slag gegaan om uit te zoeken aan welke eisen een elektrische auto moet voldoen wil het voor de leden interessant worden. In dit kader is een co-creatie traject gestart om dit gedrag in kaart te brengen en de wensen te inventariseren. Ook heeft de ANWB hulpverleningscontracten met Think en Vectrix (motoren) gesloten, zelf een tiental hybride poolauto's aangeschaft en een verkenning gestart naar een pilot met elektrische Wegenwachtvoertuigen.

Het Nieuwe Rijden

Het verstrekken van informatie over Het Nieuwe Rijden aan leden met als doel hen te motiveren hun rijstijl aan te passen. Hiervoor hebben we in 2008 een Ecotour gehouden, kunnen wij cursussen verzorgen, besteden we aandacht aan dit onderwerp in onze bladen en op evenementen zoals de AutoRAI en onze grensacties.

Alternatieve Brandstoffen, additieven en E10

De ANWB is nadrukkelijk bezig met verschillende nieuwe brandstoffen en de effecten daarvan op de motor. Ook zijn wij aan het kijken of additieven een bijdrage kunnen leveren aan minder uitstoot van schadelijke stoffen en CO₂. Doel is een goede voorlichting voor onze leden.

iPhone-applicatie Zuinig Rijden

Om leden met een iPhone en iPod te helpen consequent zuinig te rijden, heeft de ANWB een applicatie laten ontwikkelen waarmee autorijders hun brandstofverbruik eenvoudig kunnen bijhouden. De applicatie is inmiddels meer dan 10.000x opgevraagd

Duurzame producten voor de auto

In het kader van MVO-beleid wordt gekeken naar de mogelijkheid om producten in de winkels te verkopen die de leden helpen met brandstof/energie te besparen voor hun auto, caravan en boot. Gekeken wordt naar samenwerkingsverbanden met gespecialiseerde bedrijven op dit gebied. Ook de actie van de bandingsspanningsmeters voor 2 euro helpen de leden om gemakkelijk de bandenspanning in de gaten te houden.

Filevrije Dag

Om leden te attenderen op hun mogelijkheden de file te vermijden en hun CO₂-uitstoot te beperken heeft de ANWB in 2009 de Filevrije Dag georganiseerd in de regio Utrecht. Aan de dag werd is meegewerkt door de partners in de coalitie 'Nederland Bereikbaar' (RABO, NS, KPN, OV9292), 150 andere bedrijven en naar schatting 50.000 werknemers. Een groot deel van hen heeft de auto laten staan en heet in plaats daarvan thuis gewerkt, de fiets of het OV gebruikt of met een ander gecarpoold. Vanaf 2010 wil de ANWB een andere invulling geven aan de Filevrije Dag. De nadruk zal sterker komen te liggen op het introduceren van nieuwe producten of diensten waarmee werknemers extra handelingsperspectief krijgen om de file te mijden.

Samenvatting RAI

Prioriteiten van RAI Vereniging in het kader van de ontwikkeling van duurzame mobiliteit

1. Sectorakkoord: Duurzaam in beweging

RAI Vereniging is direct in 2008 gestart, op basis van de destijds geaccordeerde tekst. Dat betekent dat een aantal zaken al in ontwikkeling, respectievelijk verwezenlijkt zijn. De verdere operationele invulling zal, waar mogelijk en logisch, worden voortgezet in samenwerking met BOVAG.

Daarnaast ziet RAI Vereniging, op basis van haar unieke positie en in aansluiting op de ontwikkelde positionering in het eigen meerjaren beleidsplan, mogelijkheden om meer te kunnen betekenen. De contacten met en de kennis uit de industrie vormen hiervoor de basis.

2. Elektrische voertuigen

RAI Vereniging gaat een actieve en katalyserende rol spelen bij de introductie van elektrische voertuigen in Nederland. Daarvoor is tijdens de AutoRAI 2009 met het congres over dit onderwerp een eerste stap gezet. RAI Vereniging biedt de community die momenteel ontstaat een platform om de kanalen te openen tussen OEM's en de consument, ook voor twee- en driewielers. Daarover zijn wij inmiddels in overleg met het Platform Transitie naar Duurzame Mobiliteit.

3. Triple E benadering ten aanzien van Energie

Efficiency, Effectiviteit en Economie zijn terreinen waarop in de logistieke keten nog heel veel kan gebeuren voorbij voertuig en brandstof. RAI Vereniging gaat met partners op het gebied van transport en vervoer duurzame ontwikkeling bevorderen. In dit kader zal breed worden gekeken naar energie en dus ook naar organisatie- en planningsmodellen. Vanuit onze unieke positie willen wij graag participeren in het factor 4 programma.

4. Gedragsverandering

Het Instituut voor Duurzame Mobiliteit is gestart. De belangrijkste taak van dit instituut is het onderwerp duurzaamheid onder de aandacht te brengen van de medewerkers in de voertuigbranche. RAI Vereniging vindt dat naast dit initiatief op een hoger abstractieniveau over initiatieven ten aanzien van gedragsverandering moet worden nagedacht. Eens temeer omdat op Europees niveau tussen overheid en industrie nieuwe interessante initiatieven ontstaan. Vandaar dat RAI Vereniging

gerichte activiteiten gaat ontplooiën in het kader van randvoorwaarden ter beïnvloeding van gedragsverandering bij de consument en betrokken zakelijke partijen. Een voorstel daartoe willen wij graag op korte termijn bespreken met PDM en V&W.

Samenvatting BOVAG

CO₂-reductie tot 2020 in beeld gebracht (rapportage RAI Vereniging en BOVAG)

Visie op duurzame mobiliteit

BOVAG en RAI Vereniging nemen in hun activiteiten het bevorderen van duurzame mobiliteit als uitgangspunt. Daarbij stellen de twee organisaties het bereiken van duurzame mobiliteit centraal: duurzaamheid is een voorwaarde voor mobiliteit op lange termijn. Doel van die inspanning is te komen tot (een transitie naar) duurzame mobiliteit: 'Nederland zorgeloos in beweging: zuinig, schoon, veilig, stil, bereikbaar, comfortabel en bedrijvig'.

Als aangrijpingspunten voor het realiseren van een maximale CO₂ emissie van 30-34 Mton in 2020 van de sector verkeer zien BOVAG en RAI bij (1) het product, (2) het gedrag van de gebruiker en bij (3) de bedrijven die werkzaam zijn in deze sector. Voor alle drie deze categorieën zijn activiteiten in beeld gebracht.

Product

Het autonoom zuiniger worden van auto's, bestelwagens, vrachtwagens en bussen, onder meer onder invloed van Europese wetgeving, levert een forse besparing op. De inzet van biobrandstoffen geven afhankelijk van keuzen door onder meer de politiek, een verder besparingspotentieel.

Gedrag

Anders Betalen voor Mobiliteit en Het Nieuwe Rijden zijn de belangrijkste invloedsfactoren op gedrag.

Daarnaast zetten BOVAG en RAI Vereniging maximaal in op zaken als:

- Publieksvoorlichting: AutoRAI 2009, nieuwe reclamecode over CO₂ vermelding, (beroeps)chauffeur van de toekomst, band op spanning.
- Publiekscampagne (werktitel) Kies Schoon en Zuinig waarbij autokopers worden geïnformeerd over een meer duurzame autokeuze.
- In dit kader passen ook initiatieven om het gebruik van de fiets voor woon-werkverkeer en op korte afstanden te stimuleren.

Bedrijf

Zowel in de eigen bedrijfsvoering als ook in de aftersales trajecten kan CO₂-winst worden bereikt. Te denken valt dan aan actieve deelname aan het project De Nieuwe Band, de Duurzaam Ondernemscan waaraan het 'Erkend Duurzaam' certificaat wordt gekoppeld, mobiliteitsmanagement voor eigen medewerkers (94.000 medewerkers in autobranche) en de Kennisbank Duurzaam op weg voor medewerkers in de eigen branche teneinde extra kennis op duurzaamheidsgebied aan te bieden.

Tot slot: met co-financiering van de overheid hebben BOVAG en RAI Vereniging, in samenwerking met Innovam, het opleidingsinstituut van de branche, een eigen kennisinstituut opgericht. Met dit instituut laat de branche zien dat zij leiding wil nemen in de transitie naar een duurzamer mobiel Nederland. Het Instituut voor Duurzame Mobiliteit ondersteunt BOVAG en RAI Vereniging en de aangesloten leden om te verduurzamen.

Resultaat

Het uiteindelijke resultaat van alle genoemde activiteiten levert een forse besparing aan CO₂-uitstoot in 2020 op. BOVAG en RAI Vereniging verwachten dat nieuwe initiatieven die momenteel worden bestudeerd en uitgewerkt door nog aan kunnen bijdragen. Genoemd kan worden het project Mobiliteitsbedrijf van de Toekomst en de Innovatie Challenge; beide initiatieven om CO₂ te reduceren in autobedrijven.

Samenvatting VNA

De Vereniging van Nederlandse Autolease-maatschappijen (VNA), als vertegenwoordiger van de zakelijke automobieliteit, erkent het belang van een schoner milieu en een betere bereikbaarheid en wil daarom actief bijdragen aan het bereiken van de in het Sectorakkoord mobiliteit, logistiek en infrastructuur 2008 - 2020 genoemde doelen.

Inspanningsverplichtingen VNA

In dit Sectorakkoord heeft de VNA zich gecommitteerd aan o.a. de volgende inspanningsverplichtingen:

- De VNA informeert haar leden over mogelijkheden van duurzame zakelijke (auto) mobiliteit:
  - groener rijden (alternatieve brandstoffen, HNR, energielabels etc.)
  - alternatief vervoer (NS-Business Card, mobiliteitskaart, huur- of deelauto, taxi, etc.)
  - mobiliteitsmanagement als volgende fase in de ontwikkeling van de autoleasebranche
- De VNA stimuleert haar leden om hier actief richting hun klanten inhoud en vorm aan te geven, o.a. middels autokeuze, bedrijfsmobiliteitsbeleid en rij- en reisgedrag.
- De VNA zal de Rijksoverheid desgevraagd adviseren over het duurzaam inrichten van het mobiliteitsbeleid van het eigen dienstwagenpark.
- De VNA wil een sparringpartner zijn voor de Rijksoverheid waar het in te voeren fiscale- en mobiliteitsmaatregelen betreft.
- Tevens participeert VNA in de actualisatieronde van de overheidscriteria voor Duurzaam inkopen.

Wat doet de VNA nu concreet aan duurzaamheid?

- De VNA participeert op dit moment in:
  - Het Platform Duurzame Mobiliteit
  - De werkgroep Anders Omgaan met Mobiliteit van het Platform Duurzame Mobiliteit
  - De klankbordgroep en Brede Samenwerking Groep Anders betalen voor Mobiliteit
  - Het Nieuwe Rijden
  - Mobiliteits- en filelijdenprojecten van Rijkswaterstaat en regionale overheden zoals Brabantstad.
- De VNA heeft een Commissie Duurzame (Auto)Mobiliteit en een Duurzaamheidsportal op haar website. Dit ter bevordering van kennis, het monitoren van onderwerpen c.q. ontwikkelingen en het initiëren, opzetten en uitvoeren van projecten.
- VNA organiseert (duurzaamheids)trainingen voor medewerkers van haar leden.
- Via de werkgroep Dienstauto's van het project Actualisatie Criteria Duurzaam Inkopen adviseert de VNA de overheden over het duurzaam inrichten van het mobiliteitsbeleid van het eigen dienstwagenpark.
- VNA ondersteunt actief het Cleaner Car Contracts initiatief van Stichting Natuur en Milieu.

Personen- en vrachtvervoer

Partijen: KNV, TLN, EVO, CBRB, NS

Samenvatting KNV

Notitie naar aanleiding van gesprek 15/6/2009 met Nico Anten en Frits Hermans, Platform Duurzame Logistiek.

- KNV Innovatie Commissie bereidt een project voor om zo'n 10 KNV en 10 TLN leden te stimuleren en ondersteunen bij de invoering van de CO₂ meetlat. Vanwege de recessie is evenwel een handicap dat veel staf capaciteit wordt afgevoerd, terwijl deze capaciteit eigenlijk zeer goed zou kunnen worden ingezet voor speur en onderzoekswerk ten behoeve van duurzame logistiek. Ad Toet noemt dat bijvoorbeeld bij ADSL speur en onderzoeksstaf tijdelijk is overgenomen door TNO, opdat de expertise niet verloren gaat en t.z.t. terug kan gaan naar desbetreffende bedrijven.
- Innovatie in de sector transport en logistiek betreft in veel/ de meeste gevallen het slimmer gebruiken van meer informatie. Technologie maakt meer informatie beschikbaar en maakt het mogelijk om meer informatie te verwerken. De uitdaging is om van de technologische ontwikkeling slim gebruik te maken c.q. innovatieve algoritmes/ informatieverwerkingsberekeningen te ontwikkelen. Dergelijk ontwikkelingswerk kwalificeert voor WBSO subsidie. KNV Innovatie Commissie werkt aan een template voor dergelijke subsidie aanvragen. WBSO is een fiscale subsidie regeling is, die wordt afgehandeld via de afdracht op inkomstenbelasting. Wellicht dat het WBSO mechanisme kan worden gebruikt in voor ondersteuning van speur en ontwikkelingswerk betreffende duurzame logistiek.

- Modalshift is in Nederland een 'taboe'-onderwerp geworden, terwijl de grootste stappen in CO₂ reductie juist gezet kunnen worden door optimaal gebruik te maken van diverse vervoersmodaliteiten.
- Het vrij gebruik van vaarwegen is geïnterpreteerd als gratis gebruik van vaarwegen. Deze interpretatie dateert uit 1815 (congres van Wenen) en later 1868 (akte van Mannheim), oftewel uit een tijd toen er nog geen dieselmotoren en nauwelijks treinen bestonden. Op enig moment zal deze interpretatie dienen te worden herbezien.
- Duurzame Logistiek betreft niet alleen goederenvervoer, maar ook vervoer van personen. Met name door toepassing van moderne telecommunicatie middelen kunnen stappen worden gezet om capaciteit van vervoersmiddelen beter te laten aansluiten op de vraag (vraag gestuurd OV). Wellicht is het systeem van lijngebonden OV in dunbevolkte gebieden toe aan herziening.

Samenvatting TLN

TLN-visie opvolging Sectorakkoord Duurzaamheid

Vergroening van goederenvervoer over de weg:

Techniek

- Waarborgen dat bijgemende brandstof aan de pomp betrouwbaar is qua samenstelling (constante blend)
- Structureel bijmengen biodiesel 1e generatie aan pomp (na genoemde punt)
- Overstappen naar bijmengen biodiesel 2e generatie
- Realiseren grootschalige praktijkproef diesel/hybride met distributievrachtauto's
- Subsidiëren voertuigtechnische milieu-investeringen
- Verruimen voertuigmaten via EU (uitsluitend voor aerodynamica en verkeersveiligheid)
- Inzetten dubbeldeks opleggers (waar mogelijk qua lading en infrastructuur)
- Praktijkproef met brandstofalternatieven bestelverkeer
- Bijdragen aan onderzoek naar kansrijke brandstof-alternatieven vrachtvervoer

Gedrag

- Ontwikkelen CO₂-classificatie vrachtauto's in EU (gr/tkm)
- Stimuleren registratie CO₂-uitstoot via monitoring
- Stimuleren zuinig rijden in transportsector (HNR)
- Stimuleren toepassing Digiscan Logistiek
- Stimuleren uitbesteden van eigen vervoer
- Ondernemers voorbereiden op overheidsbeleid 'Duurzaam inkopen'
- Ondernemers voorbereiden op verladersbeleid 'Duurzaam inkopen'

Infra

- Stimuleren avond- en nachtdistributie
- Verbeteren doorstroming Kwaliteitsnet Goederenvervoer
- Bepleiten opheffing internationale rijverboden/cabotage
- Verminderen voertuigverliesuren door versneld uitbreiden capaciteit hoofdwegen

Markt

- Toerekenen via principe 'de gebruiker betaalt'
- Realiseren modaliteitneutrale en rechtvaardige internalisering van externe kosten
- Stimuleren fiscale vergroening die ondernemers ondubbelzinnig voordeel oplevert
- Ketenbrede, multimodale aanpak ipv schakelgewijze sub-optimalisatie

Samenvatting EVO

Hoofdregel: EVO zet zich in voor het wegnemen van belemmeringen in de goederenstroom.

Belemmeringen in de goederenstroom leiden tot ondoelmatige inzet van (mensen en) middelen; dat weer leidt tot onder andere zulke vermijdbare gevolgen als: onevenredige uitstoot vervuilende stoffen en CO₂, teveel aan verkeersbewegingen, overmatige druk op verkeersveiligheid, slijtage aan publieke voorzieningen (zoals wegen, bruggen); congestie van (spoor/vaar-) weginfrastructuur.

In het kader van het convenant Duurzame Logistiek onderneemt EVO (in willekeurige volgorde opgesomd en niet limitatief):

1. Doelmatiger maken van de goederenstroom, door opsporen van de ondoelmatigheden en deze met daartoe geëigend instrumentarium aan te pakken, bijvoorbeeld door middel van betere communicatie en samenwerking in de keten, betere planning, bundeling van ladingstromen, ITS oplossingen et cetera. ('leaner and meaner')
2. Het opruimen (dan wel de verbeterde inrichting) van administratieve regels die (anders) in de weg staan aan het doelmatig gebruik van vervoermiddelen (bijvoorbeeld: venstertijden, cabotage inperking, rij- en rusttijdenwetgeving in samenloop met arbeidstijdenwetgeving).
3. In de markt zetten van CO₂ berekeningswijzer voor verladers (opdrachtgevers van transport van goederen); daarmee verhogen bewustwording problematiek en oplossingsrichtingen daarvan; zie ook project Green Order van Mars ('retail-label')
4. Verbeteren van Stedelijke distributie. EVO ziet veel mogelijkheden om de stedelijke distributie doelmatiger te maken. Doelmatiger distributie leidt tot minder kilometers per eenheid product (en/of vervoerseenheid)

*Nota Bene: Een groot aantal aspecten van het vermijden van (onnodige uitstoot van) CO₂ is opgenomen in de **EVO maatregelenmatrix**. Deze Matrix (die door EVO met hulp van TNO is opgezet) geeft een 100-tal maatregelen weer, die ondernemingen kunnen nemen om te komen tot reductie van hun CO₂ bijdrage; die maatregelen zijn veelal gekoppeld aan acties die door de overheid moeten worden genomen om de actie van de ondernemer mogelijk te maken.*

Samenvatting Binnenvaart

Kramer Terminal

Al enige jaren wordt de containerbinnenvaart geconfronteerd met lange wachttijden op de zeehaventerminals. De reden hiervoor is de schaarse afhandelingscapaciteit (kaderuimte en equipment) enerzijds, en het feit dat de binnenvaart geen directe contractpartner van de deepseaterterminal is anderzijds. De containerbinnenvaart moet beschouwd worden als een lopende band die ongestoord moet kunnen functioneren. In het fysieke hart van wat straks MVI en MVII is, namelijk rond de Hartelhaven, bevindt zich de Kramer-terminal. Op deze terminal kan, door het gebruik van voor de binnenvaart beter geschikte kranen, een veel hogere productie gedraaid worden op binnenvaartschepen dan op de deepseaterterminals. De gewenste ont koppeling zou kunnen plaatsvinden door op deze locatie, centraal gelegen ten opzichte van MVI en MVII, een dedicated barge afhandeling te realiseren. De doelstelling van dit project is het onderzoeken van haalbaarheid en mogelijkheden van samenwerking tussen de genoemde barge operators en stuwadoor. De haalbaarheid en mogelijkheden van samenwerking tussen barge operators en stuwadoor onderzoeken ten behoeve van een dedicated barge afhandeling: "Is dit haalbaar en zien beide partijen het zitten om dit gezamenlijk met elkaar te gaan uitwerken c.q. opzetten?"

Dual Fuel LNG

Een aardgasmotor heeft in vergelijking met een dieselmotor zeer goede emissiekenmerken voor zowel NO_x als PM emissies. Hoewel het brandstofverbruik van een gasmotor iets hoger is vermindert de CO₂ uitstoot als gevolg van de betere C/H waarde (Carbon to Hydrogen) van aardgas in vergelijking met diesel. Een reden voor de beperkte penetratie van aardgasmotoren in de scheepvaart is de terugloop in de geleverde motorvermogens (in vergelijking met dieselmotoren). Het antwoord op deze beperking heeft

de motorenindustrie recentelijk gevonden in de Dual Fuel motoren. Het gaat hierbij om het vermengen van aardgas(80%) en diesel(20%) in de verbrandingskamer van de motor. Dit compenseert het vermogensverlies ten opzichte van motoren die uitsluitend op aardgas als brandstof varen. Een bijkomend voordeel van deze techniek is het feit dat het bij de meeste van de bestaande diesel-motoren toegepast kan worden. Doel van het project is het reduceren van de luchtmissies (NOx met minimaal 50%, PM met minimaal 50% en CO2 met 10%) van de binnenvaartschepen door het toepassen van de laatste ontwikkelingen op het gebied van de verbrandingsmotoren de Dual-Fuel-LNG-Diesel. Eén schip in de continue vaart met een vermogen van 2400 kW kan reeds per jaar 0,006% van de totale huidige CO2 footprint van de binnenvaart in Nederland (bron CBS) verminderen. Indien wordt overgegaan op biogas zal dit zelfs 0,03% zijn. Om gebruik te maken van biogas behoeft de dual fuel motor geen aanpassing.

Sustainable transport systems

Dit project behelst het identificeren en consulteren van logistieke ketenpartijen om gebruik te maken van een optimaler gebruik van de verschillende modaliteiten oftewel Modal Merge. Het vervoer over de weg zal logischerwijze een belangrijke en onmisbare rol blijven vervullen in de logistieke keten echter door de vervoersketen anders in te

richten en daar waar mogelijk en zinvol de lading te groeperen kan binnenvaart een prominentere rol spelen. De 'sustainable transport consultant' brengt verschillende casussen bijeen in een werkgroep die vervolgens vanuit een protocol van eisen knelpunten identificeert en mogelijke oplossingen verder uitwerkt. Verschillende havens willen meer transport via de binnenvaart vervoeren echter dit betekent concreet dat er in 2030 500% meer via de binnenvaart vervoerd moet gaan worden. Het doel van het project sustainable transport systems is om bij te dragen en het versnellen van de modal merge. Sustainable transport systems wil zich richten op de initiators van de ladingstromen: verladers, expediteurs, rederijen en bij bepaalde ladingstromen ook de overheden.

Volumeontwikkeling in miljoen TEU				
	2008	2014	2020	2030
Totale overslag Rotterdam	11,10	15,92	22,85	37,93
Binnenvaart aandeel 33%	3,66	5,26	7,54	12,52
Binnenvaart aandeel 45%	5,00	7,17	10,28	17,07
Capaciteitsgroei obv 45%		196%	281%	466%

Samenvatting NS: overzicht initiatieven

Initiatieven bij NS Reizigers die gericht zijn op vergroting van de energie efficiency of/en het verminderen van de CO₂-uitstoot, zijn in te delen in de drie categorieën:

- *Materieel.* Het gaat hierbij om de energie-karakteristieken van de treinen van NS. Deze karakteristieken worden bepaald door aanschaf, onderhoud en revisie;
- *Mensen en processen.* Hierbij gaat het om de inrichting en het verloop van de productieprocessen achter het reizigersvervoer;
- *Energie-inkoop.* Een groot deel van de CO₂-uitstoot door NS is afhankelijk van de opwekking van de elektriciteit die nodig is tijdens het productieproces.

Categorie: materieel

- Het energieverbruik wordt integraal meegevoerd bij de aanschaf van nieuw materieel. Zo zal de verwachte nieuwe vloot Sprinter-treinen een significant lager energieverbruik kennen dan de huidige treinen die worden vervangen. Het komende decennium worden diverse investeringen in nieuwe treinen verwacht, welke mede afhankelijk zijn van de groei van het reizigersvervoer;
- Bij revisie van bestaande treinen worden beschikbare, betaalbare technieken gebruikt om het energieverbruik te verminderen. Een recent voorbeeld is de revisie van het bestaande Sprinter materieel waarbij diverse van de onderstaande technieken zijn toegepast. De komende jaren staat de revisie van verschillende materieeltypes gepland;
- Enkele mogelijkheden om het energieverbruik van materieel bij aanschaf of revisie te verminderen zijn:
  - Inbouw van een installatie waarmee rem-energie aan de bovenleiding teruggeleverd wordt;
  - Het automatisch sluiten van deuren tijdens haltingen om het energieverlies naar de buitenlucht te minimaliseren;
  - Inbouw van een klimaatinstallatie in combi-

natie met ramen die niet (meer) open kunnen. De vermindering van de luchtweerstand en het energieverlies door open ramen wegen ruimschoots op tegen de extra energie die nodig is voor de klimaatinstallatie.

Categorie: mensen en processen

- NS ontwikkelt in nauwe samenwerking met ProRail instrumenten waarmee machinisten in staat worden gesteld hun rijtaak beter uit te voeren. Kern is het brengen van relevant, real-time operationele informatie naar de machinist op basis waarvan hij pro-actief kan rijden, bijvoorbeeld om opgelopen vertraging in te halen of om het energieverbruik te verminderen;
- Onlangs heeft NS een trein simulator in gebruik genomen waarmee machinisten getraind gaan worden om energie zuinig te rijden ('het nieuwe rijden' op het spoor);
- Met het verhogen van de bezettingsgraad gaat NS kosten reduceren en het energieverbruik verlagen. De bezettingsgraad wordt verhoogd door de capaciteit van de treinen beter af te stemmen op het aantal reizigers op ieder moment van de dag, dus lange treinen tijdens de spits- en korte treinen tijdens de daluren;

Categorie: energie-inkoop

Op dit moment koopt NS Reizigers 10% van de benodigde elektriciteit voor tractie groen in. Dit gebeurt via de aankoop van groencertificaten. Daarnaast is NS via haar energieleverancier netto betaler aan het European Emission Trading System. Zowel intern als extern klinkt regelmatig de roep om vergroting van het aandeel groene stroom. NS is op dit moment in afwachting van de ontwikkeling van de Europese en nationale regelgeving inzake groene stroom. Daarnaast ontbreekt op dit moment een goed zicht op alternatieve mogelijkheden om in de toekomst bij energiebedrijven stroom met een bepaalde emissiefactor in te kopen. NS zet om deze reden de komende jaren vooral in op het vergroten van de energieefficiency om zo het energieverbruik te verminderen.

Zeehavens

Partij: Havenbedrijf Rotterdam

Samenvatting Havenbedrijf Rotterdam

De inzet van Mainport Rotterdam in het Sectorakkoord nu is gericht op

- Luchtkwaliteit en klimaat
- Ambitie Rotterdam Energy Port en inzet RCI
- Verduurzaming van de keten
- Mijlpalen gerelateerd aan RCI-inspanningen

Voor de uitwerking van het akkoord zal het Havenbedrijf meer focus leggen op mobiliteit, logistiek en infrastructuur, te weten:

- Bereikbaarheid van het gebied behouden voor de toekomst
- Inspanningen bereikbaarheid (doorstroming) leiden tot verbetering lokale luchtkwaliteit
- Verduurzaming van de bereikbaarheid (andere brandstoffen, schonere motoren) leidt tot verbetering luchtkwaliteit en klimaat

Activiteiten gericht op behoud bereikbaarheid

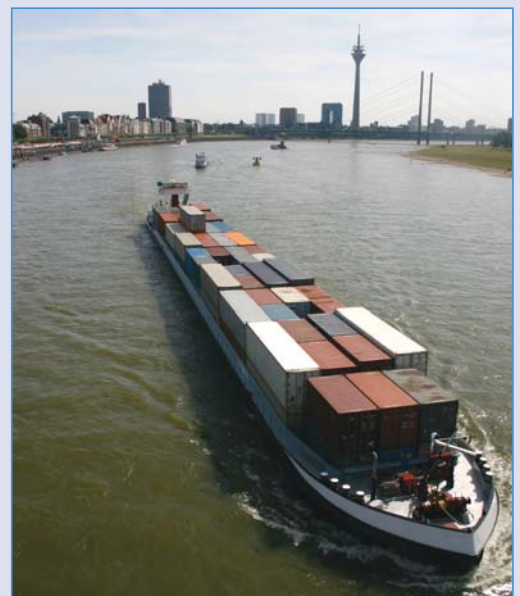
- Algemeen: gericht locatie beleid (o.a. welke functie waar in het havengebied)
- Maximaal inzetten op intermodaal vervoer, zoals Container Transferium (project Randstad Urgent)
- Spoorprogramma: o.a. bestaande uit investeringen nieuwe bedrijfsaansluitingen en uitbreiding Rail Service Centra, betere samenwerking Prorail en Keyrail (regisseur Havenspoorlijn), Elektrificering Havenspoorlijn en Betuweroute en Pilot Ketenregie (verbetering intermodale spoorprocessen)
- Programma binnenvaart: o.a. bestaande uit verbetering afhandeling zeeterminals, investeringen in binnenvaartinfrastructuur, afspraken met terminals over modal shift, ontwikkeling van een Container transferium en versterking inland terminal netwerk, maximale benutting pijpleidingen ter ondersteuning co-siting bedrijven

via het MultiCore concept, realisatie common Carrier olieproductenleiding tussen Rotterdam en Antwerpen

- Optimaliseren van het resterende wegverkeer, door Businesscase 2e Westelijke Oeververbinding en Verkeersonderneming - 20% minder verkeer in de spits op de A15; aanpak personenvervoer met diverse maatregelen.

Activiteiten verduurzaming bereikbaarheid

- Ontwikkeling ESI zeevaart en stimulering via incentives
- Schone binnenvaart per 2025
- Milieuzonering wegverkeer Maasvlakte 1 en 2 (ondersteuning versnelde invoering Euro VI wenselijk)
- Pilot hybride locomotief in het havengebied
- Gebruik zwavelarme brandstof in eigen vloot en door nautische dienstverleners
- Walstroom binnenvaart op alle openbare ligplaatsen in het havengebied
- Walstroom andere sectoren afhankelijk van bijdrage woonomgeving en beschermde natuurgebieden.

Luchtvervoer

Partij: KLM, Schiphol group

Samenvatting Luchtvervoer

Schiphol Group en KLM ondernemen op verschillende gebieden initiatieven om de broeikasemissies en energie verbruik te verminderen. Hierbij onderscheiden Schiphol Group KLM drie aandachtsgebieden:

1. Passagiers en medewerkers:

Dit omvat allerlei initiatieven waarbij passagiers en personeel een bijdrage kunnen leveren.

2. Vliegtuigen en vliegroutes:

KLM investeert in nieuwe vliegtuigen, modificeert waar mogelijk bestaande vliegtuigen en stimuleert actief de ontwikkeling en certificering van bio kerosine om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen. Daarnaast bevorderen KLM en Schiphol Group de versnelde implementatie van Functional Airspace Blocks Europe Central (FABEC), teneinde efficiëntere vliegroutes te gebruiken.

3. Grondgebonden vervoer, materieel en processen:

Schiphol Group en KLM ondernemen individueel en gezamenlijk initiatieven om verbeteringen door te voeren in de verschillende grondprocessen en het hiervoor benodigde materieel.

Voor elk van de aandachtsgebieden zijn specifieke resultaten en initiatieven te benoemen. In Bijlage I is een detailoverzicht weergegeven van de initiatieven, hieronder een aantal specifieke voorbeelden.

1. Passagiers en medewerkers:

- Het speciaal opgezette programma 'CO₂ZERO' biedt passagiers de mogelijkheid om hun persoonlijke aandeel in de CO₂-uitstoot te kunnen compenseren.
- Schiphol Group en KLM bieden medewerkers diverse opties om de fileproblemen op te lossen. Het promoten van telewerken, het aanbieden van een Schiphol Mobiliteitspas om het gebruik van het openbaar vervoer te stimuleren en het creëren van ECO₂-parkeerplaatsen (voorkeurspositie voor auto's met CO₂ emissies tot 110 gram/km) zijn een aantal concrete voorbeelden.
- Schiphol Group stimuleert de ontwikkeling van een net van Hoogwaardig Openbaar Vervoer in de regio, waarbij de aanleg van een openbaar vervoerbaan aan de oostkant van de luchthaven is voorzien (start aanleg verwacht eind 2010). Ook is de kwaliteit van de haltes verbeterd, inclusief interactieve informatie panelen.

2. Vluchtgerelateerde processen:

- Energie efficiency speelt een belangrijke rol bij de vlootvernieuwing. De nieuwe Embraer 190 vliegtuigen zijn aanzienlijke zuiniger dan de Fokker 100 vloot die wordt vervangen. Tevens werkt KLM mee aan onderzoek door de TU van Delft om een vliegtuig te ontwikkelen dat 50% meer efficiënt is en 50% stiller.
- KLM stimuleert actief de ontwikkeling van duurzame bio kerosine. Hierbij heeft KLM in november 2009 als eerste luchtvaart maatschappij een demonstratievlucht met passagiers uitgevoerd, waarbij gedeeltelijk gebruik is gemaakt van duurzame bio kerosine. De CO₂ reductie betrof 84% (t.o.v. fossiele kerosine).
- Schiphol Group en KLM participeren in resp. SESAR en het Europese AIRE project, wat tot een optimalisatie van het Europese luchtruim en vliegroutes moet leiden.

- KLM heeft het Weight & Fuel programma opgesteld dat bestaat uit drie componenten:
    - a. verminderen van gewicht aan boord
    - b. verbeteren van de fuel efficiency
    - c. verdere bewustmaking van de invloed van piloten op brandstofgebruik
  - Het samenwerkingsverband tussen KLM en NS Hispeed heeft tot doel passagiers een goed alternatief te bieden voor vluchten over een korte afstand.
3. *Grondgebonden vervoer, materieel en processen:*
- Schiphol Group heeft een nulmeting uitgevoerd voor het vervoer van en naar de luchthaven om concreet te kunnen sturen op CO₂ uitstoot. Als resultaat hiervan heeft Schiphol Group in haar aanbestedingen voor openbaarvervoer en taxiconcessies de Euroklasse 5 norm verplicht gesteld.
  - KLM bereidt een operationele test voor waarbij restafval wordt omgezet in duurzame olie en gas. Deze zullen worden gebruikt om in de eigen energiebehoefte te voorzien. Dit project staat ook bekend als 'Green Zone' en 'Waste to energy'
  - Schiphol Group en KLM streven verduurzaming van haar wagenpark na. Zo heeft Schiphol Group een elektrisch voertuig aangeschaft voor het zogeheten carpool-systeem en heeft zij eigen voertuigen omgebouwd zodat ze kunnen rijden op biodiesel. Door Schiphol Group wordt een verdere uitrol van het elektrisch rijden met oplaadpunten voorzien voor zowel passagiers als voor medewerkers.
  - KLM en Schiphol Group testen op kleine schaal een brandstofcel/waterstof aangedreven trekker. Afhankelijk van de resultaten zal een uitbereiding van deze test in overweging worden genomen. Daarnaast voert KLM een pilot uit met de Air-Pod, een op samengeperste lucht aangedreven auto zonder CO₂ emissies.
  - Schiphol Group investeert in de infrastructuur om het gebruik van elektrische Ground Power Units (GPU) en PreConditionedAir units (PCA)

mogelijk te maken. De investering in elektrische GPU's en PCA's wordt door de afhandelingsbedrijven gedaan. Het resultaat is een aanzienlijke afname in uitstoot van NO_x en 14.000 ton CO₂.

Vervolgstappen:

- KLM zal de ontwikkeling van bio kerosine actief blijven stimuleren. Nauwe samenwerking met de overheden en partners is vereist om in 2011 een eerste commerciële vlucht uit te voeren waarbij duurzame bio kerosine wordt bijgemengd.
- Schiphol Group zal de verruiming van elektrisch rijden verder stimuleren door eigen gebruik en door het bieden van oplaadfaciliteiten, zo ook het stimuleren van het gebruik van elektrisch aangedreven voertuigen op haar areaal.
- KLM streeft ernaar het 'Waste to energy' project eind 2010 operationeel te hebben. Het doel is om in 2012 de restafvalstroom als brandstof voor haar eigen energie aan te wenden.

De ministeries van V&W, VROM, EZ en Defensie hebben de sector gevraagd een integrale visie op te stellen voor de luchtvaartsector. Schiphol Group en KLM hebben als antwoord hierop de Kennis en Innovatieagenda voor een duurzame en concurrerende luchtvaart opgesteld. KLM en Schiphol Group zullen verdere invulling geven aan de ontwikkeling van een programma. Om onze ambitieuze doelstellingen te realiseren is een actieve bijdrage van de overheid in dit programma noodzakelijk.

4 Portfolio ondersteuning

In de tweede helft van 2009 is een tweede portfolio samengesteld. Deze bevat een inventarisatie van projecten waarbij partijen ondersteuning nodig hebben van de overheid in de vorm van:

- makel- en schakel diensten (via stichting Carbon-light Mobility),
- financiële ondersteuning (via Programma Duurzame Logistiek)
- of op het gebied van regelgeving (overheid).

Uit deze inventarisatie zijn 12 thema's met concrete doelstellingen naar voren gekomen, die het werkprogramma vormen waar CLiM en PDL zich in de periode 2010 - 2012 op richten.

Inhoud

- Overzicht van 12 thema's binnen de portfolio overheidssteuning en doelstellingen CLiM PDL 2010 - 2012
- Schematisch overzicht van thema's en onderliggende projecten

Overzicht van 12 thema's en doelstellingen CLiM en PDL 2010 - 2012

ITS

Doel: 500.000 rondrijdende auto's met smart ITS

Het vergroten van de kwaliteit en services van mobiliteitsdiensten is de moeite waard gelet op de overbelasting van de verkeersinfrastructuur (vanwege tijdsbeslag, kosten, emissies en veiligheid). Een Mobility Services Providers (MSP) verleent mobiliteitsdiensten via mobiele communicatie. Services waarbij de wensen van de klant centraal staan. De kern is 'de goed geïnformeerde mobilist', die via geavanceerde ITS werkelijk dynamische reisinformatie krijgt, die aansluit op zijn eigen agenda. Vervoer vindt plaats van deur tot deur via combinaties van OV, auto, taxi etc. Om dit te laten doorbreken is het o.a. wenselijk dat er een open ITS infrastructuur is om te voorkomen dat slechts een partij als MPS optreedt.

EV support

Doel: 10.000 gebruikers elektrische voertuigen

De aandacht voor het potentieel van elektrisch aandrijfsystemen is in korte tijd enorm gegroeid. Elektrisch vervoer is energie-efficiënt, geeft aanzienlijke CO₂ reductie - afhankelijk van de wijze van elektriciteitsopwekking - en reduceert andere schadelijke emissies.

Hoewel de belofte groot is, vraagt succesvolle uitrol om gebruikservaring met bijvoorbeeld batterijtechniek (energiedichtheid en levensduur), kostprijzen en de ontwikkeling van een laadinfrastructuur. Feitelijk gebruik van elektrische voertuigen op de Nederlandse wegen is daarvoor onontbeerlijk.

Gedragsverandering

Doel: 250.000 mobilisten die hun mobiliteitsgedrag duurzaam hebben aangepast

Om gedragsverandering tot stand te brengen is het van belang het grote publiek te betrekken en warm te maken voor de ontwikkelingen rond de verduurzaming van mobiliteit. Het gaat er dan om op heldere en eenvoudige wijze uit te leggen wat de ontwikkelingen zijn, welke gevolgen dat heeft en welke nieuwe kansen dit oplevert voor hen als consument.

Communicatie wordt ondersteund met het bieden van handelingsperspectief voor gebruikers, zoals Energielabels voor auto's, Het Nieuwe Rijden en een on-line verbruiksmonitoring.

Mobiliteitsmanagement

Doel: 50.000 gebruikers van een mobiliteitskaart

Combinatie van Mobiliteitsmanagement en mobiliteitsdiensten voor de particuliere en zakelijke markt; dit wordt gecombineerd met incentives voor het gebruik van duurzaam mobiele opties.

Voorbeeld: werknemers krijgen voor zakelijk vervoer een mobiliteitskaart van hun werkgever. De mobiliteitskaart geeft toegang tot alle vormen van vervoer, inclusief het betalen van brandstof. Een mix van OV en andere middelen zoals flex auto's of taxi's die de werknemer kan gebruiken zonder af te rekenen. Dit geeft gemak en de mogelijkheid tot persoonlijk inzicht in de CO₂ uitstoot van iemands mobiliteitskeuzes. Ook privé kan de werknemer profiteren van de kaart doordat hij als secundaire arbeidsvoorwaarde een privé budget heeft gekregen.

EU Bronbeleid

Doel: minimaal 250 tankstations waarbij groen gas verkrijgbaar is en biodiesel in 2 regio's

De varianten in biobrandstoffen (gas en vloeistof) zijn nog flink in ontwikkeling. Het lijkt erop dat de flexibiliteit van verbrandingsmotoren sterk te verhogen is door gebruik van mengsels van fossiele

brandstoffen en biobrandstoffen. Om dit te stimuleren is het aantrekkelijk een populatie op te bouwen die flexibeler kan omgaan met brandstoffen. Het ontwikkelen van tankpunten voor geavanceerde biofuels is daarbij een belangrijke voorwaarde.

Voorbeeldwerking

Doel: minimaal 150 spelers die met EV aan de slag zijn en minimaal 5 gebieden waar de last mile via elektrisch vervoer gaat

In het proeftuinenproject EV en PHEV wil de overheid op stimulerende wijze testen wat de marktkansen van dit soort voertuigconcepten zijn en welke beleidsmaatregelen noodzakelijk zijn om de kansrijke marktsegmenten snel tot een significante omvang te helpen groeien.

Ketenefficiency

Doel: uitvoeren van 10-20 ketenprojecten.

Het wegwerken van verspilling (en suboptimalisatie) in de logistieke keten door inzet van innovatieve technieken en slim samenwerken. Door samenwerking kunnen bijvoorbeeld vervoerstromen gebundeld worden, maar ook andere initiatieven zijn denkbaar. Al bij al is substantiële milieuwinst te behalen, alsmede structurele efficiencyverbetering binnen een bedrijf.

Sustainable gateway

Doel: 20.000 TEU via Sustainable Gateway en containertransferium CO2 neutraal

Aanleveren van goederen bij de Rotterdamse haven gebeurt op een CO2 neutrale/CO2 arme terminal en ook de doorvoer naar het achterland gebeurt CO2 neutraal.

De doorvoer van containers vanuit zeehavens naar het achterland kent een aantal knelpunten. Het ontwikkelen van een aparte terminal voor de containerbinnenvaart draagt bij aan het verbeteren van de aansluiting tussen zeehaventerminals en binnenvaart. Dit verhoogt de efficiency in de doorvoer van containers naar het achterland.

Factor 4

Doel: 250 koplopers

Als complexe logistieke ketens in detail worden bekeken, blijken er grote inefficiënties op te treden in de vervoersbewegingen. De werkelijk afgelegde afstand van goederen is 2-5 keer groter dan de afstand van leverancier naar klant. Een grote uitdaging om te verbeteren, die vraagt om ondersteuning van koplopers die het initiatief hiertoe durven te nemen.

Lean & Green

Doel: 250 koplopers

Lean & Green is een stimuleringsprogramma. Het stimuleert bedrijven om te groeien naar een hoger duurzaamheidsniveau, door die maatregelen te nemen die niet alleen kostenbesparingen opleveren, maar gelijktijdig milieubelasting reduceren. Met de Lean and Green Award laten bedrijven zien dat zij zich actief inspannen om hun logistieke proces duurzamer te maken. De fase na de Award is het Lean and Green Label. Het Lean and Green label wordt het toonaangevende label voor de logistieke sector. Aan dit label zullen koplopende gemeente privileges gaan toekennen. Wanneer bedrijven en/of gemeenten aantoonbaar hun Lean and Green Award doelstellingen hebben gerealiseerd komen zij in aanmerking voor het Lean and Green Label.

Stadsdistributie

Doel: van 2 naar 20 pilots en minimaal 15% v/d gemeenten heeft beleid venstertijden verbeterd

Bij stadsdistributie staat centraal het verhogen van efficiency in aan- en afvoer van goederen en diensten in stadsregio's. In veel gemeenten zijn de venstertijden voor goederenvervoerde steeds meer ingeperkt. Meer ritten zijn daarom nodig om de benodigde goederen af te leveren. Bovendien worden milieuzones ingesteld. De gemeenten hebben de mogelijkheid een preferentieel beleid op te zetten naar vervoerder: schoner vervoer in combinatie met het volgen van bepaalde routes staat tegenover ruimere venstertijden die de kosten voor de vervoerder verlagen.

SLIM (slimme logistiek interactieve mobiliteit)

Doel: 5 bedrijven in 1 regio die volgens SLIM werken

De potentie van 'Slimme Logistiek door Interactieve Mobiliteit' (SLIM) in de logistieke keten is groot. Schattingen hebben het over een reductie in de uitstoot van 50%. Dit potentieel is te verzilveren door andere organisatievormen en het gebruik van telecommunicatie. Logistiek/ Supply chain Management wordt gekoppeld aan vervoersmanagement en aan reisinformatie.

Schematisch overzicht van thema's en onderliggende projecten

	▶	ITS <ul style="list-style-type: none"> • versnelde invoer ITS voor bestel/personenauto's • op maat reisinformatie • dynamisch verkeersmanagement
	▶	Mobiliteitsmanagement <ul style="list-style-type: none"> • mobiliteitsmanagement • mobiliteitskaart
	▶	EV support <ul style="list-style-type: none"> • laadinfrastructuur • E Platform • weg van de toekomst • lifecycle aspecten EV en PHEV • introductie EV in zakelijke markt
	▶	Factor 4 <ul style="list-style-type: none"> • seminar rond factor 4 onderzoek • retail label • bezettingsgraad spoor
	▶	Gedragsverandering <ul style="list-style-type: none"> • labeling auto's • HNR • IvDM verbreden • S'miles pilot • opzet wiki over duurzame mobiliteit facts • jaarverslag CO2
	▶	Voorbeeldwerking <ul style="list-style-type: none"> • rapport 'met beleid naar DM' • proeftuinen EV • intro EV in NL • ontw. verbruiksmonitor EV /PHEV • nieuwe proeftuin vrachtauto van de toekomst • veiligheid van EV
	▶	EU Bronbeleid <ul style="list-style-type: none"> • geavanceerde biofuels • groene energie inkopen • schoner vervoer via vergroenen aardgas • schone motoren via vergroenen aardgas
	▶	Stadsdistributie <ul style="list-style-type: none"> • stadsdistributie en ITS • gemeenten bij L&G/verruim venstertijden
	▶	Sustainable Gateway <ul style="list-style-type: none"> • Sustainable Gateway • CO2 meten à la green order • positionering binnenvaart
	▶	SLIM/slimme logistiek interactieve mob. <ul style="list-style-type: none"> • overslag terminals
	▶	Ketenefficiency
	▶	Lean & Green <ul style="list-style-type: none"> • L&G

Bijlage I

Overzicht activiteiten sectorakkoord

De volgende pagina's bevatten een overzicht van de voortgang van het sectorakkoord per 19 april 2010.

Overzicht activiteiten

Sector partijen

Stand van zaken per 19 april 2010

Activiteiten korte termijn	Status ANWB Rai BOVAG YNA			
	G	P-b	P-b	G
<p>duurzaamheidsvisie voor personenvervoer door Rai en Bovag (SA art 4.1)</p> <ul style="list-style-type: none"> visie schrijven en kwantificeren (voor 1/6/09) uitwerken concreet plan 		x	x	x
<p>zuinig rijden (alle partijen, SA 4.2):</p> <ul style="list-style-type: none"> promoten cursus HNR en samenwerking rond HNR uitbouwen stimuleren vraag en aanbod naar bandenspanningsmeters stimuleren vraag naar zuinige, stille, veilige banden 		x	x	x
<p>aanbod stimuleren (Rai, Bovag, PDM en Rijksoverheid SA art 4.3.1)</p> <p>uitwerken voorstel om aanbod op NL markt van energie zuinige auto's te vergroten (Rai, Bovag, PDM en Rijksoverheid SA art 4.3.1)</p>		x	x	x
<p>stimuleren van aanbod schone/zuinige auto's door inzet op fiscale vergroening (ANWB met Rijksoverheid, SA art 4.3.1)</p>	G	x		x
<p>campagne met eenduidige voorlichting over: schone en zuinige auto's (ANWB, Bovag, Rai, Rijksoverheid) (SA art 4.3.2)</p>	G	x	x	x
<p>oprichting IvdM (gedaan, Rai en Bovag SA art 4.3.2)</p>	G		x	
<p>verduurzamen leasewagenpark (SA art 4.3.2)</p> <ul style="list-style-type: none"> via leasepakket stimuleren van schone/zuinige auto's met Rijksoverheid zoeken naar oplossingen voor alternatief zakelijk vervoer en stimuleren gebruik duurzame auto's 	G			x
<p>slimmer omgaan met mobiliteit: steun TFMM, (alle partijen SA art 4.4)</p>	P-c			
<p>samenwerking met leasebranche om tijdens daluren meer zakelijke reizigers per trein te laten reizen (YNA en NS SA, art 4.5)</p>	G	x	x	x
<p>CO₂ meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (Bedrijfsleven en ANWB, SA art 1.2)</p>	P-b			x
	C	x		

Activiteiten lange termijn	Status ANWB Rai BOVAG YNA			
	G	P-b	P-d	G
<p>harmonisering EU energielabel voor auto's (alle partijen SA art 4.3.2)</p>		x	x	x
<p>slimmer omgaan met mobiliteit (alle partijen SA art 4.4)</p> <ul style="list-style-type: none"> invoering van systeem voor kilometerberijping samenwerking om slimme vervoerssystemen te ontwikkelen 	P-c			x
<p>overige maatregelen</p> <ul style="list-style-type: none"> creëren (internationaal) koplopernetwerk en partijen aanmoedigen om bij te dragen aan sectorakkoord steun aan inzet om certificering te gebruiken als middel om inspanning in duurzame mobiliteit kenbaar te maken (alle partijen SA art 1.1) 	P-b			x
	G			

G : Gereed
P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang
P-b : versnellend
P-c : gestart maar vertraagd
P-d : oplevering > 5 jr
H : Stop gezet
C : Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Activiteiten korte termijn	Status
<p>zuinig rijden (SA art 4.2)</p> <ul style="list-style-type: none"> • reserveert € 15 mio voor HNR • eigen wagenpark op stille banden en voorlichtingscampagne met Bovag gericht op autobedrijven (Rijk SA art 4.2) • promoten cursus HNR en samenwerking rond HNR uitbouwen • stimuleren vraag en aanbod naar bandenspanningsmeters • stimuleren vraag naar zuinige, stille veilige banden <p>aanbod stimuleren</p> <p>uitwerken voorstel om aanbod op NL markt van energie zuinige auto's te vergroten (met Rai, Bovag, PDM SA art 4.3.1))</p> <p>inzet op fiscale vergroening met bedrijfsleven en ANWB (SA art 4.3.1)</p> <p>stimuleren vraag</p> <p>campagne met eenduidige voorlichting over schone en zuinige auto's (met Bovag, ANWB, Rai SA art 4.3.2)</p> <p>verduurzaming Rijkswagenpark</p> <ul style="list-style-type: none"> • 2010: wagenpark Rijksoverheid 100% duurzaam inkopen, Gem 75%, Prov 50% • launching customer voor kansrijke innovaties (Rijksoverheid, SA art 4.3.2) • CO2 meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (Rijk, SA art 1.2) <p>slimmer omgaan met mobiliteit: steun TFMM. Alle partijen (SA art 4.4)</p>	<p>G/H P-c</p> <p>P-b G G</p> <p>G</p> <p>G</p> <p>P-c</p> <p>P-c G</p> <p>P-c</p> <p>G</p>

Activiteiten lange termijn	Status
<p>inzet op harmonisering EU energielabel voor auto's (alle partijen SA art 4.3.2)</p> <p>slimmer omgaan met mobiliteit (alle partijen SA art 4.4)</p> <ul style="list-style-type: none"> • invoering van systeem voor kilometerbegrijping • samenwerking om slimme vervoerssystemen te ontwikkelen <p>overige maatregelen</p> <ul style="list-style-type: none"> • creëren (internationaal) koplopernetwerk en partijen aanmoedigen om bij te dragen aan sectorakkoord • steun aan inzet om certificering te gebruiken als middel om inspanning in duurzame mobiliteit kenbaar te maken (alle partijen SA art 1.1) 	<p>G</p> <p>P-c P-d</p> <p>P-b</p> <p>G</p>

G : Gereed
P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang
P-b : versnellend
P-c : gestart maar vertraagd
P-d : oplevering > 5 jr
H : Stop gezet
C : Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Cluster : Personenvervoer OV
Spelers : KNV, NS

Sectorpartijen

Stand van zaken per 19 april 2010

	Status	KNV	NS
Activiteiten korte termijn zuinig rijden stimuleren vraag naar zuinige, stille, veilige banden <ul style="list-style-type: none"> oprichting instituut duurzaam collectief personenvervoer (KNV) personenvervoer (SA art 4.5) Verduurzaming en groei OV per spoor (SA art 4.5) vergroting energie-efficiency reizigersvervoer doel: in 2010 efficiënter werken dan in 1997 (NS) onderzoek de mogelijkheid om aandeel groene stroom naar 2020 toe te vergroten naar > 10% (NS) en CO₂ - 20% in 2020 samenwerking met leasebranche om tijdens daluren meer zakelijke reizigers per trein te laten reizen (VNA en NS) onderzoek mogelijkheden van vermindering lege trein kilometers (NS met Rijksoverheid) verduurzaming en groei busvervoer (SA art 4.5): <ul style="list-style-type: none"> afspraken met Rijksoverheid over duurzaamheids criteria in concessievoorz. advies over duurzaamheidscriteria bij aanbesteden besloten busvervoer (voor decentrale overheden) (KNV samen met Rijksoverheid) rapportage (voor 1/6/09) over investeren in energie-efficiency en duurzame energie voor besloten busvervoer (KNV met Rijksoverheid) rapporteren over mogelijkheid van CO₂ compensatie (voor 1-6-09) voor reizen per touringcar verduurzaming taxivervoer (SA art 4.5): <ul style="list-style-type: none"> rapportage (voor 1/6/09) over mogelijkheden van investeren in energie-efficiency en duurzame energie in taxivervoer + hoe optremen in een stimuleringsregeling (KNV met Rijksoverheid) partijen onderzoeken voor 1/6/09 de mogelijkheid om groene taxi's te certificeren (alle partijen; SA art 4.5; Rijk faciliteert waar mogelijk) CO₂ meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (Allen, SA art 12) 	G	x	
	H	x	
	P-a		x
	P-d		x
	P-b		x
	P-b		x
	P-d		x
	P-b		x
	P-b		x
	C		x
	P-d		x
	P-c		x
	P-d		x
G		x	

	Status	KNV	NS
Activiteiten lange termijn overige maatregelen creëren (internationaal) koplopernetwerk en partijen aanmoedigen om bij te dragen aan sectorakkoord steun aan inzet om certificering te gebruiken als middel om inspanning in duurzame mobiliteit kenbaar te maken (alle partijen SA art 11) slimmer omgaan met mobiliteit (alle partijen SA art 4.4) <ul style="list-style-type: none"> invordering van systeem voor kilometerbeprizing samenwerking om slimme vervoerssystemen te ontwikkelen 	P-b	x	x
	G	x	x
	P-c	x	x
	P-d	x	x

G : Gereed

P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang

P-b : versnellend

P-c : gestart maar vertraagd

P-d : oplevering > 5 jr

H : Stop gezet

C : Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Activiteiten korte termijn

- Ontwikkelen CO₂ tool en inzetten op logistieke efficiency (SA art 5) zuinig rijden (SA 5.1); alle partijen in cluster vrachtwagenvervoer:
- afspraken maken voor opzet monitoringprogramma per bedrijf en uitwerken van voorstellen hiervoor. Voor: 1-6-09
  - verlengen convenant 'verbetering verkeersveiligheid bestelverkeer'
  - stimuleren zuinig rijgedrag bij leden: o.a. door cursus HNR in nascholing van chauff. op te nemen en investeren in div brandstof besparende mtrgl (boordcompu, ritoptimalisatie, etc)
  - dmulineren zuinige banden (alle partijen SA art 4.2)
- voertuigefficiency: inzet van dubbeldeksopleggers vergroten (alle partijen SA art 5.2)
- vergroting logistieke efficiency (SA art 5.2): alle partijen in cluster vrachtwagenvervoer:
- vermindering energiegebruik in logistieke keten (van leden)
  - inventariseren hoe differentiatie venstertijden e.d. stedelijke distributie efficiënter kan maken. Dit wordt gevolgd door concrete voorstellen (voor 1-6-09)
- innovaties in voertuig en brandstofttechnologie (SA art 5.3): alle partijen in cluster vrachtwagenvervoer:
- innovatieve schone en zuinige auto's versneld introduceren in transportvloot
  - meewerken aan preventie rond intelligente transportsystemen
  - stimuleren duurzame biobrandstoffen onder vrachtwagenvervoerders en inzet hybride voertuigen (o.a. door deel te nemen aan pilots)
  - meewerken aan proeven rond H2 aandrijving voor vrachtauto's
- verbetering verkeersdoorstroming (SA art 5.4) alle partijen in cluster vrachtwagenvervoer
- stimuleren en mogelijk maken van nachtdistributie
- duurzaamheid in railgoederenvervoer (SA art 5.6)
- streven om aandeel elek.locs. voor lange afstanden te vergroten (KNV)
  - rapporteren over investeringsmogelijkheden in energie-efficiency en DE en hoe toepassing door vervoerders te stimuleren (KNV met Rijk) voor 1-6-09
  - inzet om NL en EU subsidie voor ERTMS/ETCS te benutten en aandeel van elek. tractie te verhogen (KNV met Rijk)
  - rapporteren over haalbaarheid van ind.vrije inkoop elek op grootverbruikersmarkt. Voor: 1-6-09 (KNV)
  - rapporteren over mogelijkheden en milieueffect van 380V-punten in haven Rotterdam of elders. Voor: 1-6-09 (KNV)
  - rapporteren over aanpassing werkwijze bij rangeren (haven R'dam) voor: 1-6-09 (KNV)

Sectorpartijen

Stand van zaken per: 19 april 2010

Status	KNV	TLN	EVO	CBRB
G/P	x	x	x	x
G/P-b	x	x	x	x
P-c				
C				
C				
C	x	x	x	x
P-b	x	x	x	x
P-d	x	x	x	x
P-d				
P-b				
P-b				
P-c	x	x	x	x
P-b	x	x	x	x
P-c				
P-b	x			
P-b	x			
P-b	x			
C	x			

Status	KNV	TLN	EVO	CBRB
C	x			
C	x			
C	x			
P-b	x			
G-P-b	x	x	x	x
P-b				
P-b				
G				
P-b				
P-b				
P-c				
P-d				
P-b	x	x	x	x
G	x	x	x	x

- rapporteren over opzet biobrandstof tankplaats voor locs in NL voor 1-6-09 (KNV)
  - inventariseren onder-leiden van behoefte aan diesel tractie op LT en advies fin. ondersteuning roeffilters (KNV met Rijksoverheid)
  - verkenen van mogelijkheden om losse loc-ritten te verminderen voor 1-6-09
  - CO₂ meetat ook gebruiken voor spoogoederen vervoerders (KNV)
  - CO₂ meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (Alle partijen, SA art 1.2)
- duurzaamheid in het railgoederen vervoer (SA art 5.6)
- creëren van doorlopende int goederentreinpaden:
  - intensiveren onderzoek naar: creëren nat goederentreinpaden
  - onderzoek mogelijkheden voor opstap en transferconcepten
  - betrek milieueffecten in kandidaat planstudie toekomstvastе routing spoogoederenvervoer
  - intensiveren samenwerking in ketenbenadering en betrek spoorterminals
- Activiteiten lange termijn**
- slimmer omgaan met mobiliteit (alle partijen; SA art 4.4)
  - invoering van systeem voor kilometerbetaling
  - samenwerking om slimme vervoerssystemen te ontwikkelen:
- overige maatregelen
- creëren (international) koplopernetwerk en partijen aanmoedigen om bij te dragen aan sectorakkoord
  - steun aan inzet om certificering te gebruiken als middel om inspanning in duurzame mobiliteit kenbaar te maken (alle partijen SA art 1.1)

G: Gereed
P: In uitvoering P-a: substantiële voortgang
P-b: versnellend
P-c: gestart maar vertraagd
P-d: oplevering > 5 jr
H: Stop gezet
C: Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Cluster : Binnenvaart
 Spelers : CBRB en Rijksoverheid

Sectorpartijen en Rijksoverheid

Stand van zaken per: 19 april 2010

Activiteiten korte termijn	Status	Rijk	
		CBRB	Rijk
<ul style="list-style-type: none"> stimulering invoering transponder en energiebesparende innovaties (tpplaatschroef e.d.) (CBRB SA art 5.5) 	P-c	x	
<ul style="list-style-type: none"> start voorlichtingsprogramma gebruik EN-590 (CBRB SA art 5.5) 	C	x	
<ul style="list-style-type: none"> uitvoering programma voortvarend besparen (Rijksoverheid SA 5.5) 	P-b	x	x
<ul style="list-style-type: none"> CO2 meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (CBRB, SA art 12) 	C	x	
<ul style="list-style-type: none"> verhoging beladingsgraad naar schepen van 400-500 containers (SA art 5.5) 	C	x	
<ul style="list-style-type: none"> bevordering inzet kleinere schepen voor regio logistiek - uitvoering convenant van 2006 (CBRB en Rijksoverheid SA art 5.5) 	C	x	x
<ul style="list-style-type: none"> voorstellen ontwikkelen om vervoer per binnenvaart vanaf maasvlakte te verhogen (CBRB; SA art 5.5) 	P-b	x	

G : Gereed
 P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang
 P-b : versnellend
 P-c : gestart maar vertraagd
 P-d : oplevering > 5 jr
 H : Stop gezet
 C : Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Cluster : Personenvervoer OV en goederenvervoer
Speler : Rijksoverheid

Rijksoverheid

Stand van zaken per 19 april 2010

Activiteiten korte termijn	Status
<ul style="list-style-type: none"> verduurzaming en groei personenvervoer per spoor (4.5) onderzoek mogelijkheden van vermindering lege trein kilometers (met NS) ambitie: aantal reizigers per spoor + 5% in deze kabinetsperiode (€ 200 mio beschikbaar) uitwerking aanpak programma Hoog Freqvent spoorverv. voor zomer 2010 (met NS) programma Randstad Urgent 	P-b P-a P-a G C C G C
<ul style="list-style-type: none"> verduurzaming en groei busvervoer (SA art 4.5) tweede tranche innovatieve bussegregeling voor 2010 rapportage over investeren in energie-efficiency en duurzame energie (met KNV) bestuursakkoord met concessie verlende overheden advies over duurzaamheidscriteria bij aanbesteden besloten busvervoer (voor decentrale overheden) (samen met KNV) 	P-c P-c P-d
<ul style="list-style-type: none"> verduurzaming taxivervoer (SA, art 4.5) rapportage over mogelijkheden van investeren in energie-efficiency duurzame energie in taxivervoer + hoe opnemen in stimuleringsregeling (Rijksoverheid samen met KNV) nadere afspraken met decentrale overheden over openemen van duurzaamheidscriteria bij aanbesteding taxi vervoer (in overleg met KNV) partijen onderzoeken voor 1/6/09 de mogelijkheid om groene taxi's te certificeren (alle partijen SA art 4.5) Rijksoverheid faciliteert waar mogelijk. 	C C C
<ul style="list-style-type: none"> innovaties in voertuig en brandstoftechnologie en verkeersdoorstroming (art 5.3 en 5.4) ondersteunen veldproven met hybride bestel/vrachtauto's verbetering verkeersdoorstroming wegnemen van knelpunten in infrastructuur 	P-b P-b
<ul style="list-style-type: none"> duurzaamheid in railgoederenvervoer (5.6) rapporteren over investeringsmogelijkheden in energie efficiency en DE en hoe toepassing door vervoerders te stimuleren (met KNV) inzet om NL en EU subsidie voor ERTMS/ETCS te benutten en aandeel van elektractie te verhogen (met KNV) advies fin. onderst roefilters (met KNV) 	P-c P-b P-c

Activiteiten lange termijn	Status
<ul style="list-style-type: none"> duurzaamheid in het railgoederenvervoer (SA, art 5.6) Rijksoverheid, KNV en inframangers: <ul style="list-style-type: none"> creëren van doorgaande int goederentreinpaden intensiever onderzoek naar creëren nat goederentreinpaden onderzoek mogelijkheden voor opstap en transferconcepten betrek milieueffecten in kandidaat planstudie toekomstvaste routing spoorgoederenvervoer intensiever samenwerking in ketenbenadering en betrek spoorterminals CO2 meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (Allen, SA art 12) 	P-b P-b G P-b P-b C
<ul style="list-style-type: none"> Activiteiten lange termijn overige maatregelen <ul style="list-style-type: none"> creëren (internationaal) koplopernetwerk en partijen aanmoedigen om bij te dragen aan sectorakkoord steun aan inzet om certificering te gebruiken als middel om inspanning in duurzame mobiliteit kenbaar te maken (alle partijen SA art 11) 	P-b G

G : Gereed
P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang
P-b : versnellend
P-c : gestart maar vertraagd
P-d : oplevering > 5 jr
H : Stop gezet
C : Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Cluster : Haven Rdam
Spelers : Haven Rdam en Rijksoverheid

Sectorpartijen en Rijksoverheid

Stand van zaken per 19 april 2010

	Status	Rdam	Rijk
Activiteiten korte termijn verantwoordelijkheden en monitoring (SA, art. 7.4)	C	x	x
• jaarlijkse monitoring voortgang programma en publicatie	C	x	
• CO ₂ meten: inzicht in besparingspotentieel van huidige situatie en potentie (Allen, SA art. 12)			

	Status	Rdam	Rijk
focus op luchtkwaliteit en klimaat (SA, art. 7.1)	P-b	x	x
• uitvoering Overeenkomst Lucht in kader van Maasvlakte II			
verduurzamen keten (SA, art. 7.2)	P-b	x	
samenwerking met diverse partijen om via ketenbenadering reductie te realiseren miljpalen (7.3)			
• Actieprogramma 2007 - 2010 van het RCI:	C	x	
jaarlijkse energiebesparing van 2%			
versnelde realisatie CO ₂ afvang			
bevordering keten uitwisseling, innovatie en level playingfield (C40 worldindustry and ports conference)			
terugdringing scheepvaart emissies			
vergrooten aandeel duurzame energie			
voorbeelddedrag partijen (wageningen, eigen gebouwen)			
grond, weg, waterbouw (SA, art. 8), Rijk:			
• verduurzaming infrastructuure werken (-/- 20% in 2010)	P-a		x
en verder reducties na 2020 met programma Zeker Duurzaam			
• toepassing LED-systemen in verkeersregelvoorziening	P-c		x
• instrument voor weergave milieueffecten in 1 getal van aanleg, beheer, sloop van infrastructuur e.d.	P-a		x
gebruik van dit getal in aanbesteding			
• pilot in kader van 'Wegen naar de Toekomst': 2 projecten worden ontwikkeld en toegepast	C		x
• onderzoek mogelijkheid om bio-energie te winnen uit bermgras	P-a		x
Activiteiten lange termijn			
overige maatregelen			
• creëren (internationaal) koplopernetwerk en partijen aanmoedigen om bij te dragen aan sectorakkoord	P-b		
• steun aan inzet om certificering te gebruiken als middel om inspanning in duurzame mobiliteit kenbaar te maken (alle partijen SA art. 11)	G		
slimmer omgaan met mobiliteit (alle partijen SA art. 4.4)			
• invoering van systeem voor kilometer-beprijzing	P-c		
• samenwerking om slimme vervoerssystemen te ontwikkelen	P-d		

G : Gereed

P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang

P-b : versnellend

P-c : gestart maar vertraagd

P-d : oplevering > 5 jr.

H : Stop gezet

C : Navragen bij partijen

Overzicht activiteiten

Cluster : Luchtvervoer
Spelers : KLM, Schipholgroep

Sectorpartijen

Stand van zaken per 19 april 2010

Activiteiten korte termijn	Status
<p>Passagiers en medewerkers</p> <ul style="list-style-type: none"> • Infrastructuur: <ul style="list-style-type: none"> - Aanleg openbaar vervoerbaan aan de oostkant van de luchthaven - Verbetering kwaliteit bushaltes, inclusief interactieve informatie voorziening voor de passagiers • Faciliteiten voor personeel: <ul style="list-style-type: none"> - Verruiming mogelijkheid telewerken • Invoering ECO2 parkeren, voorkeursplaatsen op parkeerterreinen P30 en P40, voor voertuigen die maximaal 1 l0gr/km CO2 uitstoten • Implementatie van de Schiphol Mobiliteitspas, die het gebruik van openbaar vervoer stimuleert • Initiatieven t.a.v. compensatie: <ul style="list-style-type: none"> - Opzet CO2ZERO programma waarmee de passagiers hun persoonlijke aandeel in de uitstoot van de reis kunnen compenseren <p>Vluchtgerelateerde processen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gewichtsreductie: <ul style="list-style-type: none"> - Ontwikkeling lichtere en milieu vriendelijke coating, die 15% gewicht bespaart en ontvetten met enkel water en zeep mogelijk maakt - Samenwerkingsverband KLM-NS-Hispeed om passagiers een goed alternatief te bieden voor korte vluchten <p>Grondgebonden vervoer, materieel en processen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Infrastructuur en materieel: <ul style="list-style-type: none"> - Busmaterieel dat wordt ingezet voor binnen het Stermet en de Zuidtangent routes voldoet aan euronorm klasse 5. Ook de taxi's van de Schiphol concessionairen voldoen aan deze euronorm klasse 5. - Voorbereidend onderzoek naar de plaatsing van oplaadpunten voor elektrisch rijden, waar mogelijk op groene stroom (dmv energy-ball en zonnecellen) - Verduurzaming carpoolstroom, toevoeging duurzame voertuigen aan de pool gestart (elektrisch, biodiesel en biogas) • Project Green Zone: <ul style="list-style-type: none"> - Onderzoek en haalbaarheidstudie - Voorbereidingen eerste demonstratie project, met als doel in 2010 met de installatie te starten 	<p>P-a G G G P-a G G P-a G G G P-a</p>

Activiteiten lange termijn	Status
<p>Passagiers en medewerkers</p> <ul style="list-style-type: none"> • Infrastructuur: <ul style="list-style-type: none"> - Planontwikkeling van een (regionaal) net van Hoogwaardig Openbaar Vervoer - Ontwikkeling Front port concept • Initiatieven t.a.v. compensatie: <ul style="list-style-type: none"> - Samenwerkingsverband tussen KLM en VNF om op CO2-neutrale wijze te groeien door te reduceren en te compenseren <p>Vluchtgerelateerde processen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gewichtsreductie: <ul style="list-style-type: none"> - Programma Weight & Fuel, bestaande uit 3 componenten: 1) vermindering gewicht aan boord, 2) verbeteren fuel efficiency, 3) verdere bewustmaking van de invloed van piloten op het kerosine verbruik • Bio kerosine: <ul style="list-style-type: none"> - Onderzoeken in januari 2008 gestart - Demonstratievlucht in november 2009 uitgevoerd - KLM is een consortium (SkyNRG) gestart om de ontwikkeling van bio kerosine op gang te brengen • Samenwerking met o.a. TU Delft waarbij baanbrekend onderzoek wordt gedaan naar de ontwikkeling van een 50% schoner en 50% stiller vliegtuig • Functional Airspace Blocks (FAB): <ul style="list-style-type: none"> - Verschillende onderzoeken uitgevoerd, waaronder verandering van naderingsprocedures en verkorte routes, Regie ligt bij FAB - Europe Central organisatie, waarin LYNL namens Nederland participeert <p>Grondgebonden vervoer, materieel en processen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nulmeting huidige emissies en onderzoek naar het aanwezige vergroeningspotentieel • Opvangen van CO2 uitstoot (proef) door middel van algenkweek • Infrastructuur en materieel: <ul style="list-style-type: none"> - Aanleg van een 400hz spanningsnet voor elektrisch aangedreven generatoren (GPU) en luchtverversingsystemen - Investering in elektrisch materieel teneinde het gebruik diesel aangedreven bedrijfsmiddelen uit te faseren - Kleinschalige pilot van een hybride (elektrisch/waterstof) bagagerelkter: <ul style="list-style-type: none"> - Test met perslucht aangedreven Airpod 	<p>G P-d G P-a G G P-b P-a P-a G G G P-a P-c P-c P-a</p>

G : Gereed
P : In uitvoering P-a : substantiële voortgang
P-b : versnellend
P-c : gestart maar vertraagd
P-d : oplevering > 5 jr
H : Stop gezet
C : Navragen bij partijen

Bijlage 2 Relatie sectorakkoord en projectenportfolio

In de eerste helft van 2009 hebben stichting Carbon-light Mobility en het Programma Duurzame Logistiek in samenspraak met de ondertekenaars een projectenportfolio samengesteld. Dit portfolio bevat projecten waar partijen op dit moment zelfstandig aan werken. In november 2009 is dit portfolio toegezonden aan de ondertekenaars door het ministerie van verkeer en waterstaat.

Door voortschrijdend inzicht zijn in de Portfolio 'zelfstandige realisatie' een aantal kleine wijzigingen gemaakt t.o.v. de oorspronkelijke indeling om te zorgen dat deze thematisch aansluit op de Portfolio 'ondersteuning'.

- Modal merge is vervangen door de term Sustainable Gateways
- Data uitwisseling is vervangen door Slimme Logistiek Interactieve Mobiliteit (SLIM)
- Het thema factor 4 is als apart thema toegevoegd

Inhoud

- 8 hoofdlijnen binnen de portfolio
- Schematisch overzicht van projecten

8 hoofdlijnen binnen de portfolio

De afgelopen periode is gewerkt aan het samenstellen van een projectenportfolio voor het Sectorakkoord Duurzaamheid in Beweging. De portfolio brengt in kaart met welke projecten partijen nu bezig zijn en in komende periode bezig gaan. De verschillende projecten zijn onder te verdelen in 8 hoofdlijnen, te weten:

1. Ketenefficiency

Het wegwerken van verspilling (en suboptimalisatie) in de logistieke keten door inzet van innovatieve technieken en slim samenwerken.

2. Stadsdistributie

Verhogen van efficiency in aan- en afvoer van goederen en diensten in stadsregio's.

3. Fiscale vergroening

Het verstevigen en doorzetten van de verduurzaming van mobiliteit door fiscale stimulering.

4. Mobiliteitsmanagement

Combinatie van Mobiliteitsmanagement en mobiliteitsdiensten voor de particuliere en zakelijke markt (bijv. een mobiliteitskaart waaraan diensten zijn gekoppeld); dit wordt gecombineerd met incentives voor het gebruik van duurzaam mobiele opties.

5. Sustainable Gateways

(voorheen Modal merge)

Het efficiënter benutten van de huidige infrastructuur (weg, water, rail en ICT). 'Merge' wil zeggen: zodanig organiseren dat congestie in het systeem kan wegstromen via andere kanalen. 'Merge' is dus niet het dwingen van mensen of goederen in een andere modaliteit.

6. Gedragsbeïnvloeding

Doelgroepen (consumenten en professionals in de sector) in staat stellen om andere (meer duurzame) keuzes te maken (o.a. bewustwording door informatie voorziening). Hieronder valt ook 'Anders Betalen voor Mobiliteit'.

7. Slimme Logistiek Interactieve Mobiliteit (SLIM) (voorheen data-uitwisseling)

Efficiënt gebruik maken en uitwisselen van bestaande informatie.

8. Factor 4

Als complexe logistieke ketens in detail worden bekeken, blijken er grote inefficiënties op te treden in de vervoersbewegingen. De werkelijk afgelegde afstand van goederen is 2-5 keer groter dan de afstand van leverancier naar klant. Een grote uitdaging om te verbeteren.

Schematisch overzicht van projecten

1 Ketenefficiency

- Stimuleer technische verbetering en toepassing nieuwe brandstof en voertuigtechniek, TLN
- Dual Fuel LNG, CBRB
- Doelmatiger maken goederenstroom o.a. door samenwerking in de keten, EVO
- Vergroten doelmatigheid door opruimen/verbeteren van administratieve regels, EVO
- Aanpak energie-karakteristieken van de treinen (aanschaf, onderhoud, revisie), NS
- Energie-inkoop en efficiency, NS
- Bereikbaarheid (doorstroming) van havengebied behouden & verduurzamen, Havenbedrijf Rotterdam

2 Stadsdistributie

- Verbetering nacht/avond distributie en doorstroming, TLN
- Verbeteren van stedelijke distributie, EVO

3 Fiscale vergroening

- Vergroening wagenpark, ANWB, Schiphol Group, KLM
- Stimuleren vergroening, RAI, BOVAG
- Stimuleer fiscale vergroening, TLN, Schiphol Group, KLM

4 Mobiliteitsmanagement

- Stimuleren alternatief vervoer, ANWB
- Advisering over alternatief vervoer, RAI/BOVAG
- Alternatief vervoer/combinaties van vervoer, filemijding, advies bij mobiliteits mgt. VNA

5 Sustainable Gateway

- Modalshift en vrij gebruik van vaarwegen, KNV
- Stimuleer multi modale aanpak, TLN
- Doorstroming verbeteren, EVO
- Sustainable transport systems, CBRB
- Doorstroming naar achterland verbeteren door o.a. modal shift, Havenbedrijf Rotterdam
- Kramer terminal, CBRB

6 Gedragsverandering

- Participatie in ABvM, VNA
- Informatie verschaffing en stimulering van duurzame mobiliteit en verschoning wagenpark, ANWB
- Anders Betalen voor Mobiliteit, BOVAG/RAI
- Publieksvoorlichting, BOVAG/RAI
- Duurzaam ondernemen en Mobiliteitsmanagement, BOVAG
- IvdM, BOVAG/RAI
- Katalysator EV in Nederland, RAI
- Informatieverschaffing over duurzaam zakelijke auto, groen rijden, HNR, mobiliteits mgt, en advies bij verduurzaming Rijkswagenpark, VNA
- Uitvoering CO₂ meetlat, KNV
- Inzet op CO₂ meten, HNR, duurzaam inkopen, TLN
- EVO maatregelen matrix
- CO₂ berekeningswijzer in de markt zetten, EVO
- Mensen en processen (beter en zuiniger rijden), NS

7 SLIM

- Vraaggestuurd OV, KNV
- Slim gebruik maken van technologische ontwikkeling/informatie, KNV

8 Factor 4

- Bezettingsgraad verbeteren, NS
- Deelname aan factor 4 programma, RAI

Signed, Sealed, Delivered?

**Evaluatie van drie convenanten
energiebesparing in de gebouwde
omgeving: Meer met Minder, Lente-Akkoord,
Energiebesparing Corporatiesector**

Eindrapport

Hans Schneider
Ria Jharap

Rapportnummer:100015/RJ/101016

BuildDesk Benelux B.V., Delft

Delft, 7 april 2010

"Signed, Sealed, Delivered I'm Yours"

Stevie Wonder, 1970

COLOFON

BuildDesk Benelux B.V., Delft

Postbus 2960, 2601 CZ Delft

Oude Delft 49, Delft

Telefoon: 015 - 2150215

Telefax: 015 - 2150216

E-mail: info@builddesk.nl

Internet: www.builddesk.nl

Projectnummer: 100015000

Projecttitel: Evaluatie drie convenanten energiebesparing gebouwde omgeving

Opdrachtgever: VROM/WWI

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch op geluidsband of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BuildDesk Benelux BV.

Samenvatting

Dit rapport beschrijft de evaluatie van de drie convenanten die tot doel hebben energiebesparing in de gebouwde omgeving te realiseren. Deze convenanten komen voort uit het kabinetsbrede programma Schoon en Zuinig. Het betreft:

- 7 het Convenant Energiebesparing bestaande gebouwen "Meer met Minder",
- 7 het Lente-Akkoord Energiebesparing in de Nieuwbouw en
- 7 het Convenant Energiebesparing Corporatiesector.

In alle drie de convenanten is aangekondigd dat in 2010 een evaluatie zal plaatsvinden, met het oog op de voortgang van het "Werkprogramma Schoon en Zuinig" en op mogelijke innovatieve ontwikkelingen.

Doel van deze evaluatie is de stand van zaken voor de drie convenanten weer te geven op basis van de volgende criteria:

- 7 Doelbereiking. Zijn de boogde doelen gehaald of verwacht men deze redelijkerwijs tijdig te behalen?
- 7 Voortgang van de gemaakte afspraken. Zijn de inspanningen geleverd als afgesproken?
- 7 Effectiviteit. Heeft de uitvoering van het convenant bijgedragen aan de realisatie van de doelen van het convenant?

Het onderzoek is kwalitatief van aard. In het kader van deze evaluatie is geen (nieuw) kwantitatief onderzoek verricht.

Het onderzoek richt zich niet op de wenselijkheid of vorm van eventuele aanvullende beleidsmaatregelen, maar beperkt zich slechts tot de doelbereiking, voortgang en effectiviteit van de drie convenanten.

Ten behoeve van de evaluatie zijn verschillende onderzoeksmethoden gebruikt. Om feitelijke informatie over de convenanten te verkrijgen is een bureaustudie verricht en zijn gesprekken gevoerd met betrokken ambtenaren bij ministeries. Daarnaast is er één groepsgesprek per convenant georganiseerd met de direct betrokken partijen, wat een efficiënte manier was om veel informatie over elk convenant te verzamelen en deze tegelijkertijd ook onderling te laten toetsen.

Tevens zijn interviews gehouden met bedrijven (de achterbannen van de convenant-partners), met gemeenten en met enkele belangenorganisaties aan de vraagzijde van de markt voor energiebesparing om ook vanuit dat perspectief inzicht te vergaren in de uitvoering van de convenanten.

Hieronder worden per convenant de conclusies van het evaluatieonderzoek weergegeven.

Convenant Meer met Minder

De belangrijkste kenmerken van het convenant Meer met Minder:

Doel:	100 PJ extra besparing.
Doelgroep:	bestaande gebouwen (woningen en utiliteitsgebouwen).
Uitvoering:	partijen in de bouwkolom en energieleveringbedrijven.
Ondertekening:	23 januari 2008.
Looptijd:	2008 - 2020.
Convenantpartijen:	Bouwend Nederland, UNETO-VNI, EnergieNed, Vereniging voor Marktwerking in Energie (VME) en de ministeries van WWI, VROM en EZ.

De belangrijkste conclusies ten aanzien van de doelbereiking, voortgang en effectiviteit zijn:

Doelbereiking MMM-convenant

- 7 Er zijn op moment van schrijven nog geen definitieve monitorresultaten beschikbaar, maar Agentschap NL meldt op basis van voorlopige analyses dat er in 2009 in circa 150.000 woningen twee of meer besparingsmaatregelen zijn genomen. Deze groep van 150.000 woningen bevat circa 85.000 particuliere woningen, circa 55.000 sociale huurwoningen en circa 10.000 particulier verhuurde woningen. Twee of meer maatregelen komt ongeveer overeen met 20% besparing of meer.
- 7 Het tussendoel dat voor 2009 is afgesproken bedraagt 70.000 woningen die 20-30% energiezuiniger gemaakt worden. Afhankelijk van de mate waarin de gerealiseerde maatregelen in de genoemde 150.000 woningen additioneel of autonoom blijken te zijn op basis van nu nog lopend ECN onderzoek, kan worden beoordeeld in hoeverre MMM hiermee kwantitatief op koers ligt.
- 7 De 24 PJ besparingsdoelstelling van het convenant corporatiesector maakt onderdeel uit van de 100 PJ besparingsdoelstelling van MMM. Zie hiervoor hoofdstuk 4.

Voortgang MMM-convenant

- 7 De initiatiefnemers van het convenant Meer met Minder hebben vrijwel alle inspanningen geleverd of in gang gezet, maar het tempo en volume zijn lager dan verwacht. In de jaren 2008 en 2009 zijn veel voorwaardenscheppende activiteiten uitgevoerd en is of wordt proef gedraaid met veel elementen van de MMM-aanpak, zoals de één-loket-functie, het maatwerkadvies en de inzet van MMM-aanbieders. De initiatiefnemers zien 2008 en 2009 als een opbouwfase. Nu de meeste elementen uit het aanbod in stelling zijn gebracht (aanbieders, subsidies, voorlichtingstools, communicatie) verwacht men dat de activiteiten snel meer vruchten gaan afwerpen.
- 7 Sommige energieleveringbedrijven zijn actief met het aanbieden en promoten van energiebesparing in hun eigen dienstverlening. Een enkele zelfs zeer actief. Deze activiteiten zijn niet altijd zichtbaar als Meer met Minder activiteiten, maar passen wel in de benaderingswijze. De op afstand uitleesbare meter ('slimme meter') is nog

niet massaal uitgerold. Door het loslaten van de dubbele labelsprong als criterium¹ voor MMM-projecten is het aanpassen van de nota aan de lagere energielasten niet meer altijd zinvol en in de praktijk ook weinig toegepast. Het leveren van bewustwordingspakketten in MMM-projecten is beperkt toegepast.

- 7 Het Rijk heeft vrijwel alle afgesproken inspanningen geleverd. Zo is bijvoorbeeld het energielabel vernieuwd, zijn een aantal financiële stimuleringsmaatregelen in stelling gebracht en is recentelijk een Postbus 51 campagne met Meer met Minder tv-reclames uitgezonden. Wel hebben sommige andere convenantpartners commentaar op onderdelen, zoals het gebrek aan afdoende handhaving van de labelplicht, de moeizame totstandkoming van stimuleringsinstrumenten en het versnipperde karakter van de financiële stimulering.

Effectiviteit MMM-convenant

- 7 De Meer-met-Minder-aanpak wordt door alle partijen positief beoordeeld: verleiden en ontzorgen is een aantrekkelijke propositie.
- 7 In de korte geschiedenis van het convenant is een reeks van ontwikkelingen aan te wijzen die vanaf januari 2008 de keuzes en de achtereenvolgende stappen van de convenantpartners hebben beïnvloed: het gebrek aan vertrouwen in het energielabel, het struikelen van de verplichte slimme meter in de Eerste Kamer, de verdieping van de economische crisis, de discussies over de haalbaarheid van label B of een dubbele labelsprong, over de aard van de financiële stimulering (specifiek of generiek) en over de positionering van 'het merk MMM'. Deze ontwikkelingen hebben de effectieve uitvoering van MMM in de 2008-2009 onmiskenbaar vertraagd.
- 7 In de praktijk is de complexiteit van de geïntegreerde aanpak een belemmering voor de effectiviteit. Het blijkt lastig om alle bijdragen die nodig zijn om te verleiden én te ontzorgen op het juiste moment en met de juiste intensiteit en kwaliteit bij elkaar te brengen.
- 7 Daarom is sinds de zomer van 2009 is een proces van heroriëntatie voor Meer met Minder in gang gezet; deze heroriëntatie maakt geen deel uit van deze evaluatie.

Al met al kan geconcludeerd worden dat veel elementen van de MMM-aanpak zijn ontwikkeld en ook zijn of worden uitgetoet in de praktijk. De oorspronkelijke volledig ontzorgende aanpak is nog niet gerealiseerd, de uitrol van de MMM aanpak is door omstandigheden vertraagd en ook inhoudelijk anders gelopen dan gepland. Daar staat tegenover dat zich inmiddels veel MMM-aanbieders hebben aangemeld en dat individuele bedrijven actief zijn met het aanbieden en realiseren van energiebesparing bij hun klanten.

---

¹ Om voldoende besparingen te kunnen realiseren is er in het convenant vanuit gegaan dat woningen naar minimaal naar energielabel B moesten worden gebracht óf een verbetering van minimaal twee energielabelklassen moesten realiseren.

Lente-Akkoord Energiebesparing in de Nieuwbouw

De belangrijkste kenmerken van dit convenant zijn:

Doel:	25% lager gestandaardiseerd energieverbruik in 2011 en 50% lager gestandaardiseerd energieverbruik in 2015 ten opzichte van het gebouwgebonden energieverbruik conform de EPC eis van 2007
Doelgroep:	nieuwbouw (woningen en utiliteitsgebouwen)
Uitvoering:	Projectontwikkelaars en bouwbedrijven
Ondertekening:	22 april 2008
Looptijd:	2008 – 2015
Convenantpartners:	De 'marktpartijen': Bouwend Nederland, NEPROM, De vereniging NVB. Het 'Rijk': WWI en VROM.

De belangrijkste conclusies ten aanzien van de doelbereiking, voortgang en effectiviteit zijn:

Doelbereiking Lente-Akkoord

7 De marktpartijen hebben goede hoop energiezuiniger woningen met ingang van 2011 te kunnen realiseren, mede door de aangekondigde wettelijke EPC aanscherpingen in 2011 en 2015. Het realiseren van de beoogde zuinigere nieuwbouw met ingang van die jaren is door de regelgeving zo goed als gegarandeerd.

Voortgang Lente-Akkoord

- 7 Het Kennisoverdracht programma van het Lente-Akkoord is in uitvoering. Er is nog geen sprake van grootschalige opname van nieuwe kennis in de bouwpraktijk.
- 7 De regeling excellente gebieden beoogt praktische kennisopbouw met betrekking tot innovatief en energiezuinig bouwen en de verspreiding daarvan te realiseren. Deze regeling Excellente Gebieden is in december 2009 gepubliceerd en tot 1 maart 2010 konden gemeenten innovatieve bouwprojecten indienen.
- 7 De herziening van de EPN is nog 'onderweg'. De invoering is gepland op 1 januari 2011. De convenantpartijen staan vooralsnog positief tegenover de herziening van de norm, ook al kunnen niet alle aspecten die in het Lente-Akkoord beoogd waren, worden opgenomen in de nieuwe norm.
- 7 Voor de nieuwbouw zijn de financiële stimuleringsmaatregelen SDE, de groenregeling en de EIA beschikbaar.

Effectiviteit

7 De markt voor nieuwe particuliere koopwoningen heeft de afgelopen twee jaar een grote verandering door gemaakt. De verkoop van nieuwe woningen is gehalveerd. De waardering van nieuwe gebouwen is onzekerder geworden. Onder die omstandigheden was het heel lastig om vooruitlopend op het doel van 25% zuiniger bouwen in 2011 voldoende (proef)projecten te realiseren die 'beter-dan-de-eis' zijn om ervaring op te doen met energie-efficiënter bouwen.

- 7 Het convenant heeft projectontwikkelaars en overheid op constructieve wijze met elkaar in gesprek gebracht.

De convenantpartijen verwachten de doelen voor 2011 te kunnen realiseren. Het kennisoverdracht programma van het **Lente-Akkoord** is in uitvoering, maar er wordt op dit moment – mede door het uitbreken van de economische crisis - over de volle breedte van de markt nog weinig praktische kennis en ervaring opgedaan met het bouwen volgens de toekomstige EPC-eis. Door de geringe ervaring en kennisopbouw in de praktijk met zuiniger-bouwen-dan-de-eis is het de vraag of fouten en faalkosten bij de invoering van een scherpere EPC-eis in 2011 beperkt kunnen blijven. Het convenant is effectief op bestuurlijk niveau in de samenwerking tussen overheid en marktpartijen in het voorbereiden van de markt op de aanscherping van de EPC en kan hierin nog groeien op uitvoeringsniveau.

Convenant Energiebesparing corporatiesector

Doel:	conform MMM (24PJ additionele besparing in de bestaande woningen in 2020) & Lente-Akkoord (25% lager gestandaardiseerd energieverbruik in 2011 en 50% lager gestandaardiseerd energieverbruik in 2015 ten opzichte van het gebouwgebonden energieverbruik conform de EPC eis van 2007)
Doelgroep:	bestaande en nieuwe corporatiewoningen
Uitvoering:	woningcorporaties
Ondertekening:	10 oktober 2008
Looptijd:	2008 - 2020
Convenantpartners:	Aedes, de Woonbond, WWI en VROM.

De belangrijkste conclusies ten aanzien van de doelbereiking, voortgang en effectiviteit zijn:

Doelbereiking

Besparingen bestaande bouw

7 De monitoring die Agentschap NL op basis van een steekproef onder corporaties heeft laten uitvoeren geeft een prognose voor 2010 en 2011 van ongeveer 95.000 sociale huurwoningen per jaar, waar twee maatregelen of meer genomen gaan worden. Wanneer deze trend zich doorzet (circa 100.000 woningen met 20-30% besparing per jaar) en het hier additionele maatregelen betreft, dan komt de doelstelling van 24 PJ in 2020 binnen bereik.

Nieuwbouw

7 Er zijn nog geen aparte monitorgegevens beschikbaar voor de realisatie van de efficiencyverbetering in de nieuwbouw door corporaties.

Voortgang

7 Met de herziening van het WWS is volgens Aedes een belangrijke structuurwijziging gerealiseerd die een voorwaarde is voor de realisatie van energiebesparing in bestaande sociale huurwoningen. Het herziene WWS zal naar verwachting in de zomer van 2010 van kracht worden.

7 De woonlastenwaarborg is beschikbaar, maar wordt nog ingewikkeld bevonden door de corporaties die er mee willen werken. Mede daardoor wordt het instrument nog niet breed toegepast, maar met wat meer toelichting en praktijkervaring is dit te verhelpen.

7 De EIA is volgens de convenantpartijen tot nu toe beperkt gebruikt. Corporaties en particuliere verhuurders zijn nog te weinig bekend met de inhoud van de EIA en hebben er daarom nog niet optimaal gebruik van gemaakt. Op het moment van de evaluatie is het effect van de geïntensiveerde communicatie over de EIA nog niet bekend.

7 Aedes kan nog geen jaarlijks beeld leveren van de ontwikkeling van de energetische kwaliteit van de sociale woningvoorraad. De daarvoor bedoelde monitor is nog in ontwikkeling. Vooralnog monitort Agentschap NL de energielabels in de sociale verhuursector.

- 7 Volgens Aedes zijn de meeste corporatiewoningen gelabeld. Dit wordt bevestigd uit de labelregistraties bij Agentschap NL. Portefeuillebeheer of strategisch voorraadbeheer heeft nog niet algemeen ingang gevonden. Aedes verwacht dat dit een logische vervolgstap zal zijn op het labelen.

Effectiviteit

- 7 Met de toekomstige herziening van het WWS is een belangrijke structuurwijziging doorgevoerd die het voor corporaties mogelijk maakt om de waarde van energiebesparende maatregelen in de huur tot uitdrukking te brengen.
- 7 De samenwerking tussen de Woonbond en Aedes werpt volgens beiden vruchten af.
- 7 Corporaties hebben volgens een Aedes een omslag in het denken over energiebesparing gemaakt: het denken in termen van integrale woonlasten (huur + energie) is doorgebroken. Deze veranderde houding uit zich voor wat betreft de nieuwbouw in de grote belangstelling voor de regeling excellente gebieden en ook voor energie-neutraal bouwen.
- 7 Aedes en de Woonbond waarschuwen dat de crisis in de toekomst risico's kan opleveren voor de uitvoering van het convenant. Bij sommige corporaties lopen de verkopen uit eigen bezit al terug en deze trend zou zich kunnen verdiepen. Veel corporaties zullen dan voorzichtiger worden met uitgaven wat kan resulteren in minder investeringsruimte voor renovatie of energiezuinig bouwen. De omvang en gevolgen van dit soort effecten is nog onvoldoende bekend.

Opmerkelijk bij de uitvoering van dit convenant is de samenwerking tussen de convenantpartners Aedes en Woonbond. Deze kan als opbouwend en constructief worden beschouwd. Alle convenantpartners geven aan dat het convenant 'nog op stoom' moet komen en dat er een vertragende werking uitgaat van de huidige economische crisis. Mede dankzij het convenant is de Woonbond meer in beeld is gebracht bij de corporaties.

Inhoudsopgave

Samenvatting	i
Inhoudsopgave	viii
1 Inleiding	10
1.1 Aanleiding voor de evaluatie	10
1.2 Schoon en Zuinig.....	11
1.3 Opdrachtverlening	11
1.4 Doel van de evaluatie.....	12
1.5 Reikwijdte van de evaluatie	12
1.6 Onderzoeksaanpak	13
1.7 Leeswijzer	14
2 Meer met Minder.....	15
2.1 Ontwikkelingen sinds start convenant MMM	16
2.2 Doelbereiking MMM-convenant	17
2.2.1 Doelbereiking kwantitatief.....	17
2.2.2 Percepties convenantpartners	19
2.2.3 Illustraties uit de markt	19
2.3 Voortgang MMM convenant	20
2.3.1 Realisatie afspraken	20
2.3.2 Percepties convenantpartners	25
2.3.3 Illustraties uit de markt	26
2.4 Effectiviteit MMM convenant.....	27
2.4.1 Percepties convenantpartners	27
2.4.2 Illustraties uit de markt	29
2.5 Conclusies evaluatie Meer met Minder convenant	30
2.5.1 Doelbereiking	30
2.5.2 Voortgang	31
2.5.3 Effectiviteit.....	32
3 Lente-Akkoord Energiebesparing in de Nieuwbouw	33
3.1 Ontwikkelingen sinds start Lente-Akkoord	34
3.2 Doelbereiking Lente-Akkoord	35
3.2.1 Doelbereiking kwantitatief.....	35
3.2.2 Percepties convenantpartners	35
3.3 Voortgang Lente-Akkoord	36
3.3.1 Realisatie afspraken	36
3.3.2 Percepties convenantpartners	39
3.4 Effectiviteit Lente-Akkoord.....	41
3.5 Conclusies Lente-Akkoord.....	41
3.5.1 Doelbereiking	41
3.5.2 Voortgang	42
3.5.3 Effectiviteit.....	42
4 Convenant Energiebesparing Corporatiesector	43
4.1 Ontwikkelingen sinds start Convenant Corporatiesector	44
4.2 Doelbereiking Convenant Corporatiesector.....	44
4.2.1 Doelbereiking kwantitatief.....	45

4.2.2	Percepties convenantpartners	45
4.2.3	Indrukken van enkele corporaties.....	45
4.3	Voortgang Convenant Corporatiesector	46
4.3.1	Realisatie afspraken	46
4.3.2	Percepties convenantpartners	48
4.3.3	Indrukken van enkele corporaties.....	50
4.4	Effectiviteit Convenant Corporatiesector	50
4.4.1	Percepties convenantpartners	50
4.4.2	Indrukken van enkele corporaties.....	51
4.5	Conclusies convenant Energiebesparing Corporatiesector.....	51
4.5.1	Doelbereiking	51
4.5.2	Voortgang	52
4.5.3	Effectiviteit	52
5	Vraagzijde van de energiebesparingmarkt en gemeenten.....	54
5.1	Vraagzijde van de energiebesparingmarkt	54
5.1.1	Doelbereiking	54
5.1.2	Voortgang	55
5.1.3	Effectiviteit.....	56
5.1.4	Conclusies en reflectie 'vraagzijde'	57
5.2	Gemeenten.....	58
5.2.1	Conclusies en reflectie gemeenten.....	59
6	Signed, Sealed, Delivered? Conclusies.	60
	Bijlage II.....	67
	Bijlage III.....	68
	Bijlage IV	69
	Bijlage V	70

1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijven we de aanleiding voor de evaluatie van de drie convenanten energiebesparing gebouwde omgeving, de opdrachtverlening, het onderzoeksdoel, de reikwijdte en de aanpak.

1.1 Aanleiding voor de evaluatie

In 2010 is de herijking gepland van het kabinetsbrede programma Schoon en Zuinig. Voor de sector Gebouwde Omgeving heeft Schoon en Zuinig een doelstelling van 6 tot 11 Mton CO₂-emissiereductie in 2020 ten opzichte van ongewijzigd beleid.

Om deze ambitieuze doelstelling in 2020 te halen hebben de marktpartijen en de overheid de handen in elkaar geslagen. Drie convenanten energiebesparing in de gebouwde omgeving zijn hieruit voortgekomen, te weten:

- 7 het Convenant Energiebesparing bestaande gebouwen "Meer met Minder", afgesloten in januari 2008 (verder te noemen 'Meer met Minder' of kortweg: MMM),
- 7 het Lente-Akkoord Energiebesparing in de nieuwbouw, afgesloten in april 2008 (verder te noemen 'het Lente-Akkoord') en,
- 7 het Convenant Energiebesparing Corporatiesector gericht op bestaande bouw en nieuwbouw in de sociale huursector, afgesloten in oktober 2008 (verder te noemen 'het Convenant Corporatiesector').

In het kader van de evaluatie van Schoon en Zuinig moeten de drie convenanten in 2010 geëvalueerd worden. Ook in de convenantteksten zijn de evaluaties expliciet aangekondigd, zoals blijkt uit onderstaande citaten.

Convenant Meer met Minder (artikel 5, lid 4)

"In 2010 zullen de convenantpartijen, met het oog op de voortgang van het Werkprogramma Schoon en Zuinig (VROM 7421/september 2007) in het algemeen én met het oog op nieuwe, innovatieve ontwikkelingen ten aanzien van het potentieel voor energiebesparing in de gebouwde omgeving in het bijzonder, gezamenlijk bezien of een verhoging van het met dit convenant beoogde doel mogelijk is en welke randvoorwaarden daarvoor moeten worden ingevuld."

Convenant Lente-Akkoord (artikel 3, lid 6)

"In 2010 en in 2014 zullen de convenantpartners, met het oog op de voortgang van het Kabinetsprogramma Schoon en Zuinig in het algemeen en met het oog op nieuwe, innovatieve ontwikkelingen ten aanzien van het potentieel voor energiebesparing in de nieuwbouw in het bijzonder, gezamenlijk bezien of realisatie van het met dit convenant beoogde doel (25-50% energiebesparing in de nieuwbouwproductie) mogelijk is en welke randvoorwaarden daarvoor moeten worden ingevuld."

Convenant Energiebesparing Corporatiesector (artikel 7, lid 1)

"In 2010 zullen de convenantpartijen met het oog op de voortgang van het kabinetsprogramma Schoon en Zuinig in het algemeen en nieuwe, innovatieve ontwikkelingen ten aanzien van het potentieel voor energiebesparing in de gebouwde omgeving in het

bijzonder, de eerste ervaringen in kaart brengen van het jaarlijks aantal verbeterde corporatiewoningen, de behaalde resultaten e.d.”

1.2 Schoon en Zuinig

Het programma Schoon en Zuinig valt onder de pijler 'Duurzame leefomgeving', een van de zes pijlers van het beleidsprogramma 2007 - 2011 van het (inmiddels demissionaire) kabinet Balkenende IV. Met deze pijler werkt het kabinet aan concrete stappen naar een duurzame samenleving.

De doelen van Schoon en Zuinig zijn:

- 30% minder uitstoot van broeikasgassen (CO₂), bij voorkeur in Europees verband, in 2020 vergeleken met 1990,
- het tempo van energiebesparing naar 2% per jaar in 2020,
- in 2020 is 20% van het totale energiegebruik duurzaam.

Het programma Schoon en Zuinig bevat doelen en activiteiten voor een aantal sectoren waarvan de gebouwde omgeving er één is. In de gebouwde omgeving is het streven dat alle nieuwe woningen en bedrijfsgebouwen vanaf 2020 energieneutraal worden opgeleverd. In de nieuwbouw en bestaande bouw wordt ingezet op innovatie en op aanscherping van bestaande normen.

De doelen van Schoon en Zuinig voor de gebouwde omgeving zijn voor de gehele gebouwde omgeving, 6 tot 11 Mton emissiereductie van CO₂ in 2020 ten opzichte van ongewijzigd beleid. Dit is onderverdeeld naar:

- de nieuwbouw, 1 Mton emissiereductie van CO₂ in 2020,
- de bestaande bouw, 100 PJ energie besparing in 2020, waarvan bij particuliere woningen 43 PJ, bij de sociale huurwoningvoorraad 24 PJ, bij de particuliere huurwoningvoorraad 9 PJ en bij de utiliteitsgebouwen 24 PJ.

Om deze ambitieuze doelstellingen in 2020 te halen is actieve inzet van marktpartijen noodzakelijk. In het programma Schoon en Zuinig ligt de nadruk dan ook op een intensieve samenwerking met de markt op basis van vrijwillige afspraken in plaats van regelgeving. In 2008 zijn hieruit voortvloeiend de drie convenanten afgesloten: Meer met Minder, Lente-Akkoord en Energiebesparing Corporatiesector.

Deze drie convenanten worden nader beschreven in hoofdstukken 2 tot en met 4.

1.3 Opdrachtverlening

In het kader van de evaluatie van Schoon en Zuinig zal elke sector haar convenanten evalueren. WWI heeft er met het oog op de benodigde objectiviteit voor gekozen om haar convenanten te laten evalueren door een extern bureau. Na een aanbesteding is BuildDesk uit drie bureau's geselecteerd.

De opdracht omschrijving luidde dat de drie convenanten energiebesparing gebouwde omgeving moesten worden geëvalueerd op doelbereik, voortgang en effectiviteit door middel van een kwalitatief onderzoek.

In de evaluatie zou tenminste met de volgende doelgroepen worden gesproken: de convenantpartijen, vertegenwoordigers van marktpartijen en de ministeries en Agentschap NL (voorheen SenterNovem). Deze laatste in zake de doelbereiking, die het Agentschap monitort in opdracht van WWI.

De evaluatie zou moeten leiden tot een door alle convenantpartijen gedragen eindrapport. Hiertoe is het conceptrapport per convenant in een afzonderlijke ambtelijk overleg met de betrokken partijen besproken en geaccordeerd.

1.4 Doel van de evaluatie

Deze ex post evaluatie beoogt de stand van zaken weer te geven wat betreft doelbereiking, voortgang van de gemaakte afspraken en de effectiviteit van de drie convenanten gericht op energiebesparing in de gebouwde omgeving. De evaluatie kan daardoor een fundament vormen voor de verdere uitvoering en ontwikkeling van de convenanten.

De onderzoeksdoelen van de evaluatie kunnen als volgt worden samengevat:

a) Vaststellen van (verwachte) doelbereiking

Zijn de beoogde doelen gehaald of verwacht men dat deze redelijkerwijs tijdig gerealiseerd gaan worden?

b) Vaststellen van de voortgang

Zijn de inspanningen geleverd als afgesproken?

Verliep de samenwerking (o.a. communicatie, overleg, sturing) als afgesproken?

c) Vaststellen van de (ervaren) effectiviteit

Hoe heeft de uitvoering van het convenant bijgedragen aan de realisatie van de doelen van het convenant?

Waren er andere oorzaken of omstandigheden die de doelbereiking wezenlijk hebben beïnvloed?

Aan het eind van dit rapport zal de lezer een duidelijk en objectief beeld hebben van de stand van zaken van de drie convenanten. Een beeld van waaruit verder kan worden gebouwd aan de met de convenanten beoogde beleidsdoelen.

1.5 Reikwijdte van de evaluatie

Aanvullend beleidsinstrumentarium

Deze evaluatie heeft betrekking op de doelbereiking, voortgang en effectiviteit van de drie convenanten, maar *niet* op de wenselijkheid of vorm van eventuele aanvullende beleidsmaatregelen. In het kader van de evaluatie van het beleidsprogramma 'Schoon en Zuinig' zal het ministerie van WWI afzonderlijk (laten) onderzoeken of aanvullend beleidsinstrumentarium nodig is. De uitkomst van voorliggende evaluatie zal daarbij als één van de bronnen fungeren.

Daar waar geïnterviewden uitspraken doen over aanvullend beleidsinstrumentarium in aanvulling op of als illustratie bij uitspraken over de doelbereiking, voortgang of effectiviteit van de convenanten zal dat overigens wel worden vermeld in de volgende hoofdstukken.

Meer met Minder

In de zomer van 2009 is een heroriëntatie op het programma Meer met Minder in gang gezet. Deze heroriëntatie was gedurende de uitvoering van dit evaluatieproject nog niet afgerond. De voorliggende evaluatie doet daarom *geen* uitspraken over de eventuele nieuwe opzet van Meer met Minder.

Daar waar geïnterviewden refereren aan de nieuwe vorm van Meer met Minder om uitspraken toe doen over de doelbereiking, voortgang of effectiviteit van het convenant is dit overigens wel opgenomen in dit rapport.

1.6 Onderzoeksaanpak

Een uitgebreide onderzoeksverantwoording is te vinden in bijlage V. Hieronder beschrijven we de belangrijkste kenmerken van de gevolgde onderzoeksaanpak.

Kwalitatief onderzoek

Het onderzoek is kwalitatief van aard. Daar waar kwantitatieve gegevens van derden (bijvoorbeeld gegevens van Agentschap NL over doelbereiking) beschikbaar waren vermelden we die wel. Er is echter in het kader van deze evaluatie door ons geen (nieuw) kwantitatief onderzoek verricht.

Onderzoeksmethoden

Deskresearch: Bestudering van beschikbaar bronmateriaal (voortgangsrapportages, verslagen, websites). Met name ten behoeve van het checken van feiten over de realisatie van de in het convenant gemaakte afspraken.

Gesprekken met betrokkenen. Om inzicht te krijgen in beschikbare bronnen, maar ook om direct informatie te verzamelen over doelbereiking en voortgang zijn de betrokken ambtenaren van WWI en Agentschap NL geraadpleegd.

Groepsinterviews: per convenant is een groepsgesprek gehouden waarin per convenantpartij één vertegenwoordiger deelnam. Het doel van dit groepsgesprek was het op een efficiënte manier verzamelen van informatie en inzichten van de convenantpartners en het in beeld brengen van consensus en verschillen van inzicht over de convenanten.

Interviews vraagzijde: Om een beeld te krijgen van de visie van de vraagzijde van de markt voor energiebesparing zijn interviews gehouden met drie leden van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen².

Telefonische interviews met bedrijven en gemeenten: Om een beeld te krijgen van de wijze waarop de convenanten 'in de praktijk' worden beleefd en beoordeeld zijn 45

---

² Het Platform bestaat uit: VvE-belang, VEH, Vastgoedbelang, Woonbond en VACPunt Wonen. Het staat onder het voorzitterschap van een onafhankelijke voorzitter. Milieucentraal voert het secretariaat. Het Platform noch haar leden zijn convenantpartner in de drie convenanten, met uitzondering van de Woonbond die deelneemt in het Convenant Energiebesparing Corporatiesector.

telefonische interviews gehouden met leden (c.q. achterbannen) van de convenant-partners (bouwbedrijven, installatiebedrijven, projectontwikkelaars, energieleveringbedrijven, woningcorporaties) en met een aantal gemeenteambtenaren³.

1.7 Leeswijzer

De hoofdstukken 2 tot en met 4 vormen het hart van dit rapport. Hier worden doelbereiking, voortgang en effectiviteit van elk van de drie convenanten beschreven. Deze hoofdstukken bevatten tevens een kort overzicht van de kenmerken van elke convenant en de ontwikkelingen sinds ondertekening ervan.

Hoofdstuk 5 beschrijft op basis van enkele gesprekken met leden van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen hoe *de vraagkant* van de markt van energiebesparing tegen de drie convenanten aankijkt. Ook wordt in hoofdstuk 5 beschreven hoe *gemeenten* tegen de drie convenanten aankijken.

In hoofdstuk 6 vatten we de bevindingen ten aanzien van de drie convenanten samen en worden algemene conclusies getrokken.

Bijlage I bevat een overzicht van gebruikte termen en afkortingen.

Bijlage II, III en IV verwijzen naar gebruikte bronnen: respectievelijk websites, literatuur en geraadpleegde personen.

In bijlage V is een uitgebreide onderzoeksverantwoording opgenomen.

---

³ Gemeenten zijn geen partij in de drie convenanten, maar ze spelen wel een belangrijke rol bij de realisatie van energiebesparing in de bestaande bouw en in de nieuwbouw.

2 Meer met Minder

Voorgeschiedenis

Het idee achter 'Meer met Minder' is in de loop van 2007 tot stand gekomen als reactie op het beleidsvoornemen van het toenmalig kabinet om witte certificaten* te introduceren als instrument voor het realiseren van energiebesparing in de bestaande gebouwvoorraad. In de brief aan de kamer "Intensivering energiebesparingsbeleid gebouwde omgeving" (december 2006) kondigen de ministers Winsemius en Wijn dit instrument aan, maar geven zij de energieleveringbedrijven in de zelfde brief echter ook de kans om binnen 3 maanden met een gelijkwaardig alternatief te komen. Dit alternatief wordt het programma Meer met Minder.

Belangrijkste kenmerken

Doel: 100 PJ extra besparing in 2020 (zie voor tussendoelen § 2.2).
Doelgroep: bestaande gebouwen (woningen en utiliteitsgebouwen)
Uitvoering: energieleveringbedrijven en partijen in de bouwkolom
Ondertekening: 23 januari 2008
Looptijd: 2008-2020
Convenantpartijen: De vereniging Bouwend Nederland, de vereniging UNETO-VNI, de energieretailbedrijven vertegenwoordigd in EnergieNed en VME en de ministeries van WWI, VROM en EZ.

Belangrijkste afspraken

De initiatiefnemers:

7 werken samen met alle convenantpartijen aan een aanpak gericht op het ontwikkelen van een structurele markt voor gebouwgebonden energiebesparingsdiensten en -producten.

Deze aanpak

- 7 is specifiek gericht op het verbeteren van de energieprestatie van woningen en gebouwen;
- 7 neemt belemmeringen voor investeerders weg;
- 7 informeert en motiveert investeerders;
- 7 informeert en stimuleert de bedrijven van de uitvoerende branches;
- 7 laat de bouw- en installatiebedrijven werken volgens de richtlijnen van het MMM-programma;
- 7 De energieretailbedrijven informeren hun klanten rechtstreeks over het MMM-programma en bieden korting/aanbiedingen op hun uitvoerende werkzaamheden.

Het Rijk:

- 7 stelt per 1 januari 2008 het energielabel verplicht;
- 7 levert in 2008-2011 een financiële bijdrage ter stimulering van energiebesparende maatregelen bij eigenaar-bewoners en kleine particuliere verhuurders;
- 7 zorgt voor subsidieregeling zon-pv systemen (1 juli 2008);
- 7 streeft er naar dat er per 1 juli 2008 een subsidieregeling is die voldoende duurzame energieopties in bestaande bouw haalbaar maakt en dat voldoende gebouwen lastenneutraal op B-label niveau kunnen worden gebracht of een labelsprong van twee labelklassen kunnen maken;
- 7 laat een onderzoek uitvoeren naar de normstelling energieprestatie bestaande (woon)gebouwen;
- 7 past het Woningwaarderingstelsel aan per 2009;
- 7 verruimt het budget voor de Energie-investeringsaftrek en de Milieu-investeringsaftrek per 2009;
- 7 past de regeling Groen beleggen in 2008 aan;
- 7 stelt in 2008 een Programma voor innovatie en opschaling van nieuwe energiebesparingstechnieken in;
- 7 bevordert medewerking van netbeheerders aan uitrol van op afstand uitleesbare meters t.b.v. MMM-klanten;
- 7 organiseert en financiert een structurele communicatiecampagne;
- 7 stelt een verkenningsagenda (periode 2008-2012) op voor de inspanningen van het Rijk voor periode 2012-2020.

Daarnaast zijn er in de bijlage van de convenantstekst procedurele afspraken vastgelegd over onder andere bekostiging:

- 7 geschatte kosten van de uitvoeringsorganisatie: € 4,5 miljoen per jaar;
- 7 indicatieve inzet door Bouwend Nederland en Uneto-VNI van elk € 3 miljoen per jaar en van de leveringsbedrijven van € 33 miljoen per jaar;
- 7 monitoring, overleg en verslaglegging (er is onder andere sprake van een convenantoverleg 3 of 2 maal per jaar, jaarplannen, een meerjarenplan en een verkenningsagenda voor 2012-2020).

* Witte certificaten is een besparingsverplichting voor een marktpartij. Zie voor meer toelichting bijlage I.

Opbouw van het hoofdstuk

Paragraaf 2.1. bevat een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen die het convenant vanaf 2007 hebben gekenmerkt.

In de paragrafen 2.2 tot en met 2.4 worden per evaluatiecriterium (doelbereiking, voortgang en effectiviteit) de belangrijkste onderzoeksbevindingen beschreven.

De paragrafen 2.5.1 tot en met 2.5.3. bevatten de conclusies van de evaluatie van het Meer met Minder-convenant aan de hand van de drie gebruikte evaluatiecriteria.

2.1 Ontwikkelingen sinds start convenant MMM

In een beknopt (historisch) overzicht worden de gebeurtenissen en ontwikkelingen die een bepalende invloed hebben gehad op de wijze waarop het convenant zich heeft ontwikkeld, hieronder in kaart gebracht.

In het najaar van 2007 zijn de eerste besprekingen gevoerd over het concept convenant. In januari 2008 is het convenant ondertekend en brengt het Platform Bewoners een Duurzaam Bouwen⁴ een ondersteunende intentieverklaring uit. De periode van februari tot juni 2008 wordt benut om proefprojecten en koploperprojecten te werven. Op 21 mei 2008 wordt de Stichting Meer met Minder opgericht (i.e. de uitvoeringsorganisatie). De uitvoeringsorganisatie verzorgt voorlichting en kennisoverdracht en brengt marktpartijen bij elkaar om een voor de eigenaar-bewoner aantrekkelijke propositie voor energiebesparende investeringen samen te stellen. Kort na de opstart van de uitvoeringsorganisatie worden in totaal 24 pilotprojecten geselecteerd.

Ondertussen vindt er een discussie plaats over de verbreding van de aanpak MMM, mede als gevolg van het afnemend vertrouwen in het energielabel vanaf november 2007. In het najaar van 2008 wordt gekozen voor een 2-sporen beleid; naast de 20-30% besparingsdoelstelling (sprong van 2 labelklassen) kan de eigenaar-bewoner ook kiezen voor een stapsgewijze aanpak door middel van (achtereenvolgende) individuele besparingsmaatregelen. De overheid ontwikkelt daarnaast flankerend beleid, zoals een financieel stimuleringspakket voor energiebesparing in particuliere en corporatiewoningen dat medio 2009 uitrolt.

Vanaf het eerste kwartaal van 2009 begint de landelijke uitrol van MMM. In januari 2009 worden proefcursussen aangeboden en krijgen de cursisten de 'MMM-koffer' mee met daarin de propositie, uitleg en middelen waarmee de cursisten als MMM aanbieders hun klanten kunnen benaderen. Daarvoor hebben 60 MMM aanbieders zich aangemeld. In maart van hetzelfde jaar vindt de start plaats van het cursustraject met cursusloket Uneto-VNI. In december 2009 zijn in totaal 750 ingeschreven MMM aanbieders en 750 cursisten.

In reactie op het afnemende vertrouwen van consumenten in het energielabel gedurende 2007-2008 wordt een vernieuwing van het label in gang gezet. In januari

---

⁴ Het Platform bestaat uit: VvE-belang, VEH, Vastgoedbelang, Woonbond en VACpunt Wonen. Het staat onder het voorzitterschap van een onafhankelijke voorzitter. Milieucentraal voert het secretariaat. Het Platform is geen convenantpartner van MMM.

2010 wordt het vernieuwde energielabel en maatwerkadvies gelanceerd. Eind 2009 en begin 2010 vindt ook een Postbus 51 campagne plaats over energiebesparing onder het motto "meer met minder", met als gevolg dat het bezoek op de MMM-website toeneemt.

2.2 Doelbereiking MMM-convenant

De centrale doelen van het convenant Meer met Minder zijn:

7 100 PJ additionele besparing

Het convenant Meer met Minder heeft ten doel 100 PJ additionele energiebesparing te realiseren in 2020 ten opzicht van het voorspelde energieverbruik voor dat jaar⁵. De besparingen moeten gerealiseerd worden door middel van gebouw- en installatiegebonden maatregelen in bestaande gebouwen. In het convenant zijn twee tussen-doelen geformuleerd: 16 PJ in 2011 en 50 PJ in 2015.⁶

7 Ontwikkeling van een structurele markt voor energiebesparing

De convenantpartners willen hun doel bereiken door een gemeenschappelijke aanpak gericht op de ontwikkeling van een structurele markt voor energiereductie in gebouwen, ondersteund door flankerende maatregelen van de overheid. Deze aanpak is het zogenaamde 'Meer met Minder'-programma.

7 Flinke energieprestatieverbetering in 500.000 woningen in 2011

Aanvullend afgesproken dat tot en met 2011 de energieprestatie van minimaal 500.000 bestaande woningen en andere gebouwen wordt verbeterd naar energielabel B of met minimaal twee labelklassen (gemiddeld ongeveer 20-30% energiebesparing).

7 Duurzame energie maatregelen in 100.000 woningen in 2011

Om invulling te geven aan de duurzame energiedoelstelling van de overheid voor de bestaande bouw afgesproken dat de marktpartijen streven naar het toepassen van duurzame energiemaatregelen in 100.000 bestaande woningen in 2011.

In de volgende subparagrafen geven we een toelichting en onderbouwing van de doelbereiking van het convenant op basis van achtereenvolgens de beschikbare kwantitatieve bronnen, het gevoerde groepsgesprek met de convenantpartners en vanuit de interviews met bedrijven.

2.2.1 Doelbereiking kwantitatief

Gerealiseerde maatregelen in woningen in 2009

Volgens de analyses van Agentschap NL zijn in 2009 bij ongeveer 150.000 woningen twee of meer besparingsmaatregelen⁷ genomen. Deze 150.000 woningen zijn onderverdeeld in circa 85.000 particuliere woningen, circa 55.000 corporatiewoningen en circa 10.000 particulier verhuurde woningen. In hoeverre al deze maatregelen additioneel zijn moet nog worden vastgesteld. Uit de steekproef onder corporaties komt naar voren, dat naar verwachting in zowel 2010 als 2011 in circa 95.000 woningen een vergelijkbare

⁵ Zoals berekend in de referentietrainingen 2005-2020 opgesteld door ECN d.d. 1 januari 2005.

⁶ Dit komt overeen met gemiddeld 4 PJ/jaar gedurende de eerste vier, 8,5 PJ/jaar gedurende de volgende vier jaar en 10 PJ/jaar gedurende de laatste 5 jaar van het convenant.

⁷ "twee of meer besparingsmaatregelen" komt naar inschatting van Agentschap NL gemiddeld overeen met 20% besparing of meer en gemiddeld ongeveer met twee labelsprongen.

besparing zal worden getroffen.

Voor MMM zijn de volgende tussendoelen geformuleerd: 2008 10.000 woningen, 2009: 70.000 woningen, 2010 en 2011: 210.000 woningen. De totale doelstelling voor 2011 is 500.000 woningen die gemiddeld 20-30% energiezuiniger zijn geworden (wat overeen komt met ongeveer twee labelsprongen). Wanneer de door Agentschap NL waargenomen 150.000 woningen met twee of meer maatregelen minimaal 70.000 woningen met 'additionele' ingrepen bevat, ligt het convenant op schema wat betreft doelbereiking in 2011.

Utiliteitsgebouwen

De monitoring voor deze categorie is nog in ontwikkeling. De diversiteit in utiliteitsgebouwen (scholen, zorginstellingen, winkels, bedrijfshallen, kantoren) en de beperkte beschikbaarheid van gegevens zijn hier debet aan.

Pilotprojecten

Vanaf 2008 zijn 24 MMM-pilotprojecten gestart. In de pilotprojecten worden verschillende besparingsaanpakken toegepast en gemonitord. Zes van deze projecten zijn inmiddels afgerond en geëvalueerd. De anderen lopen nog. In deze projecten zijn tot op heden in kleine aantallen (tientallen) particuliere woningen energiebesparende maatregelen gerealiseerd. Een pilotproject bij een corporatie resulteerde in 114 woningen die van label F naar label C werden gebracht.

Activiteiten door bedrijven

Uit de gesprekken met EnergieNed en VME en de interviews met bedrijven (paragraaf 2.2.3.) blijkt dat sommige bedrijven hun activiteiten op het gebied van energiebesparing uitbreiden. Zij zien Meer met Minder als een steunzender of ruggensteun voor die commerciële activiteiten.

Monitoring: van labelsprongen naar maatregelen

Bij de start van het convenant was het uitgangspunt dat gebouwen naar label B gebracht zouden worden of een dubbele labelsprong zouden maken. Agentschap NL verzorgt de registratie van de energielabels en door het registreren van de energieprestatie-index vóór en na een ingreep, zou eenvoudig de gerealiseerde besparingen berekend kunnen worden.

Om een labelsprong te kunnen vaststellen moet er twee maal een label (of energieprestatie-index) worden geregistreerd: vóór en nadat de maatregelen getroffen zijn. Omdat maar weinig particuliere woningeigenaren de labelklasse vóór het nemen van de maatregelen meldden, zijn er echter nauwelijks labelsprongen geregistreerd. Daar kwam bij dat het merendeel van de geregistreerde labels van corporatiewoningen kwam – particuliere woningeigenaren meldden zich in zeer geringe aantallen.

In de zomer van 2009 (met start van de herpositionering van MMM) werd de keuze gemaakt om óók afzonderlijke maatregelen te stimuleren. WWI heeft Agentschap NL toestemming gegeven om vanaf dat moment ook onderzoek in gang te zetten naar de realisatie van afzonderlijke maatregelen als indicator voor de gerealiseerde besparingen.

Deze definitieve onderzoeksresultaten zijn bij het schrijven van dit rapport nog niet beschikbaar.

2.2.2 Percepties convenantpartners

De convenantpartners uitten tijdens het groepsgesprek hun zorg over het halen van de convenantdoelen in 2020. Zij zien echter zowel hoopgevende als ontmoedigende signalen met betrekking tot de doelbereiking. Als hoopgevende signalen worden genoemd:

- 7 de groei in isolatieopdrachten deze winter,
- 7 het groeiende bezoek aan de MMM-website sinds de start van de postbus 51 campagne,
- 7 de groei in het aantal (aangemelde) MMM-aanbieders.

Sombere signalen hebben betrekking op de economische crisis (minder natuurlijke renovatiemomenten, voorzichtiger investeringsgedrag) en ontoereikendheid van de geboden verleiding om grote aantallen particuliere woningeigenaren over de streep te trekken.

2.2.3 Illustraties uit de markt

Toelichting op steekproef

Om een beeld te krijgen van de mate waarin het convenant leeft en effect heeft in de markt zijn telefonische interviews gehouden in een kleine steekproef onder de leden van de convenantpartners. Hoewel deze steekproef door haar geringe omvang⁸ en door de non-respons mogelijk *niet representatief* is en dus geen generaliseerbaar beeld geeft van de gehele sector, zijn de belangrijkste bevindingen ter illustratie opgenomen.

Illustraties uit de markt

De geïnterviewde bedrijven geven merendeels aan dat zij (enige) groei in de vraag naar energiebesparing signaleren. Men heeft de indruk dat klanten bewuster zijn van het belang van energiebesparing; soms naar aanleiding van de eigen promotionele activiteiten, soms naar aanleiding van een lokale campagne, maar ook vanuit de behoefte die klanten zelf uitten, wanneer zij bijvoorbeeld bij ketelvervanging ook om besparingsmaatregelen vragen.

De meeste van de geïnterviewde bedrijven denken dat het convenant de gestelde doelen niet zal halen. Hiervoor worden uiteenlopende redenen aangevoerd: de trage uitvoering van het convenant, de afwezigheid van voldoende sterke financiële en fiscale prikkels, het niet goed functioneren van de integrale MMM-aanpak en de 1-loket-functie, het niet functioneren van de registratie van energielabels als monitoringinstrument.

---

⁸ 26 leden zijn persoonlijk benaderd; 20 stemden in met een telefonische interview, hiervan moesten er 4 afhaken wegens gebrek aan kennis. In totaal zijn 16 telefonische interviews gerealiseerd. Voor meer details zie bijlage V.

2.3 Voortgang MMM convenant

Achtereenvolgens wordt in deze paragraaf eerst de feitelijke voortgang besproken, vervolgens de perceptie van de convenantpartners en tot slot ter illustratie de perceptie van enkele bedrijven in de markt.

2.3.1 Realisatie afspraken

In onderstaande tabel zijn in de linker kolom de belangrijkste afspraken uit het convenant opgenomen. De rechter kolom bevat onze conclusie over de realisatie van die afspraken op basis van bestudering van beschikbare bronnen, gesprekken met betrokken ambtenaren en informatie van de convenantpartners.

Uit de tabel blijkt dat op het overgrote deel van de afspraken actie is ondernomen en vaak ook resultaat is geboekt.

INSPANNINGEN VAN DE INITIATIEFNEMERS	
Ontwikkelen van een structurele markt voor gebouwgebonden energiebesparingsdiensten en – producten	Een groot aantal van de beoogde (verderop te bespreken) activiteiten binnen MMM dragen bij aan de ontwikkeling van een markt voor energiebesparing. Een hele concrete activiteit waarin de totstandkoming van marktactiviteiten getest kon worden, waren de 24 pilotprojecten (zie aldaar).
Communicatie naar & informatieverstrekking aan investeerders	Gerealiseerd. In pilotprojecten, via MMM-website, via websites en uitingen van individuele leden (bijvoorbeeld sommige energieleveringbedrijven en de zogenaamde MMM-koplopers onder de bouw- en installatiebedrijven of via gemeentelijk websites).
Toepassen maatwerkadvisering	Gerealiseerd. Bijvoorbeeld in de pilotprojecten en door middel van een subsidie op maatwerkadvies.
Eén-loket-benadering	Deels gerealiseerd in pilotprojecten. Hierbij moet worden opgemerkt dat er nog geen projecten zijn gerealiseerd waarin de <i>gehele</i> oorspronkelijk beoogde MMM-aanpak is toegepast, dus maatwerkadvisering + realisatie label B of dubbele labelsprong + financiering + slimme meter + voorschotnota verlaging + bewustwordingspakket. Alle onderdelen worden wel aangeboden door MMM-aanbieders ⁹ en energieleveringbedrijven, maar zijn nog niet in combinatie gerealiseerd.
Markt voor financieringsmogelijkheden	Voor zover bekend bieden MMM-aanbieders geen eigen financieringsproducten aan. Wel kan financiering verkregen worden via de regeling groenprojecten, uit het energiebesparingskrediet (bv. door Greenloans en door Freo ecolening met respectievelijk 5,8% en 5,7%

⁹ Zie bijlage I.

	rente) en uit gemeentelijke duurzaamheidsleningen.
Waarborgen uitvoeringskwaliteit	MMM verwijst naar/maakt gebruik van bestaande kwaliteitsborgingsystemen van de branches. Aan MMM-aanbieders worden de gebruikelijke vakbekwaamheidseisen gesteld.
Verstrekken en afmelden energielabel	Er zijn 1,6 miljoen energielabels verstrekt en afgemeld bij Agentschap NL; voornamelijk sociale huurwoningen. In MMM-pilot projecten is bij kleine aantallen woningen ervaring opgedaan met het toepassen van het energielabel als integraal onderdeel van de MMM-aanpak voor particuliere koopwoningen.
Energiebewustwordingspakket verstrekt	Niet in MMM-projecten. Sommige energieleveringsbedrijven bieden een commercieel besparingspakket aan.
Plaatsen afstand uitleesbare meters	Niet in MMM-projecten. Slimme meters zijn wel op aanvraag geplaatst of met korting aangeboden als onderdeel van klantenwervingsacties door energieleveringsbedrijven.
Opzetten en aanbieden van trainingen voor uitvoerende partijen	Circa 700 bedrijven hebben de cursus afgerond en zijn geregistreerd. In totaal hebben zich zo'n 1500 bedrijven aangemeld. Dit is respectievelijk 8 en 17% van het beoogde aantal MMM-deelnemers (als vermeld in de bijlage bij het convenant: 4000 MMM-bouwbedrijven en 5.000 MMM-installatiebedrijven).
Informatiepunt voor MMM-aanbieders	Gerealiseerd. Via MMM-website, cursussen en voorlichtingsmateriaal & bijeenkomsten.
Stimuleren van samenwerking met (kleinere) marktpartijen	Ja. Onder andere via een initiatief als E.Nu van Uneto-VNI.
Extra ondersteuning van Meer met Minder koploperbedrijven	Bouwend Nederland heeft een aantal regionale bijeenkomsten voor koploperbedrijven georganiseerd.
Bouwbedrijven stimuleren of volgens MMM-aanpak te werken	Bouwend Nederland verstrekt informatie aan leden, heeft samen met Uneto-VNI regionale voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd. Inmiddels zijn circa 200 bouwbedrijven geregistreerd als MMM-aanbieder (de zogenaamde koplopers).
Installatiebedrijven stimuleren of volgens MMM-aanpak te werken	Uneto-VNI Nederland verstrekt informatie aan leden, heeft samen met Bouwend Nederland regionale voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd. Inmiddels zijn circa 320 installatiebedrijven geregistreerd als MMM-aanbieder. Uneto-VNI heeft InstalNova opdracht gegeven om E.Nu op te richten. E.Nu ondersteunt coöperaties van (kleinere) lokale ondernemingen (bouwers, installateurs) die gezamenlijk energiebesparing willen aanbieden.
Energieretailbedrijven informeren hun klanten over MMM	Alle leden van EnergieNed en VME vermelden MMM op hun website.

Voorschotnota-verlaging door energieretailbedrijven	Voorschotnota-verlaging kan altijd op verzoek van de klant worden toegepast, maar is nog niet gerealiseerd als integraal onderdeel van MMM-(pilot)projecten.
Zonder extra kosten afstand uitleesbare meters plaatsen	Energieleveringbedrijven bieden op afstand uitleesbare of slimme meters aan, maar deze zijn nog niet gerealiseerd als integraal onderdeel van MMM-(pilot)projecten.
Energiebewustwordingpakketten	Zijn nog niet verstrekt in het kader van MMM-(pilot)projecten.
INSPANNINGEN VAN HET RIJK	
Energie label verplicht m.i.v. 2008	Het energielabel is op 1 januari 2008 ingevoerd. In de loop van 2008 bleek er sprake van afnemend vertrouwen in het label onder andere door negatieve berichten in de media. Per 1 januari 2010 is het herziene label ingevoerd. Handhaving en sanctionering is in voorbereiding.
Financiële stimulering voor eigenaarsbewoners en kleine verhuurders	In totaal is er € 121 miljoen Schoon&Zuinig budget ten behoeve van de bestaande bouw beschikbaar, waarvan: 20 miljoen bijdrage aan isolatieglasregeling (m.i.v. juli 2009), 10 miljoen bijdrage aan maatwerkadvies (juli 2009 – dec. 2010), 35 miljoen bijdrage aan EBK (m.i.v. juli 2009). De uitvoeringsorganisatie MMM ontvangt van het Rijk voor de uitvoering van de MMM-pilotprojecten 4,5 miljoen euro. Daarnaast zijn uit dit budget bijdragen betaald voor bewonersorganisaties, aan Agentschap NL en voor de vernieuwing van het energielabel. Totaal is er ook 320 miljoen beschikbaar gesteld uit het budget voor het bestrijden van de economische crisis: 30 miljoen bijdrage aan isolatieglasregeling, 277,5 miljoen bijdrage aan EIA (t.b.v. sociale verhuur), 12,5 miljoen bijdrage aan BTW verlaging voor isolatie.
Subsidie Zon-pv m.i.v. juli 2008	Gerealiseerd, maar inmiddels uitgeput. Nieuwe regeling gaat in per 1 maart 2010. (Deze regeling is inmiddels (medio maart) al overtekend.)
Subsidie duurzame energieopties bestaande bouw m.i.v. juli 2008	Gerealiseerd. Subsidieregeling duurzame warmte en micro-wkk.
Onderzoek normstelling energieprestatie bestaande woningen	Onderzoek loopt.
Aanpassing WWS m.i.v. 2009	Wordt naar verwachting gerealiseerd in juli 2010.
Verruiming EIA m.i.v. 2009	Gerealiseerd voor woningcorporaties – subsidie d.m.v. aftrek van de fiscale winst. Gericht op het verbeteren van de energieprestatie (label B of dubbele labelsprong)

	d.m.v. isolatie of installatiemaatregelen. (De EIA is en was al beschikbaar voor een aantal energiebesparende maatregelen in bedrijfsgebouwen.)
Regeling Groen Beleggen aanpassen in 2008	Beschikbaar voor zonnecellen, zonnecollectoren, warmtepompen of een verbetering van de energieprestatie met 4 of 5 labelsprongen. De rentekorting die gebouweigenaren op de lening voor maatregelen kunnen ontvangen tengevolge van de regeling bedraagt ongeveer 1,5%.
Programma voor innovatie en opschaling	Innovatieagenda gepubliceerd. €30 miljoen budget beschikbaar.
Medewerking netbeheerder bevorderen t.b.v. uitrol a.u.meters	Wettelijke verplichting voor slimme meters is niet gerealiseerd (wetsvoorstel gestrand in de Eerste Kamer). Sommige energieleveringbedrijven bieden slimme meters commercieel aan waar klanten dat wensen.
Inzet SenterNovem (nu: Agentschap NL), Energiecentrum MKB en Milieucentraal	Gerealiseerd. Agentschap NL ondersteunt MMM op uiteenlopende wijzen. O.a. bijdrage aan de ontwikkeling van de energiesubsidiewijzer en uitbesteding van de monitoring van de MMM-pilotprojecten (bij het onderzoeksbureau Motivaction). MilieuCentraal heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van enkele online tools (de energielastenverlager en de verbouwwijzers). Het Energiecentrum heeft bijgedragen aan een pilotproject voor de Horeca.
Structurele communicatie richting burgers	Gerealiseerd. Door middel van Postbus 51 campagne Meer met Minder (gestart in november 2009) en door middel van overige overheidscommunicatie.
Verkenningagenda 2012-2020	Nee, nog niet. Er wordt op dit moment geschreven aan een beleidsadvies over mogelijk aanvullend instrumentarium t.b.v. energiebesparing in de gebouwde omgeving in het kader van de evaluatie Schoon en Zuinig.
BETROKKENHEID VAN REPRESENTATIEVE ORGANISATIES VAN GEBOUWEIGENAREN, HUURDERS EN VERENIGINGEN VAN EIGENAREN	
bijdragen van 'representatieve organisaties' aan S&Z en het MMM-programma	Er is regelmatig overleg geweest tussen de uitvoeringsorganisatie MMM en het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen, waarin een aantal van de bedoelde 'representatieve organisaties' vertegenwoordigd zijn. Organisaties als Woonbond, VEH, VvE-belang hebben hun eigen voorlichtingsactiviteiten uitgevoerd (magazines, roadshows) gericht op het realiseren van energiebesparing bij hun leden. Deze activiteiten zijn gesubsidieerd door WWI (zie ook hoofdstuk 5).
Representatieve organisaties betrokken bij pilotprojecten	Het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen is niet actief betrokken bij MMM-pilotprojecten. Wel zijn door andere organisaties MMM-pilotprojecten opgezet gericht

	op VvE's of bijvoorbeeld met makelaars.
PERIODIEK OVERLEG, MONITORING, EVALUATIE EN BIJSTURING	
Convenantoverleg	Er is vaak overlegd op allerlei niveaus.
Jaarplannen	Ja, maar het beoogde driejarig voortschrijdende meerjarenprogramma is niet gerealiseerd.
Jaarlijkse Voortgangsrapportage	MMM heeft over 2008 een jaarverslag uitgebracht. Over 2009 nog niet.
UITVOERINGSORGANISATIE	
Oprichting uitvoeringsorganisatie	21 mei 2008 is de uitvoeringsorganisatie 'Stichting Meer met Minder' opgericht. 1 juli 2008 heeft de uitvoeringsorganisatie haar werkzaamheden gestart. 26 februari 2009 is Meer met Minder publiekelijk gelanceerd.
Uitvoeringsorganisatie maakt gebruik van relevante organisaties	De samenwerking met Agentschap NL, Milieucentraal en het Energiecentrum MKB is gezocht en op onderdelen ook gerealiseerd. Bijvoorbeeld een pilotproject voor de Horeca met het Energiecentrum. Met MilieuCentraal zijn enkele online tools ontwikkeld (de energielastenverlager en de verbouwwijzers). Agentschap NL ondersteunt MMM op uiteenlopende wijzen. O.a. bijdrage aan de ontwikkeling van de energiesubsidiewijzer en uitbesteding van de monitoring van de MMM-pilotprojecten (bij het onderzoeksbureau Motivaction).
Toe zien op uitvoering MMM programma en waar nodig bijstellen	Vanaf de zomer van 2009 wordt er door de uitvoeringsorganisatie op aangeven van het Rijk in overleg met convenantpartijen gewerkt aan een heroriëntatie op het programma. Deze heroriëntatie is nog niet afgerond en is verder geen onderwerp van deze evaluatie.
Pilotprojecten ondersteunen	Bij de formele start van de uitvoeringsorganisaties MMM waren er al zo'n 60 proefprojecten aangemeld bij de MMM-kwartiermaker ¹⁰ . Dit waren er meer dan de MMM-uitvoeringsorganisatie op dat moment kon begeleiden. Hieruit zijn 24 pilotprojecten geselecteerd. Waarvan inmiddels enkele zijn afgerond. De meeste pilotprojecten lopen nog.
Website	Gerealiseerd. Zowel voor bedrijven als voor gebouweigenaren.
Meerjarenplan	Nee. Wel jaarplan.
Criteria voor uitvoerende bedrijven	Er is volgens de uitvoeringsorganisatie gekozen voor een

¹⁰ In aanloop naar de formele start was vanaf juli 2007 een consultant aangesteld die Meer met Minder als 'kwartiermaker' voorbereidde.

opstellen	relatief laagdrempelige benadering om voldoende MMM-deelnemers te kunnen registreren. Als criteria hanteert MMM deelname aan de MMM-cursus en een aantal formele criteria (zoals vakbekwaamheidsdiploma's, aansprakelijkheidsverzekering, leveringsvoorwaarden, garantieregeling). (In de bijlage van het convenant is beschreven dat de deelname van 9.000 MMM-aanbieders is beoogd. Er zijn er nu circa 600 geregistreerd.)
Raad van Toezicht & Marktforum	De raad van toezicht en het marktforum maakten deel uit van het organisatorische model zoals dat vooraf voor MMM bedacht was. Toezicht op de uitvoering van het programma MMM is geregeld via het Convenantoverleg (beleid, afstemming tussen convenantpartners) en het Stichtingsbestuur (controle op werkzaamheden van de uitvoeringsorganisatie). Een Raad van Toezicht leek daarbij niet opportuun. Er zijn in 2008 drie Marktfora georganiseerd door de uitvoeringsorganisatie. De ervaring van MMM was dat dit niet bijdroeg aan de ontwikkeling van een lokale marktbenadering maar wel veel organisatorische inspanningen vereiste. De marktfora werden door MMM beoordeeld als niet effectief en stopgezet.

2.3.2 Percepties convenantpartners

VROM en WWI zijn van mening dat met de tot op heden geleverde inspanningen het moeilijk zal zijn om de MMM-doelstellingen in 2020 te halen. Dat ligt niet aan het MMM-concept, maar aan de wijze waarop het tot op heden is uitgevoerd. Het heeft nog niet gebracht wat beoogd werd. Hierbij moet worden opgemerkt dat het convenant in januari 2008 is getekend en dat het lang heeft geduurd voordat de belangrijkste beoogde onderdelen (MMM-aanbieders, stimulering, communicatie) operationeel waren. (Zie ook het overzicht in paragraaf 2.1.).

UNETO-VNI stelt dat er door haar en haar leden veel is geïnvesteerd in het MMM 'label'. Dat heeft er onder andere toe geleid dat er nu totaal 1.500 leden van UNETO-VNI en Bouwend Nederland zijn aangemeld voor de MMM-cursus. Deze aanwas kan en moet de komende tijd benut worden.

Bouwend Nederland ziet de groei in vraag naar en het aanbod van energiebesparing als een vanzelfsprekende ontwikkeling – energiebesparing is op termijn onvermijdelijk. MMM heeft vooral de taak het tempo van die groei in vraag en aanbod flink te verhogen. Na twee jaar is het MMM-concept en de daarmee beoogde versnelling in de markt echter nog niet echt gerealiseerd.

De energieleveringbedrijven hebben volgens EnergieNed nu 6 miljoen euro in de MMM-aanpak geïnvesteerd en nu wordt gevraagd om nog meer inspanningen te leveren. Draagvlak voor de nieuwe opzet van MMM is aanwezig. EnergieNed is van mening dat het ontwikkelen van de markt een kwestie van lange adem is. Er zijn bemoedigende signalen dat er voortgang is.

Door de crisis is er sprake van minder verhuisbewegingen waardoor minder mensen in de gelegenheid zijn om in één keer hun huis grootschalig aan te pakken. De sprong naar label B of de dubbele labelsprong wordt daardoor lastiger. Een "maatregel-voor-maatregel-aanpak" ligt dan meer voor de hand. De convenantpartijen kwamen tot het inzicht dat de ambitieuze energiebesparing per woning (in één keer naar label B of tenminste een 'dubbele labelsprong') die MMM beoogde, gegeven die omstandigheden niet altijd haalbaar was. Om die reden is gekozen voor een 2-sporen aanpak waarin naast 'label B of dubbele labelsprong' ook individuele maatregelen in de MMM-aanpak gestimuleerd en gefaciliteerd worden.

Bij de marktpartijen leefde de indruk dat de extra financiële stimulering van het rijk voornamelijk gericht is op energiebesparing in de sociale woningbouw en minder op energiebesparing in particuliere woningen. In de tabel in paragraaf 2.3.1. is (onder inspanningen Rijk) een overzicht opgenomen van de beschikbare stimuleringsbudgetten. Een groot bedrag uit het crisispakket is beschikbaar gesteld voor corporaties – overigens naast diverse regelingen voor de gehele doelgroep.

Bij de vormgeving van de financiële stimulering bleek ook sprake van verwachtingen van de marktpartijen ten aanzien van het Rijk die niet altijd konden worden waargemaakt. Zo is er lang gediscussieerd over de mogelijkheid om heel specifiek consumenten te subsidiëren die met behulp van MMM-aanbieders een dubbele labelsprong of label B zouden realiseren. De overheid kan echter alleen generiek stimuleren en kan en mag niet een bepaald kanaal of een bepaalde propositie (zoals die van de MMM-aanbieders) door middel van subsidie of anderszins stimuleren. Overheidsstimulering moet altijd generiek en non-discriminatoir zijn.

2.3.3 Illustraties uit de markt

[Toelichting steekproef zie paragraaf 2.2.3]

De geïnterviewde bedrijven zijn over het algemeen goed op de hoogte van het convenant – ze weten wie deelnemende partijen zijn en kennen de belangrijkste doelstellingen. De meeste respondenten weten niet precies aan welke taken het Rijk en de brancheorganisaties zich in het convenant verbonden hebben. Alle respondenten onderschrijven de doelen van het convenant.

Er worden uiteenlopende mogelijke consequenties genoemd als gevolg van het eventueel niet halen van de doelstellingen: het niet realiseren van de bovenliggende milieudoelen, negatieve effecten op werkgelegenheid en omzet en de mogelijke invoering van strengere wet- en regelgeving.

De meeste geïnterviewde respondenten hebben geen beeld van de bijdragen van de andere convenantpartners (dan hun eigen brancheorganisatie) aan het convenant.

Het merendeel van de geïnterviewden ziet voortgang in de uitvoering van het convenant. Men signaleert dat initiatieven (zoals communicatie) langzaam maar zeker op gang komen. Over het algemeen heeft men de perceptie dat het convenant nog in een opstartfase zit of nog op gang moet komen. Gevraagd naar de kennisoverdracht vanuit de convenantpartners heeft een meerderheid daar geen mening over, omdat ze er geen zicht op hebben. Een enkeling noemt de MMM-website of de activiteiten van de eigen brancheorganisatie.

2.4 Effectiviteit MMM convenant

2.4.1 Percepties convenantpartners

In het groepsgeprek met de convenantpartners zijn de volgende uitspraken gedaan over de effectiviteit van het MMM-convenant.

De MMM aanpak

De convenantpartners zijn het er over eens dat de MMM-aanpak van “verleiden en ontzorgen” een goed en potentieel effectief uitgangspunt is voor het realiseren van energiebesparende maatregelen in bestaande woningen en gebouwen. Men signaleert daarbij dat aan verschillende randvoorwaarden voldaan moet worden om zo’n propositie effectief te laten zijn: het daadwerkelijk aanbieden van een integraal ‘ontzorgend’ pakket en consumenten maximaal faciliteren. Naast ontzorging moet er ook sprake zijn van voldoende ‘verleiding’. Niet alleen een goed aanbod, maar ook de vraag bij de potentiële klant aanwakkeren. Kortom, het theoretische MMM-concept moet naar een concreet product in de praktijk worden vertaald. Dat betekent dus ook de juiste mensen op de juiste plek en op het juiste tijdstip.

Vervolgens lopen de meningen uiteen over de vraag of de convenantpartners (en de uitvoeringsorganisatie) op al die punten de juiste bouwstenen hebben kunnen aandragen, die tot een effectief geheel leiden.

Tekenen van een effectieve aanpak

De convenantpartners hebben de volgende uitspraken gedaan waaruit blijkt dat de aanpak effectief is:

Groeiend aantal MMM-aanbieders

In totaal hebben 1500 bouwers en installateurs zich tot op heden aangemeld voor een MMM-cursus.

De Postbus 51 televisiespotjes over MMM zijn gericht op consumenten, maar de indruk bestaat dat deze ook bijdragen aan het wekken van interesse voor het aanbieden van energiebesparing bij huidige en potentiële MMM-aanbieders.

Groeiende vraag naar isolatie

Er zijn partijen in de markt die energiebesparing aanbieden en die de vraag naar isolatie deze winter aanzienlijk hebben zien toenemen. Mensen zijn meer bezig met energiebesparing. Mogelijk is dit te danken aan de Postbus-51 reclamespotjes en de

communicatie door MMM. Een kanttekening hierbij is de koude winter, die de vraag naar isolatie mogelijk heeft aangezwengeld .

Groeiend aantal bezoeker MMM-website

Het bezoek op de op de MMM-website nam ten tijde van de uitzending van de Postbus-51 reclamespotjes toe met 30% (van gemiddeld 3.000 bezoekers per dag voorafgaand aan de spotjes tot 4.000 bezoekers per dag in de uitzendperiode).

Oprichting van E.nu

Om de MMM-aanpak te kunnen realiseren heeft Uneto-VNI met InstallNova E.Nu opgericht. E.Nu draait nu 1,5 jaar en er zijn circa 20 coöperaties actief. E.nu gaat samenwerken met MMM en kan gezien worden als een potentieel sterk voorbeeld van het ontwikkelen van een geïntegreerd aanbod van energiebesparing.

Koploperbedrijven

Bouwend Nederland en Uneto-VNI hebben goede ervaringen opgedaan met een aantal zogenaamde koploperbedrijven, bedrijven die MMM in een vroeg stadium hebben omarmd en de energiebesparingsmarkt actief betreden. Het gaat om circa 1% van de leden. Bouwend Nederland wil deze koplopers verder begeleiden en ondersteunen en hun 'good practices' verder en uitdragen.

Succes van lokale aanpakken

MMM pilotprojecten zijn onder andere succesvol geweest waar gemeenten op het juiste moment in het kader van hun klimaatbeleid in de markt zijn gestapt. Energiebesparing in de gebouwde omgeving is voor veel gemeenten een belangrijk onderdeel van het gemeentelijk klimaatbeleid. In zo'n geval kan de MMM aanpak van grote waarde zijn, zeker wanneer zo'n aanpak onder de regie van of in samenwerking met de gemeente wordt uitgevoerd.

Twijfels over de effectiviteit

De convenantpartners hebben de volgende uitspraken gedaan waarin ze hun twijfels over de effectiviteit tot uitdrukking brengen.

"De stap naar label B of de dubbele labelsprong was te groot."

Zo'n stap vergt een forse ingreep in de woning, wat hoge eisen stelt aan de ondersteuning (ontzorging) van de woningeigenaar. Bovendien is zo'n ingreep duur wat hoge eisen stelt aan de financiële stimulering (verleiding). Bovendien zijn er vaak meerdere disciplines voor zo'n ingreep nodig: adviseur, aannemer, installateur, financier. Dit maakt wat de aanpak complex. Wellicht te complex om het binnen MMM-projecten goed te kunnen organiseren.

"Er is te kort proef gedraaid."

Door de marktpartijen is gesteld dat er nog te kort is gewerkt aan het vormgeven van een goed aanbod. De pilotprojecten waren daar voor bedoeld en die zijn nog niet alle afgerond. Gedurende deze ontwikkelperiode heeft men er voor gekozen om de oorspronkelijke aanpak (minimaal label B of een dubbele labelsprong) die alleen

realiseerbaar is met een pakket van maatregelen aan te vullen met de mogelijkheid om individuele maatregelen te treffen. Deze keuze is gemaakt voordat de oorspronkelijk meer ambitieuze aanpak goed en wel was uitontwikkeld. Dit hing samen met de economische crisis waardoor de investeringsbereidheid van huishoudens daalde en met het dalend vertrouwen in het energielabel, die de basis van de aanpak vormde.

"Er is te weinig vraag."

Deze uitspraak is in meerdere gedaanten naar voren gekomen. De indruk leeft dat er veel aandacht is besteed aan de vormgeving van het aanbod (maatwerkadvies, één loket benadering), maar dat de woningbezitter te weinig prikkel ervaart om in beweging te komen. Het huidige instrumentarium zou de kosten (investering en eventuele rentekosten) onvoldoende omlaag brengen. Ook van het energielabel gaat in de praktijk nog geen krachtige impuls uit om meer maatregelen te nemen. Tevens zijn de dalende energieprijzen gedurende de looptijd van het convenant niet stimulerend voor gebouw-eigenaren. Kortom, de klant ziet te weinig voordelen van energiebesparing en is dus moeilijk te verleiden tot investeren.

Daarbij wordt opgemerkt dat de financiële stimulans te versnipperd is, omdat deze over verschillende subsidie- en fiscale regelingen verdeeld is.

Belangentegenstellingen

Gedurende het uitwerken van de MMM-aanpak is er een discussie tussen convenant-partners ontstaan over de rol van de uitvoeringsorganisatie en de MMM-aanbieders. Sommige marktpartijen vreesden oneerlijke concurrentie van MMM-aanbieders (en het 'MMM-merk') ten opzichte van andere aanbieders van energiebesparing of ten opzichte van gevestigde merknamen. Die partijen die niet aangesloten waren bij het convenant gingen zich ertegen verzetten.

Samenwerking met consumentenorganisaties en gemeenten

Dat consumentenorganisaties en gemeenten geen partner zijn in MMM wordt door sommigen als een gemis gezien. De samenwerking met beiden wordt als zinvol gezien. Het Platform Duurzaam Bouwen en Wonen heeft een intentieverklaring ondertekend. Door een verschil in uitgangspunten is nog onvoldoende samen opgetrokken in communicatieactiviteiten over energiebesparing om een elkaar versterkend effect te bewerkstelligen.

2.4.2 Illustraties uit de markt

[Toelichting steekproef zie paragraaf 2.2.3]

Bij vrijwel alle geïnterviewde bedrijven is energiebesparing al onderdeel van hun producten- of dienstenpakket. Ze zijn ook van mening dat ze hiermee bijdragen aan de realisatie van het convenant. De meeste geïnterviewden geven ook aan dat hun activiteiten zijn veranderd sinds de start van het convenant en dat het convenant daar positief aan heeft bijgedragen. Men is nieuwe producten gaan voeren (zoals maatwerkadvies) of ziet MMM als aanknopingspunt, katalysator of ondersteuning voor de marketing van bestaande producten en diensten.

De meningen over de effectiviteit van het convenant zijn verdeeld. De helft van de geïnterviewden vindt het convenant geen effectief beleidsinstrument. Men vindt het te vrijblijvend en te zwak. De te geringe financiële ondersteuning van de klant wordt daarbij genoemd, maar ook de negatieve invloed van de lage energieprijzen en de economische crisis. De andere helft van de geïnterviewden vindt het convenant wel een effectief beleidsinstrument. Men ziet onder andere dat het bijdraagt aan de bewustwording van klanten.

Over het algemeen denkt men dat andere beleidsinstrumenten beter zou werken. Men noemt onder andere fiscale stimulering (zoals differentiatie van de overdrachtsbelasting), normering en combinaties van instrumenten. De handhaving van de labelplicht en een betere 'handhaving' van het doorberekenen van het verlaagde BTW-tarief worden ook genoemd.

Gevraagd naar de drempels die men ondervindt in de markt voor energiebesparing noemen de respondenten onder andere de financiële haalbaarheid voor de klant, de complexiteit en het aantal partijen dat je nodig hebt, de eindigheid van subsidie-regelingen en de weerstand bij klanten. De helft van de respondenten denken dat het convenant deze belemmering gaat wegnemen – de andere helft niet.

2.5 Conclusies evaluatie Meer met Minder convenant

2.5.1 Doelbereiking

Ten aanzien van de doelbereiking kunnen we de volgende conclusies trekken:

- 7** Er zijn in 2009 in circa 150.000 woningen twee of meer besparingsmaatregelen genomen. Het tussendoel dat voor 2009 is afgesproken bedraagt 70.000 woningen. Afhankelijk van de mate waarin de gerealiseerde maatregelen in de genoemde 150.000 woningen additioneel of autonoom blijken te zijn op basis van nu nog lopend ECN onderzoek kan beoordeeld worden in hoeverre MMM hiermee kwantitatief op koers ligt.
- 7** Het MMM-ontzorgingsconcept zoals dat oorspronkelijk voorzien was, is nog weinig toegepast in particuliere woningen. Wel is de uitvoeringsorganisatie Meer met Minder in 2008 gestart met het begeleiden van 24 proefprojecten in verschillende doelgroepen, waarin met onderdelen van de MMM aanpak ervaring wordt opgedaan. Hiervan zijn er inmiddels 6 afgerond.
- 7** De convenantpartners zijn het er over eens dat de doelbereiking achterblijft bij wat is afgesproken en kunnen nog geen uitspraak doen over de doelbereiking in 2020.
- 7** Sommige convenantpartners zien de afgelopen winter duidelijke tekenen die wijzen op een groeiende vraag naar isolatie. Ook is er een groeiend bezoek aan de MMM-website ten tijde van de recente Postbus 51 campagne.
- 7** Uit de interviews met enkele bedrijven uit de markt komt naar voren dat ze méér vraag naar energiebesparing zien in de markt, en dat ze het MMM-convenant als een steun in de rug ervaren voor hun eigen activiteiten op de besparingsmarkt. Maar er is ook enige twijfel over het realiseren van de convenantdoelen.

2.5.2 Voortgang

Als we de voortgang conform de oorspronkelijke opzet en uitgangspunten¹¹ van Meer met Minder beschouwen dan kunnen we het volgende concluderen:

- 7 De initiatiefnemers van het convenant hebben een deel van de inspanningen geleverd of in gang gezet. Er zijn in de jaren 2008 en 2009 vooral voorwaardenscheppende activiteiten uitgevoerd, maar nog weinig resultaat geboekt in termen van door MMM-aanbieders gerealiseerde besparingen of duurzame energiemaatregelen.
- 7 Met veel elementen van de MMM-aanpak is of wordt proef gedraaid: de één-loket-functie, het maatwerkadvies en de inzet van MMM-aanbieders.
Een deel van de oorspronkelijke MMM-aanpak is echter niet of in geringe mate in de praktijk gerealiseerd, zoals het realiseren van label B of een dubbele labelsprong, het realiseren van volledige ontzorging van de gebouweigenaar en de bijdragen van de energieleveringbedrijven aan het MMM-aanbod.
- 7 Sommige energieleveringbedrijven zijn actief met het aanbieden en promoten van energiebesparing in hun eigen dienstverlening. Een enkele zelfs zeer actief. Deze activiteiten zijn niet altijd zichtbaar als Meer met Minder activiteiten. De afstand uitleesbare meter ('slimme meter') is nog niet massaal uitgerold, wat mede geweten wordt aan het stranden van het voorstel tot verplichting slimme meters in de Eerste Kamer. Door het loslaten van de dubbele labelsprong als criterium voor MMM-projecten is het aanpassen van de nota aan de lagere energielasten niet meer altijd zinvol en in de praktijk ook weinig toegepast. Het leveren van bewustwordingspakketten in MMM-projecten is beperkt toegepast.
- 7 Het Rijk heeft vrijwel alle afgesproken inspanningen geleverd: verplichting van het energielabel, de herziening WWS, een Postbus 51 voorlichtingscampagne, financiële stimulering, de innovatieagenda en de inzet van intermediaire organisaties zoals Agentschap NL. Wel hebben sommige convenantpartners commentaar op onderdelen, zoals het gebrek aan afdoende handhaving van de labelplicht, de opgetreden vertraging bij de invoering van stimuleringsinstrumenten en het versnipperde karakter van de financiële stimulering.
- 7 De uitvoeringsorganisatie MMM heeft in de jaren 2008 en 2009 een aantal voorbereidende en ondersteunende werkzaamheden verricht of gecoördineerd: zoals het laten ontwikkelen van de MMM-cursus, het opstellen van criteria voor MMM-aanbieders en het ontwikkelen van voorlichtingstools voor consumenten. Het realiseren van voldoende pilot-projecten waarin de integrale MMM-aanpak in de praktijk verder zou kunnen uitkristalliseren is echter nog niet gelukt. Daarnaast is er onduidelijkheid geweest over de rol van MMM richting de leden van convenantpartners.
- 7 In de telefonische interviews met enkele bedrijven (i.c. de leden van de convenantpartners) komt het hier boven geschetste beeld terug: men beaamt dat het convenant langzaam maar zeker op gang komt, maar heeft bijvoorbeeld geen uitgesproken beeld van wat de andere convenantpartners bijdragen. Ze signaleren

---

¹¹ Het Meer met Minder convenant bevindt zich in een overgangssituatie doordat in de zomer van 2009 een heroverwegingstraject is gestart dat nog niet is afgerond. Deze evaluatie doet géén evaluatieve uitspraken over het heroverwegingstraject of de uitkomsten daarvan.

meer aandacht voor energiebesparing bij hun klanten en zien aanknopingspunten om hun eigen dienstverlening rond energiebesparing beter te verkopen dankzij het convenant.

2.5.3 Effectiviteit

Ten aanzien van de effectiviteit van het convenant MMM kunnen we de volgende conclusies trekken:

- 7 De Meer met Minder-aanpak werd door alle partijen positief beoordeeld: verleiden en ontzorgen is een aantrekkelijke propositie.
- 7 Het verlies van vertrouwen van de consument in het energielabel heeft geleid tot beperkte mogelijkheden voor de inzet van het label in de MMM aanpak.
- 7 De discussie over de vormgeving van de MMM aanpak en de rol van de uitvoeringsorganisatie heeft geleid tot een vertraging in de toepassing van de aanpak in de markt. Bedrijven namen een afwachtende houding aan zolang niet duidelijk was hoe MMM zou gaan opereren en hoe de bedrijven daar gebruik van zouden kunnen maken.
- 7 Er is discussie over de effectiviteit van het 'verleidende' aspect. Was er wel of niet voldoende financieel instrumentarium om de vraag te stimuleren? WWI is van mening dat er veel budget¹² beschikbaar is gesteld in een breed scala aan financiële en fiscale stimulering. Volgens marktpartijen is het financiële instrumentarium te beperkt en versnipperd om klanten over de streep te trekken voor grote ingrepen (zoals een dubbele labelsprong).
- 7 Consumentenorganisaties verenigd in het Platform Duurzaam Bouwen en Wonen (VEH,VvE-belang en Vastgoedbelang) hebben een intentieverklaring ondertekend en spelen een rol bij het mobiliseren van hun achterban tot het nemen van energiebesparende maatregelen. Hoewel afstemming en samenwerking als zinvol worden gezien, is de afstemming van de aanpak nog beperkt vanwege een verschil in uitgangspunten.
- 7 Er wordt door verschillende partijen gewezen op het belang van lokale aanpakken voor energiebesparing in de bestaande bouw. Men ziet een belangrijke rol voor lokale overheden in het aanjagen of coördineren van lokale aanpakken.
- 7 Over het algemeen geven de geïnterviewde bedrijven aan dat zij ook voor aanvang van het convenant al energiebesparing aanboden of adviseerden, maar dat hun activiteiten positief zijn beïnvloed door het convenant. Geïnterviewden zijn verdeeld over de vraag of het convenant een effectief instrument is.

---

¹² Er is totaal 121 Miljoen Schoon&Zuinig budget tb.v. de bestaande bouw ingezet, waarvan 20M voor de isolatieglasregeling, 10M maatwerkadvies, 35M EBK en bijdragen aan bewonersorganisaties, Agentschap NL en de vernieuwing van het energielabel. Daarnaast is 320 miljoen voor crisismaatregelen ingezet, waarvan 30M isolatieglasregeling, 277,5M EIA en 12,5 M BTW-verlaging voor isolatie.

3 Lente-Akkoord Energiebesparing in de Nieuwbouw

Beschrijving Lente-Akkoord

Het Lente-Akkoord beoogt om het gestandaardiseerde gebouwgebonden energieverbruik over de volle breedte van de nieuwbouwproductie te reduceren. Dit onder de voorwaarde dat de energieprestatienorm zodanig wordt vernieuwd dat deze norm beter gaat aansluiten bij het werkelijke energieverbruik en bij de beleving (comfort en woonlasten) van de consument. Het convenant is niet bindend voor gebouwen waarvan de marktpartijen geen opdrachtgever zijn.

Belangrijkste kenmerken

Doel: 25% lager gestandaardiseerd energieverbruik per 1-1-2011 en 50% lager gestandaardiseerd energieverbruik per 1-1-2015 ten opzichte van het energieverbruik conform de EPC eis van 2007

Doelgroep: nieuwbouw (woningen en utiliteitsgebouwen)

Uitvoering: Projectontwikkelaars en bouwbedrijven

Ondertekening: 22 april 2008

Looptijd: 2008 – 2015

Convenantpartners: De 'marktpartijen': Bouwend Nederland, NEPROM, De vereniging NVB.
Het 'Rijk': WWI en VROM

De afspraken

De marktpartijen:

- nemen hun verantwoordelijkheid om hun expertise, standpunten en praktijkervaringen in te brengen voor de grondige herziening van de EPN;
- streven ernaar dat de nieuwe norm en wettelijke eis per 2011 wordt ingevoerd in het Bouwbesluit;
- zetten een langjarig, intensief kennisoverdrachts- en stimuleringsprogramma op (website, digitale nieuwsbrieven, factsheets, bijeenkomsten, nascholing etc.);
- hebben een grote marktbetrokkenheid bij de uitvoering van excellente gebieden;
- vragen inspanning van de gehele bouwkolom (ontwikkelaars, bouwers, architecten, adviseurs, makelaars, gemeenten en eveneens de toeleverende industrie).

Het Rijk:

- neemt haar verantwoordelijkheid om samen met de marktpartijen te komen tot een nieuwe vorm van energieprestatienormering;
- streeft ernaar dat de nieuwe norm en wettelijke eis per 2011 wordt ingevoerd in het Bouwbesluit;
- ondersteunt het kennisoverdrachts- en stimuleringsprogramma met financiële middelen;
- laat het programma Kompas uitvoeren door SenterNovem, zodat het ondersteunend wordt ingezet bij de uitvoering van dit convenant;
- zorgt voor het opschalen van geslaagde experimenten ('excellente gebieden');
- zorgt voor de ontwikkeling van een bepalingmethode voor gebiedsmaatregelen;
- Start een Innovatieprogramma Energiebesparing in de Gebouwde Omgeving;
- Stimuleert dat er een markt ontstaat voor energiezuinig bouwen door het aanbieden van fiscale en financiële prikkels.

Daarnaast zijn procedurele afspraken vastgelegd over onder andere:

- bekostiging, monitoring, overleg, onderzoek en evaluatie.

3.1 Ontwikkelingen sinds start Lente-Akkoord

Deze paragraaf biedt een beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen en ontwikkelingen die een bepalende invloed hebben gehad op de wijze waarop het convenant zich heeft ontwikkeld.

Afscheid van de 'verkopersmarkt'

Vanaf 2007 is het aantal verkochte nieuwe woningen sterk gedaald (van bijna 45.000 in 2005 tot minder dan 20.000 woningen in 2009). (Bron: monitor nieuwe woningen) Deze trend illustreert de omslag in de markt die zich vanaf 2007 heeft voltrokken.

Projectontwikkelaars en bouwers signaleren dat er op dit moment geen sprake meer is van een 'verkopersmarkt', waarin de verkoper door de grote vraag de prijs in belangrijke mate kon bepalen. Of hier een 'kopersmarkt' voor in de plaats komt (waarin de koper veel sterker staat) is de vraag, omdat het aantal verkopen dramatisch is gedaald. Er lijkt haast sprake van een 'kopersstaking'. Daarom is het ook onduidelijk wat de invloed hiervan op de marktprijs van woningen is. Dit belemmert zowel de productie van nieuwe woningen als de vraag van de consument. Immers, tot voor kort was een huis de beste individuele belegging, dat lijkt nu onzeker geworden.

In augustus 2008 startte de economische crisis (aanleiding was het omvallen van Lehman-bank in de VS). Banken zijn sinds die tijd terughoudend in het verstrekken van financieringen. Dit heeft een remmende werking op de woningmarkt: er worden veel minder huizen gekocht, zowel bestaande als nieuwe. De consequenties die deze ontwikkelingen hebben voor het Lente-Akkoord komen in de volgende paragrafen aan de orde. Hier kan alvast geconstateerd worden dat de omstandigheden waar mee de partijen het convenant in zijn gegaan volslagen anders zijn dan de situatie vandaag de dag.

Ontwikkeling van de EPC

De overheid heeft in Schoon en Zuinig het voornemen opgenomen om de energieprestatie-eis voor nieuwe woningen en andere gebouwen als volgt aan te scherpen. Voor utiliteitsgebouwen was in Schoon en Zuinig een aanscherping voorzien om in 2017 50% energiezuiniger nieuwbouw te realiseren. In het Lente-Akkoord is afgesproken dat naast woningen ook nieuwe utiliteitsgebouwen per 1-1-2015 zullen worden gebouwd met een gebouwgebonden energieverbruik dat 50% minder is ten opzichte van het gebouwgebonden energiegebruik in gebouwen die gebouwd zijn conform de bouwregelgeving van 2007.

Jaar	EPC
2007	0,8
2011	0,6
2015	0,4

Tabel: Gerealiseerde en voorgenomen aanscherping EPC voor woningen.

3.2 Doelbereiking Lente-Akkoord

De belangrijkste doelen van het Lente-Akkoord zijn:

7 Energiezuiniger nieuwbouw

Het Lente-Akkoord beoogt het gestandaardiseerde energieverbruik in de volle breedte van de nieuwbouwproductie (woning- en utiliteitsgebouwen) te verlagen met 25% met ingang van 2011 en 50% met ingang van 2015 ten opzichte van de op 1 januari 2007 geldende bouwregelgeving en voor zover dat valt onder de reikwijdte van de Energieprestatienorm EPN.

7 Nieuwe Energieprestatienorm

Het Lente-Akkoord beoogt om tot een nieuwe energieprestatienorm te komen, die beter aansluit bij het werkelijke energieverbruik en die beter aansluit bij de beleving (comfort en woonlasten) van de consument.

7 Naar energieneutraal bouwen in 2020?

De partijen zijn in het convenant overeengekomen dat eind 2014 zal worden onderzocht of het haalbaar is om per 2020 nieuwbouwlocaties energieneutraal te bouwen en of daar aanvullende afspraken voor nodig zijn.

3.2.1 Doelbereiking kwantitatief

Woningbouw

7 Er zijn op dit moment nog geen monitoringscijfers over de EPC ontwikkeling in de nieuwbouw beschikbaar.

Utiliteitsbouw

7 Per 1 januari 2009 is de EPC voor utiliteitsbouw aangescherpt met gemiddeld 20% (ten opzichte van 2007). Overigens was de aanscherping al gepland vóór de ondertekening van het Lente-Akkoord. Bovendien zal het Lente-Akkoord synchroon met de EPC aanscherping voor de woningbouw in 2015 de nieuwe eis ook toepassen voor de utiliteitsbouw. Hiermee loopt ze twee jaar vooruit op de voor de utiliteitsbouw voorziene wettelijke aanscherping van 2017.

3.2.2 Percepties convenantpartners

Om klaar te zijn voor nieuwbouw met een 25% scherpere energieprestatie in 2011 zou daarmee nu al op ruime schaal ervaring moeten zijn opgedaan. Dat is nog niet het geval. Er is zorg bij de convenantpartijen dat door te weinig ervaring de markt de realisatie van de aangescherpte eis in 2011 in de praktijk stroef zal verlopen.

De marktpartijen geven aan dat in de utiliteitsbouw, na de aanscherping van de EPC-eis in 2009, al wel en zonder veel problemen volgens de nieuwe eisen wordt gebouwd. De soepele overgang in de utiliteitsbouw is volgens de marktpartijen mede te danken aan het feit dat er veel aandacht is geschonken aan kennisoverdracht voor de utiliteitsbouw.

De marktpartijen voeren verschillende verklaringen aan voor het uitblijven van woningbouwprojecten met een EPC < 0,8:

7 De marktsituatie voor bouwers en projectontwikkelaars is slecht. Er is een terugval in nieuwbouwwolume voor particuliere koopwoningen. Volgens de marktpartijen is er

door de crisis meer nadruk op kostenbeheersing en verkoopbaarheid, wat volgens hen géén stimulans is voor zuiniger en dus duurder bouwen.

- 7 De economische crisis eist ook zijn tol in de bedrijven. Daardoor is er vanzelf minder aandacht voor het veranderen van het bedrijfsproces en de te leveren producten.
- 7 Het realiseren van veranderingen in de markt kost nu eenmaal tijd. Kennisoverdracht is in gang gezet, maar heeft tijd nodig om in de dagelijkse praktijk (van aanbesteden, ontwerpen, bouwen en verkopen) tot uitdrukking te komen. Binnen organisaties moet een heel veranderingsproces op gang gezet worden: zowel bij het management, bij verkopers als bij ontwerpers en bouwers.
- 7 Als energiezuinig bouwen op vrijwillige basis moet geschieden, zal een deel van de bouwers er voor kiezen om te wachten op regelgeving.

Haalbaarheid 2015-doelstelling

De marktpartijen zien wel drempels om 50% energiezuiniger woningen in 2015 op te leveren. De techniek en de kennis om een EPC van 0,4 te behalen is voorhanden, maar er zal nog veel kennisoverdracht richting de 'praktijk' moeten worden gerealiseerd. Tevens is ook nog veel concrete ervaring nodig, opgedaan in bouwprojecten met een EPC van 0,4.

3.3 Voortgang Lente-Akkoord

Achtereenvolgens wordt in deze paragraaf eerst de feitelijke voortgang besproken, vervolgens de perceptie van de convenantpartners

3.3.1 Realisatie afspraken

In onderstaande tabel zijn in de linker kolom de belangrijkste afspraken uit het convenant opgenomen. De rechter kolom bevat onze conclusie over de realisatie van die afspraken op basis van bestudering van beschikbare bronnen, gesprekken met betrokken ambtenaren en informatie van de convenantpartners.

Uit de tabel blijkt dat op het overgrote deel van de afspraken actie is ondernomen en vaak ook resultaat is geboekt.

HERZIENING EPN	
Nieuwe Energieprestatienorm	De nieuwe EPN (EPG) wordt in 2011 ingevoerd.
Gebiedsgerichte maatregelen in EPN	WWI geeft aan dat er een voornorm ontwikkeld wordt, de EMG, die medio 2010 zal worden gepubliceerd. De marktpartijen uiten hun twijfel – ze hebben de norm weliswaar gezien, maar nog niet besproken zodat nog niet bekend is of de eerdere geïdentificeerde problemen nu goed worden opgelost.
Systeemgrenzen voor energieprestatienormering voor 1 januari 2009	Deze zijn niet vóór 1-1-2009 bepaald. De systeemgrenzen zijn nu onderwerp van discussie in de commissie EPG en de beleidsgroep EPG die de inhoud

	van de normen bepaalt. Ook de forfaitaire waarde voor warmtelevering van buiten de gebiedsgrenzen zal hierbij worden geregeld.
Elementen in de nieuwe EPG	<p>In artikel 2.2.b van het convenant is een lijst van 10 aspecten opgenomen die in de nieuwe EPG meegenomen zouden moeten worden. Sommige van deze punten worden wel, andere niet of niet volledig in 2011 en dus elders of op een ander moment in de EPG opgenomen:</p> <ul style="list-style-type: none"> o Afstemming nieuwbouw - bestaande bouw: ja (Europese verplichting). o Vereenvoudiging: zoveel mogelijk. o Relatie berekend verbruik - werkelijk verbruik: meegenomen; effect is nog in onderzoek. o verdiscontering van gebruikersinvloed: zoveel mogelijk o oververhitting: koellast is meegenomen o Kwaliteit binnenmilieu: nee, daarvoor zijn andere normen o Waardering maatregelen: ja o Resultaat begrijpelijk voor consument: nee, daarvoor is label o Toekomstbestendigheid: ja o Vereenvoudiging bewijslast: ja
KENNISOVERDRACHT- EN STIMULERINGSPROGRAMMA	
Kennisoverdracht en stimuleringsprogramma	<p>Is gerealiseerd.</p> <p>Er zijn kennisoverdrachtsbijeenkomsten en publicaties beschikbaar onder andere via www.lente-akkoord.nl. Binnenkort zijn ook een Energievademecum en de Toolkit Light gereed.</p>
Instrumenten voor opdrachtgevers	De indruk bestaat dat opdrachtgevers nog te weinig beschikken over instrumenten die hen helpen om energiebesparing te realiseren
Bouwprocesinnovatie, kwaliteitsborging	Informatie is beschikbaar, bijvoorbeeld over conceptueel bouwen, maar vraagt een hoog kennisniveau van de gebruiker.
Draagvlak bij consumenten	De indruk is dat er te weinig draagvlak is voor energiebesparing bij consumenten van nieuwbouwwoningen. Er is wel aandacht besteed aan gezondheid, binnenmilieu, oververhitting en professionalisering van opdrachtgeverschap.
Financiële middelen Rijk beschikbaar voor kennisoverdracht en stimulering	Beschikbaar.
Meer aandacht voor nieuwbouw in Kompasprogramma m.i.v. 2009	Ja. Werkplan opgesteld i.o.m. en goedgekeurd door marktpartijen.

EXPERIMENTEN EN INNOVATIE	
Tien experimenteergebieden	Regeling is in december 2009 geopend onder de naam 'Regeling Excellente gebieden innovatieve energiebesparing in de nieuwbouw'. Er hebben zich ruim 45 projecten aangemeld, waaruit er eind april 2010 13 zijn geselecteerd. De regeling zal zich de komende tijd moeten bewijzen.
Overleg met VNG over experimenteergebieden	Ja, er heeft overleg met VNG en Interprovinciaal overleg (IPO) plaats gevonden.
Kennis & ervaring experimenten beschikbaar voor marktpartijen	In de opzet van de regeling excellente gebieden is voorzien in het verzamelen en delen van kennis en ervaring door het rijk voor de marktpartijen.
Handhaving artikel 122 Woningwet	Buiten de experimenteergebieden is het gemeenten op basis van artikel 122 van de Woningwet niet toegestaan om aanvullende eisen te stellen aan de energetische kwaliteit van de in haar gemeente te realiseren nieuwbouw bovenop de eisen van het Bouwbesluit. De marktpartijen hebben signalen van hun leden dat dit voorkomt, maar kennen geen concrete gevallen in de periode tot nu toe.
Innovatieprogramma Energiebesparing Gebouwde Omgeving.	Is in 2009 gepubliceerd. Inmiddels zijn er twee tenders uitgevoerd.
Deelname experimenteer gebieden	In het convenant wordt van de marktpartijen gevraagd hun achterban te stimuleren tot deelname aan de excellente gebieden. De indruk is dat koplopergemeenten zeker op de hoogte zijn geweest en zich hebben aangemeld. Bij de marktpartijen is het enthousiasme mogelijk wat weggezakt vanwege het uitblijven van de regeling. Verder is de regeling financieel niet aantrekkelijk voor marktpartijen.
FISCALE EN FINANCIËLE STIMULERING	
Fiscale en financiële stimulering na 2010	Onderzoek is uitgevoerd. Er is nog geen vervolg aan gegeven, want er heeft nog geen bestuurlijk overleg plaatsgevonden
Fiscale vergroening	Er bestaat een aantal fiscale instrumenten (groenregeling, EIA). Er wordt nagedacht over verdere fiscale vergroening.
Subsidie duurzame warmte	In het convenant is sprake van een subsidieregeling voor investeringen in concepten voor duurzame warmte (warmtepompen, zonneboilers, warmte-koude-opslag,

	geothermie en dergelijke) in combinatie met een minimale energieprestatieverbetering. Deze regeling zou in de loop van 2008 worden gepubliceerd als onderdeel van het Aanvalsplan Warmte van het Rijk. Deze regeling is om onbekende redenen niet tot stand gekomen.
Stimuleringsregeling Duurzame Energieproductie (SDE)	Beschikbaar.
Actualisatie Energie Investeringsaftrek (EIA)	De EIA is beschikbaar.
Onderzoek naar concurrentiepositie	Nog niet uitgevoerd. Moet nog in gang gezet worden
Overleg, monitoring, onderzoek en evaluatie	
2x per jaar convenantsoverleg	Dit heeft niet plaatsgevonden. Wel is er regelmatig overleg op uitvoeringsniveau.
Meerjarenprogramma 2008-2011	In 2008 is het 'Kennisoeverdracht en stimuleringsprogramma 2008-2015' opgesteld.
Jaarlijkse voortgangsrapportage	Ja.
Gezamenlijk monitoringssysteem	In ontwikkeling.
Bureaustudie EPC & energiereductie	Uitgevoerd. Kennishiaten vastgesteld. Het daaruit voortvloeiend onderzoeksplan moet nog worden opgesteld.
Overleg met representatieve organisaties¹³	Eenmaal gevoerd

3.3.2 Percepties convenantpartners

Herziening EPN

De herziening van de EPN wordt in 2011 uitgevoerd. De indruk uit de gesprekken met marktpartijen is dat men nog enigszins afwachtend staat tegenover de nieuwe versie, maar voorsnog geen problemen verwacht. Dit heeft mede te maken met het feit, dat niet alle in het convenant benoemde aspecten, zoals bijvoorbeeld de kwaliteit van het binnenmilieu, konden worden geborgd. Deze zullen deels elders worden geborgd of op een later tijdstip in de EPN worden opgenomen.

EPC

Volgens de marktpartijen is de overgang naar zuiniger nieuwbouw op papier wel haalbaar, maar in de praktijk is het minder eenvoudig. De geplande EPC aanscherping kan als een stok achter de deur werken, maar een scherpere EPC vereist ook de nodige praktijkervaring vooraf. En die is nog te weinig opgedaan. Zo geven de marktpartijen aan dat er over het hele land enkele tientallen projecten met een scherpere EPC worden

¹³ Hiermee wordt bedoeld: representatieve organisaties van gebouweigenaren, huurders, gemeenten, architecten, installateurs en toeleveranciers in de bouw. Voor een deel zijn deze organisaties verenigd in het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen, waarover meer in hoofdstuk 5.

gebouwd die zwaar gesubsidieerd zijn en niet vanuit een sluitende businesscase zijn opgezet.

Enkele marktpartijen uiten ook hun zorg over de gevolgen van de EPC aanscherping; of het in de praktijk wel op de juiste manier zal worden uitgevoerd. Toezicht en handhaving worden waarschijnlijk niet aangescherpt, waardoor mogelijke risico's groter kunnen worden.

Kennisoverdracht en stimuleringsprogramma

De convenantpartners zijn tamelijk tevreden over de voortgang in het kennisoverdracht- en stimuleringsprogramma. De technische oplossingen, de documentatie daarvan en de voorlichtingsmiddelen zijn beschikbaar. Wel moet de kennis nog opgenomen worden in de haarvaten van de bedrijven. Op dit punt is nog wel een weg te gaan volgens de convenantpartners. Gebleken is dat de ontwikkelde kennis in eerste instantie op een te hoog niveau lag voor een deel van de doelgroep.

De marktpartijen constateren dat bouwondernemingen goed gebruik maken van het aanbod van bouwlokalen. De bijeenkomsten en cursussen die in 2009 zijn aangeboden werden goed afgenomen. Sinds najaar 2009 loopt de afname van de cursussen echter af. Door de crisis zijn ontwikkelaars gedwongen te bezuinigen in hun bedrijfskosten wat weer impact heeft op de animo voor het volgen van cursussen.

De marktpartijen geven ook aan dat betere afstemming en informatieoverdracht nodig was geweest tussen de verschillende programma's die kennis genereren voor energiebesparing in de gebouwde omgeving. Met name in de voorbereidende fase had dit beter moeten. Het gaat om 1) de innovatieagenda energie gebouwde omgeving, 2) het koplopergebied duurzame nieuwbouw Noord-Nederland, 3) de regeling excellente gebieden en 4) het kennisoverdrachtsprogramma van het Lente-Akkoord.

Communicatie

De marktpartijen geven aan dat communicatie vanuit de gezamenlijke branches naar de leden beter kan. Met name het uitspreken en uitdragen wat het Lente-Akkoord inhoudt en hoe daaraan betekenis kan worden gegeven.

Andere partijen

Alle convenantpartners zijn het er mee eens dat indien het convenant nu zou worden opgesteld, het er anders zou uitzien. In de huidige constellatie ontbreken gemeenten, de energiesector en de installatiebranche in het convenant, terwijl die wel een belangrijke rol kunnen spelen bij de realisatie van energiezuinige nieuwbouw. Desalniettemin geven de marktpartijen aan dat het convenant zoals het nu is opgesteld voortgezet kan worden zonder dat de doelen of de voortgang in gevaar komen.

Het Rijk heeft een apart akkoord met de VNG. Dat had volgens de marktpartijen beter afgestemd moeten worden met het Lente-Akkoord.

Experimenten en innovatie

De regeling excellente gebieden is in december 2009 gepubliceerd en gemeenten konden tot 1 maart 2010 hun innovatieve bouwprojecten indienen. De regeling

excellente gebieden heeft ten doel om kennis en ervaring met betrekking tot (zeer) energiezuinig bouwen te documenteren en te verspreiden onder alle relevante partijen (markt en overheden).

3.4 Effectiviteit Lente-Akkoord

De marktpartijen geven aan dat de nieuwbouwsector door economische crisis een structuurverandering heeft ondergaan. Het convenant is nog geschreven vanuit de situatie van een 'verkopersmarkt'. Nieuwbouw woningen werden gemakkelijk verkocht. Dat is nu niet meer het geval. Bouwend Nederland geeft aan dat er twee trends zijn te constateren: enerzijds neemt het aantal opdrachten af en staan prijzen onder druk, maar anderzijds is een hang naar verandering, naar meer duurzaamheid merkbaar. De 'business case' voor energiezuinige projecten is met een dalende vraag en dalende financieringsruimte echter steeds moeilijker sluitend te krijgen.

De marktpartijen constateren dat dit ontwikkelingen zijn die niet zijn voorzien en dus niet konden worden meegewogen bij het opstellen van het convenant.

De convenantpartners zijn van mening dat het onderwerp energiezuinig bouwen nu meer leeft onder hun leden dankzij het Lente-Akkoord, en dat bouwbedrijven er serieus aandacht aan besteden.

Geconstateerd wordt dat het proces van ketenintegratie met het oog op energiezuinig bouwen op gang komt. Wel ervaren de marktpartijen drempels om 50% zuiniger woningen in 2015 op te leveren. De ontwikkeling is wel in beweging en aan de eis kan wel worden voldaan, maar de stap naar 0,4 EPC zal volgens de marktpartijen de nodige inspanning vragen.

3.5 Conclusies Lente-Akkoord

De paragrafen 3.1.1 tot en met 3.1.2. bevatten de conclusies van de evaluatie van het Lente-Akkoord, aan de hand van de criteria 'doelbereiking', 'voortgang' en 'effectiviteit'.

3.5.1 Doelbereiking

Ten aanzien van de doelbereiking van het Lente-Akkoord kunnen we de volgende conclusies trekken:

- 7** De marktpartijen hebben vertrouwen in de realisatie van energiezuiniger woningen conform de afspraken met ingang van 2011.
- 7** De 50%-energiezuiniger doelstelling voor woningbouw en utiliteitsbouw in 2015 zal niet eenvoudig zijn, maar met de nodige inspanningen naar verwachting gehaald kunnen worden. De 50% zuiniger doelstelling wordt gezien als lastig, omdat er bij een EPC tussen 0,6 en 0,4 wezenlijke anders gebouwd zal moeten worden, wat veel zal vragen van de partijen in de bouwkolom. Desalniettemin is er wel vertrouwen dat deze energieprestatie-eis realiseerbaar zal blijken, want 'de techniek is er', 'de kennisontwikkeling is op gang' en 'we hebben meer tijd' (dan bij eerdere EPC aanscherpingen).

3.5.2 Voortgang

Ten aanzien van de voortgang van het Lente-Akkoord kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

- 7 Vanaf 2011 zullen bouwers 25% energiezuiniger moeten kunnen bouwen dan huidige EPC.
- 7 Het kennisoverdracht programma van het Lente-Akkoord is in uitvoering. Er is nog geen sprake van grootschalige opname van kennis in de bouwpraktijk.
- 7 De regeling excellente gebieden beoogt praktische kennisopbouw en de verspreiding met betrekking tot innovatief en energiezuinig bouwen te realiseren. Deze regeling is in december 2009 gepubliceerd en tot 1 maart 2010 konden gemeenten innovatieve bouwprojecten indienen.
- 7 De herziening van de EPN is nog in uitvoering. Het voorbereidende introductieproces is enigszins vertraagd en zal deels in 2010 en in 2011 zijn beslag krijgen. Een deel van de in het convenant benoemde aanpassingen (zoals de afstemming van de normen in de bestaande bouw en de nieuwbouw, vereenvoudiging, relatie met werkelijk gebruik, oververhitting, toekomstbestendigheid, vereenvoudiging bewijslast) wordt opgenomen in de nieuwe EPG (Energieprestatienorm Gebouwen), enkele beoogde aanpassingen zullen niet in deze norm maar elders gerealiseerd worden (zoals kwaliteit binnenmilieu en een begrijpelijke uitleg voor consumenten). De convenantpartijen staan vooralsnog positief tegenover de herziening van de norm, ook al zijn niet alle aspecten die in het Lente-Akkoord afgesproken waren, geborgd in de nieuwe norm.
- 7 Voor de nieuwbouw zijn de financiële stimuleringsmaatregelen SDE, de groenregeling en de EIA beschikbaar.

3.5.3 Effectiviteit

Ten aanzien van de effectiviteit van het Lente-Akkoord kunnen we de volgende conclusies trekken:

- 7 Er zijn nog geen grote volumes nieuwbouwwoningen gerealiseerd met een EPC rond 0,6. De verwachting was dat dit vrijwillig op gang zou komen, vooruitlopend op de wettelijke aanscherping naar 0,6 per 1-1-2011.
- 7 Het is de vraag of fouten en faalkosten in 2011 in voldoende mate voorkomen kunnen worden, omdat er voordien weinig ervaring wordt opgedaan met zuiniger bouwen dan de eis.
- 7 Er is redelijk draagvlak voor de nieuwe herziene EPN.
- 7 Het convenant heeft projectontwikkelaars en overheid op constructieve wijze met elkaar in gesprek gebracht.

4 Convenant Energiebesparing Corporatiesector

Korte beschrijving van het Convenant Energiebesparing Corporatiesector

Het Convenant Energiebesparing Corporatiesector heeft een vergelijkbare doelstelling voor de bestaande bouw als Meer met Minder en voor de nieuwbouw als het Lente-Akkoord, maar is gericht op de sociale woningbouw. Het convenant kan worden gezien als een onderdeel MMM en LA, maar is separaat en later tot stand gekomen omdat er verschillen van inzicht waren tussen de sector en de Minister over andere onderwerpen*.

Belangrijkste kenmerken

Doel:	als in MMM: 24PJ additionele besparing in de bestaande voorraad in 2020 & als in Lente-Akkoord: 25% energiezuiniger bouwen in 2011 en 50% in 2015
Doelgroep:	bestaande en nieuwe corporatiewoningen
Uitvoering:	woningcorporaties
Ondertekening:	10 oktober 2008
Looptijd:	2008 – 2020
Convenantpartners:	Aedes, de Woonbond, het ministerie voor Wonen, Wijken en Integratie, en het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

De afspraken

De belangrijkste inspanningen, vermeld in het convenant, zijn hieronder kort beschreven.

Aedes en Woonbond:

- maken inhoudelijke afspraken over de woonlastenwaarborg;
- stimuleren energiebesparende maatregelen gecombineerd met maatregelen voor het verhogen van de wooncomfort en kwaliteit van het binnenmilieu;
- stimuleren hun leden tot het opstellen van uitvoeringsplannen;
- stimuleren het in beeld brengen van energieprestaties van het bezit van leden (energielabels);
- bevorderen dat energiebesparing wordt meegenomen in voorraadbeleid en portefeuillebeheer;
- streven naar ingrijpende woningverbetering;
- maken mogelijk dat minimaal 20% wordt bespaard op het gasverbruik in de bestaande voorraad over 2008-2018;
- treden in overleg met het Rijk indien investeringen ontoereikend zijn.

Het Rijk:

- neemt energieprestatie van woningen op in het WWS;
- evalueert aangepaste WWS + beslissing over nadere aanscherping;
- levert een financiële bijdrage en realiseert stimuleringsregelingen energiebesparende maatregelen.

Daarnaast zijn procedurele afspraken vastgelegd over onder andere:

- bekostiging, monitoring, overleg en verslaglegging.

(* Het verschil van inzicht betrof de vennootschapsbelasting en de financiering van de zogenaamde Vogelaarwijken.)

4.1 Ontwikkelingen sinds start Convenant Corporatiesector

Het Convenant Energiebesparing Corporatiesector is later tot stand gekomen dan Meer met Minder en het Lente-Akkoord vanwege verschillen van mening¹⁴ tussen de corporaties en de Minister van WWI. De besparingdoelstelling voor de bestaande voorraad van de corporatiesector is onderdeel van de doelstelling van het MMM-convenant. De koppeling tussen beide convenanten is voorzien in de convenanttekst. Bij de totstandkoming van het Convenant Corporatiesector is het convenant ook formeel aangehaakt bij het MMM-convenant.

Een dergelijke koppeling met het Lente-Akkoord is ook de bedoeling. Informeel is de corporatiesector al aangehaakt bij het Lente-Akkoord, maar deze afspraak moet nog geformaliseerd worden.

Een voordeel van het opstellen van een afzonderlijk convenant, is dat een reeks activiteiten konden worden afgesproken die specifiek zijn voor de doelgroep corporaties en huurders.

De omstandigheden waarin het Convenant Corporatiesector zich ontwikkeld heeft zijn voor een belangrijk deel hetzelfde als voor de andere twee convenanten. Een belangrijk verschil is echter dat de sociale huursector vooralsnog minder getroffen is door de crisis. Corporaties zijn voor de investeringen voor de renovatie van bestaande woningen en voor de bouw van nieuwe huurwoningen meestal niet afhankelijk van de investeringsbereidheid van anderen. De kasstromen van corporaties zijn redelijk stabiel en zolang haar vermogenspositie dat toelaat kan een corporatie dus doorgaan met investeren in energiebesparing. Als de crisis aanhoudt kan de investeringsruimte voor energiebesparing wel aangetast worden door teruglopende verkopen uit eigen bezit en door teruglopende inkomsten uit projectontwikkeling. Zowel bestaande als nieuwe woningen zijn immers moeilijker te verkopen en de verkopen uit eigenbezit en uit projectontwikkeling zijn voor veel corporaties een belangrijke inkomstenbron.

4.2 Doelbereiking Convenant Corporatiesector

De belangrijkste doelen van het convenant zijn:

7 24 PJ additionele besparing in corporatiewoningen

Het convenant energiebesparing corporatiesector heeft ten doel 24 PJ additionele energiebesparing ter realiseren in 2020 ten opzicht van het voorspelde energieverbruik voor dat jaar¹⁵. De besparingen moeten gerealiseerd worden door middel van gebouw- en installatiegebonden maatregelen in bestaande gebouwen.

7 Energiezuiniger nieuwbouw

Het Convenant energiebesparing corporatiesector beoogt het gestandaardiseerde energieverbruik in de volle breedte van de nieuwbouwproductie van woningcorporaties te verlagen met 25% met ingang van 2011 en 50% met ingang van 2015 ten opzichte van het gebouwgebonden energieverbruik in gebouwen die gebouwd zijn

¹⁴ Over de financiering van de prachtwijken en de vennootschapsbelasting voor corporaties.

¹⁵ Zoals berekend in de referentietrainingen 2005-2020 opgesteld door ECN d.d. 1 januari 2005.

conform de op 1 januari 2007 geldende bouwregelgeving en voor zover dat valt onder de reikwijdte van de Energieprestatienorm EPN.

4.2.1 Doelbereiking kwantitatief

Gerealiseerde maatregelen in woningen in 2009 [Bron: Agentschap NL]

In 2009 heeft Agentschap NL een steekproef onder woningbouwcorporaties laten uitvoeren. Op basis hiervan is de volgende schatting gemaakt voor de totale populatie van 440 corporaties:

	2008	2009	2010	2011
Aantal woningen waar 2 of meer maatregelen worden toegepast	48.200	56.000	± 95.000 (prognose)	± 95.000 (prognose)

Bovenstaande uitkomsten betreft de totale hoeveelheid woningen waarin maatregelen zijn getroffen. In hoeverre alle maatregelen additioneel zijn moet nog vastgesteld worden.

Energie-efficiënte nieuwbouwwoningen

Voor de nieuwbouwwoningen zijn op het moment van schrijven nog geen cijfers beschikbaar.

4.2.2 Percepties convenantpartners

WWI is positief gestemd ten aanzien van de tot op heden gerealiseerde besparingen, maar spreekt de zorg uit dat het huidige energiebesparingtempo nog te laag ligt om het doel in 2020 te kunnen realiseren. Overigens is WWI met Aedes en Woonbond van mening dat de uitvoering van het convenant nog 'op stoom' moet komen en ook dat er een risico bestaat dat de corporaties op termijn ook de negatieve gevolgen van de economische crisis zullen ondervinden.

Woonbond en Aedes spreken vertrouwen uit in de doelbereiking in 2020. Zowel corporaties als huurdersorganisaties en huurders onderschrijven steeds meer het belang van energiebesparing. Veel corporaties pakken energiebesparing actief op. Het woonlasten-denken is volgens Aedes doorgebroken bij corporaties.

4.2.3 Indrukken van enkele corporaties

Toelichting op de steekproef

Om een beeld te krijgen van de mate waarin het convenant leeft en effect heeft in de eigenlijke doelgroep van het convenant zijn telefonische interviews gehouden in een kleine steekproef van corporaties. Deze steekproef is door haar geringe omvang¹⁶ en door de non-respons mogelijk *niet representatief* voor de populatie van corporaties. Desalniettemin geven de meningen en opmerkingen van de geïnterviewden een illustratie van wat er leeft.

¹⁶ 12 corporatiemedewerkers zijn persoonlijk benaderd; Totaal 9 telefonische interviews zijn gerealiseerd. Voor meer details zie bijlage V.

Illustratieve bevindingen

Onder de geïnterviewde corporaties zijn de meningen verdeeld over de vraag of het convenant de besparingsdoelstellingen voor de bestaande voorraad zal behalen. Als bezwaren worden genoemd dat de huurders nog niet zo ver zijn, dat de ambities te hoog zijn, en ook dat er financiële drempels zijn. Ook worden twijfels geuit over de meetbaarheid van de resultaten en het vaststellen van de additionaliteit. Anderen wijzen er op dat het behalen van de besparingsdoelen in deze sector toch een stuk eenvoudiger zal zijn dan in de particuliere woningmarkt. Ook verwacht men een positief effect van het herziene WWS. Sommige van de geïnterviewde corporaties bespeuren een duidelijke groei in de vraag (huurdersorganisaties vragen om plannen voor energiebesparing) en van het aanbod (nieuwe energiebesparende technieken) in de markt van energiebesparing.

4.3 Voortgang Convenant Corporatiesector

Achtereenvolgens wordt in deze paragraaf eerst de feitelijke voortgang besproken, vervolgens de perceptie van de convenantpartners en tot slot de indrukken uit de interviews met enkele woningcorporaties.

4.3.1 Realisatie afspraken

In onderstaande tabel zijn in de linker kolom de belangrijkste afspraken uit het convenant opgenomen. De rechter kolom bevat onze conclusie over de realisatie van die afspraken op basis van bestudering van beschikbare bronnen, gesprekken met betrokken ambtenaren en informatie van de convenantpartners.

Uit de tabel blijkt dat alle afspraken zijn nagekomen of in gang zijn gezet.

INSPANNINGEN AEDES EN WOONBOND	
Woonlastenwaarborg. Energiebesparende ingrepen leiden tot lagere woonlasten	Het instrument woonlastenwaarborg is ontwikkeld, maar wordt nog niet heel breed toegepast. Wordt in 2010 geëvalueerd en zo nodig aangepast
Binnenmilieu, comfort en ontmoedigen open verbrandingstoestellen	Loopt volgens de Woonbond en Aedes mee in de verbeterplannen.
Bevorderen lokale uitvoeringsplannen corporaties & huurdersorganisaties	Wordt uitgevoerd. De Woonbond en Aedes werken gezamenlijk aan bewustwording en stimulering, bijvoorbeeld door een gezamenlijke nieuwsbrief. Andere tools zijn nog in ontwikkeling. Kennisuitwisseling en netwerken van corporaties zijn gestart en lopen nu. De Woonbond heeft een checklist voor bewoners organisaties opgesteld en publiceert voorbeeldprojecten. De Woonbond energieconsulent adviseert

	<p>huurdersorganisaties.</p> <p>Bewustwording gebeurt aan de hand van de campagne, o.a. prijsvragen, energiebus, nieuwsberichten, artikelen, brochure. De Woonbond organiseert bijeenkomsten met huurdersorganisaties en corporaties om het lokale overleg op gang te brengen.</p> <p>In het najaar van 2009 is het door o.a. Aedes en de Woonbond ondersteunende gedragsprogramma voor energiebesparing voor huurders de 'Beter Peter Campagne' gelanceerd.</p>
Voorraadbeheer, labels, woningverbetering, gezondheid & draagvlak in lokaal overleg	De woningvoorraad voorzien van energielabels wordt door Aedes gezien als de eigen verantwoordelijkheid van de corporaties. Volgens WWI ligt er echter wel degelijk een taak bij Aedes en Woonbod om voorraadbeheer, de energielabels en gezondheidsaspecten mee te nemen in lokaal overleg en de leden op dit punt te stimuleren.
Energielabels	Inmiddels zijn 1,6 miljoen labels afgemeld bij Agentschap NL. Hiervan zijn circa 90% van corporaties. Aedes legt een database aan ten behoeve van monitoring, op basis van labelgegevens (. Labels worden formeel afgemeld in de database van Agentschap NL.
Streven naar label B of 2 labelklassensprong	Is volgens Aedes geen doel op zich, maar richtpunt voor de planvorming. Afhankelijk van de mogelijkheden per complex. Woonbond kiest dit als inzet in de contacten met corporaties.
Overleg als maatregelen draagkracht corporatie te boven gaan	Is nog niet voorgekomen. (Wordt volgens Aedes met het voortduren van de crisis wel een reëel zorgpunt voor de toekomst.) Bij het niet behalen van de 70% toestemmingsvereiste wordt een interventieteam ingezet voor de plannen die gebruik willen maken van de EIA.
INSPANNINGEN VAN HET RIJK	
Zorgt voor een akkoord Woonbond-Aedes-WWI	Gerealiseerd.
Aanpassing WWS	Wordt naar verwachting in juli 2010 van kracht. Inhoud van de aanpassingen zijn naar wens.
Aanpassing WWS meenemen in evaluatie 2010	WWS wordt naar verwachting 1 juli 2010 herzien.
Aedes wordt partij bij Lente-Akkoord	Er is een werkafspraken tussen de Lente-Akkoord convenantpartijen, dat WWI toetreding Aedes

	organiseert. Dit is nog niet gerealiseerd, omdat nog geen bestuurlijk overleg heeft plaatsgevonden.
Financiële bijdragen Rijk	Subsidies aan leden Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen zijn versterkt. In 2009 is de Energie Investeringsaftrek (EIA) verruimd ten behoeve van corporaties. De SDE 2009 is afgesloten, maar met ingang van maart 2010 weer beschikbaar. Subsidieregeling Duurzame warmte beschikbaar. Regeling Groen beleggen beschikbaar.
UITVOERING	
Achterbannen worden betrokken	Ja
Regelmatig werkgroepoverleg over voortgang convenant	Nee. Er zijn wel nieuwe afspraken over gemaakt.
Ten minst 2x per jaar bestuurlijk overleg	Niet gerealiseerd.

4.3.2 Percepties convenantpartners

Communicatie

Communicatie speelt bij de uitvoering van het convenant een grote rol: zowel van de convenantpartners richting corporaties, als vanuit de corporaties en de Woonbond richting huurders en lokale huurdersorganisaties. Er is op dit punt al veel gebeurd, maar volgens Aedes en Woonbond zou nog meer uitgedragen kunnen worden wat het convenant te bieden heeft.

Aedes en de Woonbond geven ook aan dat op sommige plaatsen behoefte is aan projectondersteuning, zoals bij het individueel benaderen van de bewoners.

Woonbond laat bijvoorbeeld een energiebus rondrijden die overal in het land aan de achterban maatwerkadvies geeft en de vraag hiernaar is groot.

Herziening woningwaarderingstelsel (WWS)

Het akkoord over het herziene WWS wordt door de convenantpartners als een grote stap voorwaarts gezien. Men is van mening dat met betrekking tot het laten meewegen van de energieprestatie in de puntentelling het maximaal haalbare is gerealiseerd. Dit is in goed overleg met de marktpartijen tot stand gekomen. Het voorstel ligt thans in de 2^e Kamer. Het was de intentie de wijziging al in juli 2009 door te voeren, maar door het benodigde overleg met de meest betrokken partijen en de procedures en planningen richting Kamer bleek dat niet haalbaar. De verwachting is dat de herziening 1 juli 2010 in gaat.

De effectiviteit van het herziene WWS is op dit moment niet te meten, maar er zijn wel hoge verwachtingen. Aedes hoopt dat het effect 3 jaar na invoering merkbaar is. De invoering kent een overgangstermijn, die de corporaties zouden moeten benutten om een verbeteringstraject uit te voeren.

De woonbond benadrukt dat er met het herziene WWS een bijzonder compromis is bereikt met haar achterban, omdat het puntensysteem en de daaraan gekoppelde mogelijkheid tot huurverhoging doorgaans heel gevoelig ligt. Bij de officiële invoering van het herziene WWS zal moeten blijken of het instrument echt voldoet aan de wensen van verhuurders en huurders.

Aedes heeft een aantal zeer goed bezochte seminars gegeven over het herziene WWS. De Woonbond signaleert echter dat veel corporaties nog niet rekenen met het gewijzigde WWS en zelf plannen maken voor een aangepast streefhurenbeleid. De Woonbond wijst deze corporaties erop dat zij hun investeringen moeten doorrekenen met het herziene WWS. Sommige corporaties zijn bang dat het huurniveau hierdoor zal stijgen juist bij specifieke niet-gewilde woningen.

Energielabels

Het vernieuwde energielabel is in 2010 ingevoerd. De convenantpartners hebben de indruk dat de nieuwe labelsystematiek voldoet.

Inmiddels zijn de labels van ruim 1,6 miljoen gebouwen afgemeld bij Agentschap NL. Dit zijn voor het overgrote deel woningen van corporaties.

AEDES meldt dat corporaties in toenemende mate de energielabeling benutten om strategische voorraad beheer te kunnen uitvoeren. Men probeert de labeling zoveel mogelijk grootschalig (en niet per woning) te realiseren.

Ondersteuning corporaties en huurders

WWI heeft de Woonbond opdracht verleend voor een meerjarig programma gericht op het creëren van draagvlak en informatievoorziening. De woonbond werkt met een projectteam (waarin onder andere een energieconsulent, een technisch adviseur en een communicatiemedewerker) ter ondersteuning van lokale huurdersorganisaties bij de beoordeling van energiebesparingsvoorstellen. Dit jaar zal ook Aedes energieconsulenten aanstellen om haar leden te ondersteunen.

De woonlastenwaarborg is beschikbaar, maar wordt door de corporaties die er mee willen werken nog ingewikkeld bevonden. Mede daardoor wordt het instrument nog niet breed toegepast. De Woonbond vertrouwt er op dat deze hobbel met wat meer toelichting en praktijkervaring wel te slechten is.

De Woonbond signaleert dat corporaties soms terughoudend zijn in het betrekken van huurdersorganisaties bij hun plannen voor de aanpak van woningen. De Woonbond vermoedt huiver om de plannen te overleggen als ze nog niet definitief zijn. De consequentie is volgens de Woonbond dat de huurders het idee krijgen dat ze niet betrokken worden, wat het draagvlak voor de maatregelen natuurlijk niet ten goede komt.

EIA

In 2009 is de EIA verruimd ten behoeve van de financiering van energiebesparende maatregelen door woningcorporaties.

AEDES geeft aan dat de EIA voor de huurwoningen door sommige corporaties als omslachtig wordt omschreven. Het is een fiscale maatregel en de regels zijn tamelijk precies. Er is geen overleg mogelijk met de ambtenaren die de aanvragen behandelen. Wanneer er kleine foutjes zijn gemaakt in de formulieren, komt de aanvraag terug of wordt deze afgewezen. Dat kan sterk vertragend werken in projecten en zelfs tot afstel leiden. Agentschap NL verzorgt samen met Aedes inmiddels voorlichtingsactiviteiten over de EIA voor corporaties en deze lijken vruchten af te werpen. WWI had verwacht dat corporaties en particuliere verhuurders meer gebruik van de EIA zouden maken. Het aantal meldingen is nog teleurstellend. Dat wringt enigszins omdat de verruiming voor de corporaties tijdelijk is en er maar beperkt tijd is om nog van de verruiming gebruik te maken. Vanwege onbekendheid met de regeling heeft de minister inmiddels enkele promotieacties in gang gezet.

4.3.3 Indrukken van enkele corporaties

[Toelichting steekproef zie paragraaf 4.2.3]

Het convenant is bekend onder de geïnterviewde corporaties en ook is hun bekend wie de ondertekenaars zijn van het convenant. De geïnterviewde corporaties onderschrijven de doelen van het convenant en weten ook in hoofdlijnen wat de consequenties kunnen zijn voor hun branche, indien de doelstellingen niet worden behaald, zoals bijvoorbeeld stijging van de woonlasten. De meeste corporaties kunnen aangeven wie verantwoordelijk is voor welke afspraken in het convenant. De meeste corporaties merken voortgang in de uitvoering van het convenant (zoals ontwikkeling woonlastenwaarborg, aanpassing WWS & de beschikbaarheid van de EIA).

4.4 Effectiviteit Convenant Corporatiesector

4.4.1 Percepties convenantpartners

Effectiviteit

Aedes en Woonbond hebben het idee dat het stimuleren van de corporaties nu goed werkt. Het convenant krijgt steeds meer weerklank. Bij huurders is sprake van een omslag. Dezen waren altijd sceptisch ten aanzien van energiebesparing en de daaraan gekoppelde huurverhoging. Nu zien ook huurders in toenemende mate de mogelijkheden die energiebesparing voor hen biedt op het gebied van woonlastenreductie, comfort en milieu. De communicatieactiviteiten in het kader van het convenant hebben hier zeker een rol in gespeeld.

Ook bij de corporaties lijkt het convenant een en ander in beweging te hebben gezet: het denken in termen van integrale woonlasten (huur + energie) is doorgebroken. Er is veel belangstelling voor de regeling excellente gebieden en ook voor energieneutraal bouwen.

Natuurlijk zijn er ook corporaties die niet bewegen. Op enig moment zal er ook een stevig signaal naar eventuele achterblijvers uit moeten gaan. Vooralsnog moet het convenant volgens Aedes en Woonbond echter niet veranderd worden. Om het opgebouwde vertrouwen niet te schaden is continuïteit van belang.

Dankzij het convenant is de Woonbond veel meer in beeld bij de corporaties. Het is nu duidelijk geworden dat zowel huurders en huurdersorganisaties als verhuurders bij de Woonbond terecht kunnen voor de nodige informatie rond energiebesparing.

Invloed van de crisis

Aedes geeft aan dat de crisis vooralsnog geen effect op de activiteiten van de corporaties heeft gehad. Als de crisis voortduurt kan dit negatieve gevolgen hebben voor de investeringsruimte voor energiebesparing van corporaties, omdat de inkomsten uit de verkoop van eigen bezit en uit projectontwikkeling zullen dalen. De omvang en gevolgen van dit soort effecten zullen in de gaten gehouden moeten worden.

4.4.2 Indrukken van enkele corporaties

[Toelichting steekproef zie paragraaf 4.2.3]

De geïnterviewde corporaties geven aan dat energiebesparing al een onderdeel is van hun werkwijze. Ze vinden dat hun eigen activiteiten bijdragen aan de realisatie van het convenant. Het gaat dan om activiteiten als het voorlichten van huurders, het realiseren van besparingsmaatregelen maar ook de inzet van gebouwgebonden duurzame energiebronnen.

De geïnterviewde corporaties zeggen dat ze al bezig te waren met energiebesparing vóór het inwerking treden van het convenant. Het convenant ervaren ze wel als een goede ondersteuning voor hun eigen activiteiten op het gebied van energiebesparing.

De drempels die de corporaties ervaren zijn de soms nog ontbrekende bereidheid van huurders, financiële drempels en kennislacunes bij het eigen personeel. Een deel van de geïnterviewde corporaties verwacht dat het convenant deze belemmeringen niet zal kunnen wegnemen.

Over het algemeen ervaren de corporaties het convenant als een effectief beleidsinstrument: het zorgt voor een gezamenlijk doel onder de partijen en geeft aanzet om tot acties over te gaan.

4.5 Conclusies convenant Energiebesparing Corporatiesector

4.5.1 Doelbereiking

Ten aan zien van de doelbereiking van het Convenant Energiebesparing Corporatiesector kunnen we de volgende conclusies trekken:

Besparingen bestaande bouw

7 De monitoring die Agentschap NL op basis van een steekproef onder corporaties heeft laten uitvoeren geeft een prognose voor 2010 en 2011 van ongeveer 95.000 sociale huurwoningen per jaar, waar twee maatregelen of meer genomen gaan worden. Wanneer deze trend zich doorzet (circa 100.000 woningen met 20-30% besparing per jaar) en het hier additionele maatregelen betreft dan komt de doelstelling van 24 PJ in 2020 binnen bereik.

Nieuwbouw

Er zijn nog geen aparte monitorgegevens beschikbaar voor de realisatie van de efficiencyverbetering in de nieuwbouw door corporaties.

4.5.2 Voortgang

Op vrijwel alle afspraken uit het convenant is voortgang geboekt. De meeste inspanningen zijn geleverd:

- 7 Met de herziening van het WWS is volgens Aedes een belangrijke structuurwijziging gerealiseerd die een voorwaarde is voor de realisatie van energiebesparing in bestaande sociale huurwoningen. Het herziene WWS zal naar verwachting in de zomer van 2010 van kracht worden.
- 7 De woonlastenwaarborg is beschikbaar maar wordt nog niet breed toegepast.
- 7 De EIA is volgens de convenantpartijen tot nu toe zeer beperkt gebruikt. Corporaties en particuliere verhuurders zijn nog te weinig bekend met de inhoud van de EIA en hebben daarom nog niet optimaal gebruik van gemaakt. Op het moment van de evaluatie is het effect van de geïntensiveerde communicatie over de EIA nog niet bekend.
- 7 Er zijn grote vorderingen gemaakt met de voorlichting en communicatie.
- 7 Aedes kan nog geen jaarlijks beeld leveren van de kwaliteit van de sociale woningvoorraad. De daarvoor bedoelde monitor is nog in ontwikkeling. Vooral nog monitort Agentschap NL de ontwikkelingen van de energielabels in de sociale verhuursector.
- 7 Volgens Aedes zijn de meeste corporaties volop bezig met het labelen van hun voorraad. Dit wordt bevestigd uit de labelregistraties bij Agentschap NL. Portefeuillebeheer of strategisch voorraadbeheer rekening houdend met de energetische kwaliteit heeft nog niet algemeen ingang gevonden. Aedes verwacht dat dit een logische vervolgstap zal zijn op het labelen.

4.5.3 Effectiviteit

De belangrijkste conclusies over de effectiviteit van het corporatieconvenant:

- 7 Met de herziening van het WWS wordt een belangrijke structuurwijziging doorgevoerd die het voor corporaties mogelijk maakt om de waarde van energiebesparende maatregelen in de huur tot uitdrukking te brengen.
- 7 De samenwerking tussen de Woonbond en Aedes werpt volgens beiden vruchten af. Mede dankzij het convenant is de Woonbond meer in beeld gebracht bij de corporaties.
- 7 Huurders zien in toenemende mate de mogelijkheden die energiebesparing voor hen bieden op het gebied van woonlastenreductie, comfort en milieu. De communicatie-activiteiten in het kader van het convenant hebben hier zeker een rol in gespeeld.
- 7 Corporaties hebben volgens een Aedes een omslag in het denken over energiebesparing gemaakt: het denken in termen van integrale woonlasten (huur + energie) is doorgebroken. Deze veranderde houding uit zich voor wat betreft de nieuwbouw in de grote belangstelling voor de regeling excellente gebieden en ook voor energie-neutraal bouwen.
- 7 Vooral nog heeft de crisis geen groot effect op de activiteiten van de corporaties. Als de crisis voortduurt kan dit voor corporaties negatieve gevolgen hebben omdat de inkomsten van verkopen uit eigen bezit en uit projectontwikkeling zullen dalen. De

omvang en gevolgen van dit soort effecten zullen in de gaten gehouden moeten worden.

- 7 Uit de telefonische interviews met een kleine groep corporaties kunnen we opmaken dat het merendeel van de geïnterviewde corporaties het convenant als een effectief en stimulerend instrument ervaart. Het convenant biedt een goede ondersteuning in hun eigen energiebeleid.

5 Vraagzijde van de energiebesparingmarkt en gemeenten

In dit hoofdstuk beschrijven we de bevindingen van gesprekken met twee partijen, 'niet-convenantpartners', die een rol spelen bij de uitvoering van de drie onderzochte convenanten, te weten consumentenorganisaties, als vertegenwoordigers van de vraagzijde van de markt voor energiebesparing en de gemeenten.

Paragraaf 5.1. beschrijft de bevindingen uit de gesprekken met enkele leden van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen, als vertegenwoordigers van 'de vraagzijde' van de energiebesparingmarkt. Paragraaf 5.2. bevat de resultaten van de telefonische interviews met enkele gemeenteambtenaren.

5.1 Vraagzijde van de energiebesparingmarkt

Om een beeld te krijgen van de betrokkenheid van de vraagzijde bij de convenanten en bij het realiseren van energiebesparing in bestaande woningen zijn drie¹⁷ vraag-gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen.

Het Platform bestaat uit de organisaties VEH, VvE-belang, de Woonbond, Vastgoedbelang, Stichting VACpunt Wonen en MilieuCentraal. VEH, VvE en Vastgoedbelang zijn vertegenwoordigers van woningeigenaren. De Woonbond vertegenwoordigt huurders. Gezamenlijk kunnen zij worden gezien als de 'vraagzijde' c.q. de afnemers van gebouwgebonden energiebesparende maatregelen.

Op de Woonbond na zijn deze partijen echter niet als convenantpartners bij de drie hier geëvalueerde convenanten betrokken. De platformorganisaties hebben bij de totstandkoming van Meer met Minder wel een intentieverklaring¹⁸ aangeboden, waarin zijn voorstellen huurders, eigenaar-bewoners, en VvE's te informeren, te motiveren en te stimuleren tot het (doen) treffen van energiebesparende maatregelen in hun woningen.

5.1.1 Doelbereiking

De voorzitter van het Platform stelt dat naar zijn gevoel het huidige instrumentarium niet voldoende is om de beoogde doelen in de bestaande woningbouw te bereiken, als je naar de stimulering kijkt vanuit het perspectief van de bewoners. De stimulering is daarvoor te weinig aantrekkelijk of te tijdelijk.

VEH een VvE-belang signaleren een achterblijvende vraag naar energiebesparing bij bewoners. Eigenwoningbezitters komen maar langzaamaan in actie. Een mogelijke verklaring is het feit dat het financiële stimuleringstraject pas sinds midden 2009 uitrolt.

---

¹⁷ I.c. de voorzitter van het platform (tevens voorzitter van Vastgoedbelang), de directeur van VvE-belang en een beleidsadviseur van de Vereniging Eigen Huis: verder aan te duiden als respectievelijk 'het Platform', VvE en VEH. De Woonbond is ook lid van het platform en is in het onderzoek naar het Convenant Corporatiesector (hoofdstuk 4) al aan het woord gekomen.

¹⁸ Intentieverklaring van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen. 28 januari 2008.

5.1.2 Voortgang

Betrokkenheid van het Platform bij de convenanten

Het Platform is van mening dat het weinig invloed heeft kunnen uitoefenen op de inhoud van het Meer met Minder convenant. De voorzitter van het Platform heeft de gang van zaken rond Meer met Minder ervaren als een bilaterale zaak tussen de energielevering-bedrijven en het Rijk. De overleggen die er zijn geweest hebben niet geleid tot deelname van het Platform of afzonderlijke Platformleden aan de drie convenanten – met uitzondering van de Woonbond die wel partner werd in het Convenant energiebesparing Corporatiesector.

Het Platform heeft wel steeds steun betuigd aan de convenanten, omdat het platform van harte achter de doelstelling van energiebesparing in woningen staat. Dat was ook de reden om de intentieverklaring op te stellen.

Bij het Lente-Akkoord en het Corporatieconvenant is het Platform niet betrokken geweest. Het corporatieconvenant was naar het oordeel van het Platform een aanpak voor de sociale huursector uitgewerkt. Woonbond heeft het Platform steeds geïnformeerd over de voortgang.

Toen het MMM-convenant eenmaal operationeel was, is het Platform wel op regelmatige basis geconsulteerd, maar er was geen bestuurlijke betrokkenheid.

Rol van het Platform

Het Platform wil de bewoners graag méér stimuleren om energiebesparing te realiseren. Het doet dat met name door *voorlichting en bewustwording* gericht op bewoners en woningeigenaren. De platform leden VEH, VvE-belang en Woonbond ontvangen subsidie van WWI om elke hun eigen doelgroep (respectievelijk particuliere woningeigenaren, Verenigingen van Eigenaren en huurders) te informeren over energiebesparing. Het Platform ziet als zijn *meerwaarde* dat het kan aangeven hoe je tot een effectiever instrumentarium voor deze doelgroepen kunt komen. Het Platform kan weliswaar bijdragen door middel van voorlichting en bewustwording, maar loopt vervolgens op tegen drempels die het niet zelf kan oplossen, zoals de geringe investeringsbereidheid woningeigenaren.

Vereniging Eigen Huis

VEH heeft van WWI 1,5 miljoen euro subsidie ontvangen om woningeigenaren, waaronder de eigen circa 700.000 leden, over energiebesparing te informeren en te adviseren. Bewustwording van eigenaarbewoners staat hierin centraal. Mede dankzij deze subsidie heeft de vereniging in november 2009 alle eigenwoningbezitters via diverse kanalen (o.a. een energiespecial huis-aan-huis verspreide energiespecial) kunnen benaderen over het thema energiebesparing. Voor 2010 heeft VEH een plan bij WWI ingediend met de focus op 'actie', dus het daadwerkelijk treffen van energiebesparende maatregelen door eigenwoningbezitters.

De VEH is niet helemaal tevreden over de rolverdeling tussen MMM en VEH. VEH is van mening dat MMM de aanbodzijde van energiebesparing zou verzorgen en VEH aan de vraagzijde activiteiten zou verrichten. Het is de indruk van de VEH dat MMM zich steeds

meer met vraagzijde is gaan bezighouden. VEH signaleert het gevaar dat de activiteiten gericht op deze doelgroep onvoldoende op elkaar zijn afgestemd. Daarbij is VEH van mening dat er aan de aanbodzijde nog veel werk moet worden verricht. Aanbieders van energiebesparingsopties zouden de consument bijvoorbeeld veel beter moeten adviseren.

VvE-belang

VvE-belang stelt dat zij ook stevig heeft ingezet op voorlichting over energiebesparing aan haar leden. VvE-belang heeft dankzij een subsidie van WWI circa 500.000 energiebesparingskranten kunnen verspreiden onder haar leden en is met een 'roadshow' over dit thema door het land gegaan. Ook heeft VvE-belang een informatieve website¹⁹ over energiebesparing in appartementsgebouwen ontwikkeld voor haar doelgroep.

5.1.3 Effectiviteit

De voorzitter van het Platform schat in dat het huidige instrumentarium niet effectief is. De stimulering is daarvoor te weinig aantrekkelijk of te tijdelijk. Wel effectief zou *of* het Duitse systeem zijn, met zeer lage rente leningen (1%, tegenover 6% tot 8% rente die in Nederland²⁰ betaald wordt), *ofwel* de Belgische aanpak, met hoge subsidies. Ook een subsidie op maatwerkadvies acht het Platform niet erg effectief. Het is volgens het Platform de vraag of een eigenaar-bewoner hier echt behoefte aan heeft en niet meer baat zou hebben bij een hogere maatregelsubsidie.

Het Platform merkt op dat er voor de *particuliere verhuursector* weinig of geen stimuleringsinstrumentarium is gericht op energiebesparing. Wel voor de 'bedrijfsmatige' verhuurders, die de EIA benutten, maar niet voor de overige particuliere verhuurders.

Volgens VEH en VvE-belang kan er nog veel verbeterd worden aan de huidige stimuleringsregelingen. Veel regelingen zijn nog niet of nauwelijks bekend bij de consument. Bovendien zijn ze ingewikkeld.

Volgens VEH zijn verdergaande, meer verplichtende instrumenten, pas aan de orde als de mogelijkheden van het huidige instrumentarium over enige tijd echt niet blijken te werken.

De drie organisaties (Platform, VEH en VvE-belang) noemen enkele tekortkomingen in het huidige instrumentarium die volgens hen een effectieve realisatie van energiebesparing in de weg staan:

- 7 Het energielabel is weliswaar verplicht, maar een woningeigenaar kan er gemakkelijk onderuit. Energielabeling zou beter gehandhaafd moeten worden. De consequentie is dat momenteel slechts enkele procenten van de particuliere woningen van een energielabel is voorzien. Dit is volgens deze drie organisaties een gemiste kans omdat inmiddels is aangetoond is dat de aanwezigheid van een goed label bij

---

¹⁹ www.energievve.nl

²⁰ Lokaal kan soms nog een lagere rente worden gerealiseerd dankzij gemeentelijke of provinciale regelingen zoals lokale duurzaamheidsleningen.

verkoop van de woning tot een hogere verkoopprijs leidt en dat dus een krachtige prikkel kan zijn om besparingsmaatregelen te treffen²¹.

- 7 De huidige subsidieregelingen zijn gericht op individuele woningen en VvE's missen de professionaliteit om dit op te pakken. Voor VvE's, met vele 10-tallen afzonderlijke indieners voor één project, zijn ze onpraktisch en bewerkelijk.
- 7 Het energiebesparingskrediet zoals dat nu wordt aangeboden door banken is voor veel woningeigenaren of VvE's te ingewikkeld.
- 7 De huidige regelingen zijn nog te weinig bekend in de doelgroep. (Dit is een taak die VEH en VvE in hun voorlichting ook zelf oppakken.)

Tot slot pleiten de drie geraadpleegde organisaties niet voor het nu al inzetten van ingrijpende aanvullende instrumenten, zoals verplichtingen. Het verdient aanbeveling om eerst het huidige instrumentarium uit te bouwen en tot zijn recht te laten komen.

5.1.4 Conclusies en reflectie 'vraagzijde'

Op basis van de gesprekken met het Platform kunnen we de volgende conclusies trekken met betrekking tot de rol van de vraagzijde van de markt voor energiebesparing bij de drie convenanten.

conclusies

Het is duidelijk dat het Platform vindt dat het te weinig invloed heeft kunnen uitoefenen op de totstandkoming van met name het Meer met Minder convenant. De Woonbond is wel een volwaardig partner in het Convenant Energiebesparing Corporatiesector.

De huidige rol van VEH en VvE is vooral een communicatieve. Beide organisaties verzorgen voorlichtingsactiviteiten met betrekking tot energiebesparing in bestaande woningen naar hun doelgroepen, respectievelijk de particuliere woningbezitters en de Verenigingen van Eigenaren.

Het Platform, VEH en VvE hebben een aantal duidelijke opvattingen over hoe het instrumentarium gericht effectiever zou kunnen worden. Onder andere door middel van betere handhaving van het energielabel, (veel) hogere subsidies en/of (veel) aantrekkelijker leningen.

reflectie

De activiteiten van de partijen aan de vraagzijde van de markt voor energiebesparing lijken weinig gecoördineerd met die van de activiteiten in het MMM-convenant. De voorlichtingsactiviteiten van VEH en VvE hebben ongetwijfeld hun waarde, maar een gecoördineerde afstemming met de MMM-aanbieders en de MMM-uitvoeringsorganisatie had wellicht meer synergie en effect kunnen opleveren. De samenwerking die de Woonbond met Aedes heeft gerealiseerd in het Convenant Corporatiesector is een goed voorbeeld van effectieve samenwerking.

---

²¹ Het gebrek aan vertrouwen in het energielabel bij consumenten speelt hier onmiskenbaar een rol. Onderzoek naar handhaving en sanctionering loopt. Overigens hebben VEH en VvE zich in het verleden uitgesproken tegen handhaving van het energielabel.

De intentieverklaring van het Platform heeft wel geleid tot overleg, maar niet tot intensieve samenwerking met Meer met Minder. Dat is een gemiste kans gezien de goede toegang die VEH, VvE-belang en Vastgoedbelang hebben tot doelgroepen die doorgaans lastig te bereiken zijn met een energiebesparingsboodschap.

5.2 Gemeenten

In deze paragraaf vatten we de bevindingen samen van 10 telefonische interviews met gemeenten. Deze bevindingen geven slechts een indruk van wat er in enkele gemeenten leeft en zijn niet representatief voor heel Nederland en zijn daarom alleen illustratief bedoeld.

De geïnterviewde gemeenten zijn over het algemeen redelijk goed op de hoogte van het bestaan van de convenanten en haar doelstellingen en de betrokken partijen. De meeste gemeenten onderschrijven de doelen van de convenanten, maar enkele kritische kanttekeningen worden ook gemaakt, zoals de vrijblijvendheid van de convenanten en bijvoorbeeld het onvoldoende vertrouwen in de energielabeling als instrument om energiebesparing te stimuleren.

Toch zien de meesten de convenanten als stimulerend en noodzakelijk om bij te dragen aan energiebesparing binnen de gebouwde omgeving. Vanwege twijfels over de effectiviteit van de convenanten spreken de geïnterviewden een voorkeur uit voor meer verplichtend instrumentarium en fiscale en financiële stimulansen.

De gemeentefunctionarissen geven aan dat zij de convenantpartners proberen te steunen in het bereiken van de doelstellingen door onder andere:

- 7 De invulling van specifieke acties in hun gemeentelijke klimaatprogramma's onder andere gericht op energiezuinig wonen.
- 7 Prestatieafspraken maken met corporaties met als onderlegger het convenant energiebesparing Corporatiesector.
- 7 Samen met de marktpartijen aanvragen voorbereiden voor de regeling excellente gebieden.

De volgende kansen en belemmeringen worden genoemd in relatie tot de drie convenanten.

Kansen:

- 7 Het leggen van contacten met bouwbedrijven/installateurs (mede via het Meer met Minder convenant) die kunnen worden benaderd voor campagnes of acties gericht op energiebesparing in de bestaande bouw.
- 7 Het opzetten van een gemeentelijk of regionaal digitaal energieloket.
- 7 Voortborduren op de aanscherping van de EPC-eis conform het Lente-Akkoord.
- 7 Toenemende bewustwording bij de diverse brancheorganisaties.

Belemmeringen:

- 7 Bouwers en projectontwikkelaars willen in lokale projecten niet verder gaan dan de huidige EPC-eisen. De gemeente mag conform de Woningwet en herbevestigd in het Lente-Akkoord geen scherpere eisen stellen.
- 7 Ook hebben gemeenten de indruk dat lokale bedrijven zich niet altijd verbonden voelen met datgene wat hun brancheorganisaties zich in een convenant aan gecommiteerd hebben.
- 7 Het mobiliseren van de individuele huiseigenaar is en blijft een knelpunt, ook bij de uitvoering van het MMM convenant.

5.2.1 Conclusies en reflectie gemeenten

Alhoewel de hier geïnterviewde gemeenten twijfels uitspreken bij de effectiviteit van de convenanten, zijn gemeenten zelf vaak goed in staat om dergelijke convenanten te benutten in de realisatie van hun eigen beleid.

Zo zijn gemeenten goed vertegenwoordigd in de MMM-pilotprojecten waarin ze ervaringen opdoen met het stimuleren van energiebesparing bij hun burgers. Dergelijke projecten zijn vaak in gegeven door het gemeentelijke klimaat- of energiebeleid waarvan energiebesparing in de gebouwde omgeving vaak een onderdeel is.

Gemeenten maken ook geregeld afspraken over energiebesparing met corporaties. Zo kan energiebesparing (of energieprestatie) van woningen een plek krijgen in de prestatieafspraken. Maar soms ook sluiten gemeenten convenanten af met de corporatie(s) in hun gemeente om specifieke afspraken over energiebesparing en duurzaam bouwen vast te leggen. In al die gevallen kan het Convenant Corporatiesector een leidraad of hulpmiddel zijn.

In toenemende mate kan energiebesparing ook een instrument zijn in het sociale beleid, het voorkomen van huurachterstanden en het terugdringen van te hoge woonlasten in het algemeen.

6 Signed, Sealed, Delivered? Conclusies.

In 2008 zijn drie convenanten afgesloten tussen het Rijk en marktpartijen die een belangrijke bijdrage moeten leveren aan de energiebesparingsdoelstelling van Schoon en Zuinig in de gebouwde omgeving in 2020. De volgende doelen worden daarin nagestreefd:

- 100 PJ additionele besparing in bestaande gebouwen (Meer met Minder),
- 25% lager gestandaardiseerd energieverbruik in 2011 en 50% lager gestandaardiseerd energieverbruik in 2015 ten opzichte van het gebouwgebonden energieverbruik conform de EPC eis van 2007 (Lente-Akkoord).
- De sociale huursector committeert zich aan de doelen uit de andere twee convenanten, wat zich voor de bestaande bouw vertaalt in 24PJ additionele besparing (Convenant Energiebesparing Corporatiesector).

Om deze doelen te realiseren is flankerend beleid geformuleerd en zijn afspraken gemaakt over hoe Rijk en marktpartijen samenwerken en welke bijdragen zij leveren aan de individuele convenanten.

Dit evaluatierapport heeft de doelbereiking, voortgang en effectiviteit van de convenanten onderzocht aan de hand van de volgende vragen: In hoeverre liggen de afgesproken doelen binnen bereik? Zijn de gemaakte afspraken gerealiseerd? En hoe effectief is elk convenant?

Worden de doelen bereikt?

Voor **Meer met Minder** geldt dat er in 2009 in Nederland in circa 150.000 woningen twee of meer besparingsmaatregelen zijn genomen. Van deze 150.000 woningen zijn circa 85.000 particuliere woningen, circa 55.000 sociale huurwoningen en circa 10.000 particulier verhuurde woningen. Twee of meer maatregelen komt ongeveer overeen met 20% besparing of meer. Er moet nog worden vastgesteld in hoeverre dit additionele of autonome maatregelen zijn. Wanneer het merendeel additioneel is zou de doelbereiking goed op koers liggen.

Daarnaast kan ook worden gesteld dat er nog geen grootschalige besparingen zijn gerealiseerd op de wijze die het convenant beoogde: namelijk door middel van 'ontzorgen en verleiden' en met een geïntegreerde één-loket-benadering. Een loket waarachter verschillende marktpartijen hun bijdrage leveren aan het verkopen van energiebesparing in een goed functionerende markt voor energiebesparingsdiensten. De reeks van ontwikkelingen die zich vanaf januari 2008 heeft voorgedaan (zoals het gebrek aan vertrouwen bij consumenten ten aanzien van het energielabel en de verdieping van de economische crisis) was mogelijk mede debet aan de trage realisatie van de beoogde aanpak en van grote aantallen gerealiseerde besparingen. In ieder geval hebben die ontwikkelingen de keuzes en de achtereenvolgende stappen van de convenantpartners onmiskenbaar beïnvloed. Onder de betrokkenen in het convenant zijn de meningen verdeeld of het slechts een kwestie van tijd en aandacht is voordat de

MMM aanpak gaat functioneren zoals vooraf is bedacht, namelijk het realiseren van besparingen door ontworpen en verleiden'. Of dat de beoogde aanpak te complex is om op tijd wezenlijk bij te dragen aan de beoogde doelstelling.

Veel leden van de MMM-initiatiefnemers (bouwbedrijven, installateurs, isolatiebedrijven) zijn al continu actief en sommige zelfs zeer actief met het verkopen van energiebesparing. Wanneer zij het volledige beoogde MMM-aanbod tot hun beschikking zouden hebben (zoals onder andere informatie, advies, financiering, subsidie, gegarandeerd goede uitvoering, notaverlaging, een slimme meter) zouden hun inspanningen mogelijk nog veel meer effect sorteren.

De algemene verwachting is dat de doelen van het **Lente-Akkoord** worden gehaald, met als kanttekening dat de doelstelling in 2011 niet alleen dankzij het convenant, maar ook dankzij de wettelijke verplichting ('omdat het moet') zal worden gerealiseerd.

De convenantpartners zijn van mening dat de uitvoering van het **Convenant Energiebesparing Corporatiesector** nog 'op stoom' moet komen. Onder Aedes en de Woonbond is veel vertrouwen dat de 24 PJ doelstelling van het convenant uiteindelijk gehaald wordt. WWI ziet dat er besparingen gerealiseerd worden, maar vraagt zich af of het realisatietempo hoog genoeg is om in 2020 de beoogde 24 PJ te kunnen realiseren.

Is er voldoende voortgang in de afgesproken activiteiten?

De initiatiefnemers van het convenant **Meer met Minder** hebben vrijwel alle inspanningen geleverd of in gang gezet, maar het tempo en volume zijn nog beneden verwachting. In de jaren 2008 en 2009 zijn veel voorwaardenscheppende activiteiten uitgevoerd en is of wordt er proef gedraaid met veel elementen van de MMM-aanpak, zoals de één-loket-functie, het maatwerkadvies en de inzet van MMM-aanbieders. De initiatiefnemers zien 2008 en 2009 als een opbouwfase. Nu de meeste elementen uit het aanbod in stelling zijn gebracht (aanbieders, subsidies, voorlichtingstools, communicatie) verwacht met dat de activiteiten snel meer vruchten gaan afwerpen. Enkele onderdelen van de oorspronkelijke aanpak zijn niet of niet helemaal tot stand gekomen, zoals het realiseren van label B of een dubbele labelsprong, de volledige ontzorging van de gebouweigenaar en het aanbieden van slimme meters. Sommige activiteiten kwamen traag op gang, zoals het uitvoeren van de pilotprojecten en het opleiden en registreren van MMM-aanbieders.

Het Rijk heeft vrijwel alle afgesproken inspanningen geleverd, zo is bijvoorbeeld het energielabel vernieuwd, zijn een aantal financiële stimuleringsmaatregelen in stelling gebracht en is recentelijk een Postbus 51 campagne met Meer met Minder tv-reclames uitgezonden. Wel leeft er kritiek onder de convenantpartners op onderdelen van deze bijdragen, zoals de vertraging bij het invoeren van stimuleringsinstrumenten.

Het kennisoverdracht programma van het **Lente-Akkoord** is in uitvoering, maar er wordt op dit moment – mede door het uitbreken van de economische crisis - over de volle breedte van de markt nog weinig praktische kennis en ervaring opgedaan met het

bouwen volgens de toekomstige EPC-eis. De lage nieuwbouvvolumes, maar ook de 'natuurlijke' traagheid van veranderingsprocessen in en tussen organisaties worden hiervoor als belangrijke oorzaken genoemd. Door de geringe ervaring en kennisopbouw in de praktijk met zuiniger-bouwen-dan-de-eis is het de vraag of fouten en faalkosten bij de invoering van een scherpere EPC-eis in 2011 beperkt kunnen blijven. De herziening van de EPN is nog 'onderweg'. De invoering is gepland voor 2011. De convenantpartijen hebben vooralsnog vertrouwen in de inhoud en de tijdige realisatie van deze herziene norm.

Op vrijwel alle afspraken uit het **Convenant Energiebesparing Corporatiesector** is voortgang geboekt. De meeste inspanningen zijn geleverd. Het herziene WWS zal naar verwachting pas in de zomer van 2010 worden ingevoerd. Dit is nog niet geheel zeker gezien de demissionaire status van het kabinet. De woonlastenwaarborg is beschikbaar, maar wordt nog niet breed toegepast. De EIA heeft volgens de convenantpartijen tot nu toe niet voldaan aan de hoge verwachtingen – corporaties zijn nog niet gewend aan het instrument. De convenantpartners vinden over het algemeen dat de voortgang die ze in het convenant hebben geboekt nog beter gecommuniceerd zou moeten worden. Aedes levert nog geen jaarlijks beeld van de kwaliteit van de sociale woningvoorraad op basis van energielabels. De daarvoor bedoelde monitor is in ontwikkeling. Volgens Aedes zijn de meeste corporaties volop bezig met het energie-labelen van hun woningvoorraad. Dit wordt bevestigd uit de labelregistraties bij Agentschap NL. De integratie van energiebesparing in portefeuillebeheer of strategisch voorraadbeheer heeft nog niet algemeen ingang gevonden. Aedes verwacht dat dit een logische vervolgstap zal zijn op het labelen, waarna corporaties gaandeweg energiebesparing in hun strategisch voorraadbeheer zullen integreren.

Zijn de convenanten een effectief instrument?

Alle betrokkenen zijn het er over eens dat de **Meer-met-Minder**-aanpak potentieel een goed doordacht en effectief aanbod biedt: 'verleiden en ontzorgen' is een aantrekkelijke propositie. In de praktijk is de complexiteit van de geïntegreerde aanpak een belemmering voor de effectiviteit. Het blijkt lastig om alle bijdragen die nodig zijn om te verleiden én te ontzorgen op het juiste moment en met de juiste intensiteit en kwaliteit bij elkaar te brengen.

Sinds de zomer van 2009 is een proces van heroriëntatie voor Meer met Minder in gang gezet – deze heroriëntatie is nog gaande en maakt geen deel uit van deze evaluatie. Mogelijk dat deze nieuwe koers een deel van de tekortkomingen van de huidige opzet en uitwerking van het convenant ondervangt.

Een belangrijk winstpunt van het **Lente-Akkoord** is dat het projectontwikkelaars en overheid met elkaar in gesprek heeft gebracht en laat samenwerken over de verbetering van de energieprestatie van nieuwbouw.

Het convenant is effectief in het voorbereiden van de markt op de aanscherping van de EPC en in de samenwerking tussen overheid en marktpartijen.

De markt voor nieuwe woningen heeft de afgelopen twee jaar een structurele verandering doorgemaakt. De verkoop van nieuwe particuliere woningen is gehalveerd. De waardering van nieuwe gebouwen is onzekerder geworden. Onder die omstandigheden is het volgens de partijen in de bouwkolom lastig om innovatieve bouwprojecten te realiseren.

Met betrekking tot de effectiviteit van het **Convenant Energiebesparing Corporatiesector** kunnen we stellen dat met de toekomstige herziening van het WWS aan een belangrijke randvoorwaarde is voldaan om in de sector tot energiebesparing te komen. Het herziene WWS maakt het immers mogelijk om de waarde van energiebesparende maatregelen beter in de huur tot uitdrukking te brengen. De samenwerking tussen de Woonbond en Aedes kan constructief genoemd worden. De Woonbond is bijvoorbeeld meer in beeld gekomen bij de corporaties en gezamenlijk wordt een nieuwsbrief energiebesparing voor de achterban uitgegeven. Aedes en Woonbond signaleren zowel bij corporaties als bij huurders en huurdersorganisaties een omslag in het denken over energiebesparing. Er wordt veel meer geredeneerd vanuit woonlasten, comfort en milieu waardoor er meer draagvlak is voor energiebesparende maatregelen.

Bijlagen

- I lijst met afkortingen en begrippen
- II literatuur
- III deelnemers aan groepsgesprekken
- IV geraadpleegde websites
- V onderzoeksverantwoording

Bijlage I

Lijst met afkortingen en begrippen

AEDES	Branchevereniging van woningcorporaties
Agentschap NL	Voorheen: SenterNovem. Agentschap NL is onderdeel van het ministerie van Economische Zaken en voert programma's, regelingen en wetten uit op het gebied van internationaal, innovatie-, duurzaamheidsbeleid voor elf ministeries en zeventien opdrachtgevers buiten de Rijksoverheid.
BTW-verlaging voor isolatie	Verlaging van het BTW-tarief naar 6% voor maatregelen aan de woning gericht op energiebesparing (vloer-, dak- en gevelisolatie). Tot 1 januari 2010 zijn de totale kosten van de BTW-verlaging € 12,5 miljoen.
EBK	Energiebesparingskrediet. Betreft een garantstelling voor laagrentende leningen voor energiebesparende investeringen in de bestaande voorraad. Totaal maximaal € 35 miljoen. Regeling is van kracht vanaf 1 juli 2009 t/m 30 juni 2011
ECN	Energieonderzoek Centrum Nederland
EIA	Energie Investeringsaftrek
EnergieNed	Vereniging van Energieproducenten, -handelaren en -retailbedrijven in Nederland
EMG	Energieprestatienorm Maatregelen op Gebiedsniveau (bron: NVN 7125)
EPC	Energie Prestatie Coëfficiënt
EPG	Energie Prestatie van Gebouwen (bron: NEN 7120)
EPN	Energie Prestatie Norm
EZ	Ministerie van Economische Zaken
MMM	Meer met Minder
MMM-aanbieder	MMM-aanbieders zijn bedrijven die een MMM-cursus hebben gevolgd en zich hebben laten registreren als MMM-aanbieder. Zij zijn voor consumenten o.a. te vinden op de MMM-website. In de praktijk gaat het om aannemers, dakdekkers, glaszetters, leveranciers van duurzame energiemaatregelen, installateurs, na-isolatiebedrijven, maatwerkadviseurs en energieleveringbedrijven die besparingsmaatregelen aanbieden.
NEPROM	De Vereniging van Nederlandse Projectontwikkeling Maatschappijen
NVB	Vereniging voor ontwikkelaars en bouwondernemers
Postbus 51	Centraal informatieloket voor burgers met vragen aan de rijksoverheid; afzender van overheidscommunicatie gericht op burgers.
PBDB	Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen
SDE	Stimulering Duurzame Energieproductie; subsidieregeling EZ.

Stimuleringsregeling Maatwerk-advies	Eigenaarbewoners kunnen maximaal € 200 subsidie krijgen voor een maatwerkadvies voor hun woning. Totaal beschikbaar € 10 miljoen. Regeling is van kracht vanaf 1 juli 2009 t/m 31 december 2010.
Subsidieregeling isolatieglas	Eigenaarbewoners kunnen subsidie krijgen voor het plaatsen van HR++ glas. De regeling heeft de vorm van een waardebonsysteem. Consumenten vragen via internet een waardebon aan, die vervolgens bij de glaszetter wordt ingeleverd ten behoeve van een subsidie per m ² glas. Totaal beschikbaar € 50 miljoen (crispakket: € 30 miljoen "Schoon en Zuinig": € 20 miljoen). Regeling geldt met terugwerkende kracht per 1 juli 2009 t/m 31 december 2010.
Tijdelijke verruiming Energie-investeringsaftrek (EIA) voor huurwoningen	Betreft een tijdelijke stimuleringsmaatregel ten behoeve van een extra inspanning voor energiebesparende maatregelen in de huursector. Alle verhuurders van woningen voor wie de huuropbrengsten belastbare winst zijn voor de inkomstenbelasting of de vennootschapsbelasting, komen voor de EIA in aanmerking. Het totale budget voor 2009 en 2010 bedraagt € 277,5 miljoen. Regeling met terugwerkende kracht vanaf 1 juni 2009 tot 1 december 2010.
VACPunt	kennis- en adviescentrum voor de gebruikskwaliteit van woning en woonomgeving
VEH	Vereniging Eigen Huis
VME	Nederlandse Vereniging voor Marktwerking in Energie
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VvE	Vereniging van Eigenaren
Uneto-VNI	Ondernemersorganisatie voor de installatiebranche en de technische detailhandel
Witte Certificaten	'Witte Certificaten' is een beleidsinstrument dat beoogt een markt voor energiebesparing te creëren door een marktpartij (bijvoorbeeld de energieleveringbedrijven) te verplichten om besparingsmaatregelen in een specifieke doelgroep te (laten) realiseren.
Woonbond	Belangenvereniging van huurders en woningzoekenden
WWI	Ministerie van Wonen, Wijken en Integratie
WWS	Woningwaarderingstelsel

Bijlage II

Literatuur

Convenant Energiebesparing bestaande gebouwen ("Meer met Minder").

WWI, VROM, Ministerie van EZ, Bouwend Nederland, Uneto-VNI, EnergieNed, VME.
23 januari 2008

Convenant Energiebesparing corporatiesector.

WWI, VROM, Aedes, de Woonbond. 10 oktober 2008.

Lente-Akkoord Energiebesparing in de nieuwbouw.

WWI, VROM, Bouwend Nederland, NEPROM, NVB. 22 april 2008.

Toelichting Lente-Akkoord Energiebesparing in de nieuwbouw.

WWI, VROM, Bouwend Nederland, NEPROM, NVB. 22 april 2008.

Kennisoverdracht- en stimuleringsprogramma, Lente-Akkoord Energiebesparing in nieuwbouw, 2008 – 2015.

NEPROM, NVB, Bouwend Nederland. 15 oktober 2008

Voortgangsrapportage deelprogramma Gebouwde Omgeving Schoon en Zuinig.

VROM. Januari 2009

Nieuwe energie voor het Klimaat, Werkprogramma Schoon en Zuinig.

VROM. September 2007

Energiebesparing in de gebouwde omgeving utiliteitsbouw. Voortgangsrapportage.

Stichting Meer met Minder. Januari 2010.

Intentieverklaring van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen. Inspanningen voor 'Schoon en Zuinig' in afstemming met 'Meer met Minder'.

Vereniging Eigen Huis, Woonbond, VvE Belang, Vastgoedbelang, VacpuntWonen, Milieu Centraal.
23 januari 2008

Intensivering energiebesparingsbeleid gebouwde omgeving.

Kamerbrief. 15 december 2006

Voortgangsrapportage deelprogramma Gebouwde Omgeving Schoon en Zuinig.

ECN, januari 2009.

CO₂ reductie in de bestaande woningbouw: een beleidswetenschappelijk onderzoek naar ambitie en realisatie.

Hoppe, Thomas (2009)

Brounen (Dirk), Nils Kok & Jaco Menne. **Energy Performance Certification in the Housing Market. Implementation and Valuation in the European Union.** April 2009.

Bijlage III

Geraadpleegde Websites:

www.vrom.nl
www.senternovem.nl (nu www.agentschapnl.nl)
www.instalnova.nl
www.uneto-vni.nl
www.neprom.nl
www.lente-akkoord.nl
www.milieucentraal.nl
www.meermetminder.nl
www.ewacht.nl

Voorbeelden van **energieleveringbedrijven** die MMM op hun website promoten
http://www.essent.nl/content/thuis/zelf_regelen/energie_besparen/meer_met_minder.jsp
www.ewacht.nl
[http://www.nuon.nl/klantenservice/meermetminder/Meer met Minder.jsp](http://www.nuon.nl/klantenservice/meermetminder/Meer_met_Minder.jsp)
[https://www.oxxio.nl/Over-Oxxio/Wie-is-Oxxio/Partners/Meer met Minder](https://www.oxxio.nl/Over-Oxxio/Wie-is-Oxxio/Partners/Meer_met_Minder)
[http://www.rwe.nl/351/mijn_rwe/besparen_op_energie/meer met minder](http://www.rwe.nl/351/mijn_rwe/besparen_op_energie/meer_met_minder)
[http://www.delta.nl/thuis/gas/meer met minder/](http://www.delta.nl/thuis/gas/meer_met_minder/)
[http://www.electrabel.nl/Thuis/Energie_besparen/Meer met minder.aspx](http://www.electrabel.nl/Thuis/Energie_besparen/Meer_met_minder.aspx)

Voorbeelden van **gemeenten** die MMM op hun website promoten
[http://www.onsgroenehert.nl/page/190/Meer met Minder-aanbieder.html](http://www.onsgroenehert.nl/page/190/Meer_met_Minder-aanbieder.html)

Voorbeelden van **aannemers en installateurs** die MMM op hun website promoten
<http://www.aannemingsbedrijfschnieders.nl/>
<http://www.notebomersbouwgroep.nl/>

via **brancheorganisaties**
<http://www.bouwendnederland.nl/web/meermetminder/pages/default.aspx>
<http://www.energiebesparingnu.nl/ontstaan-van-energiebesparing-nu>

Bijlage IV

Deelnemers aan groepsgesprekken

MMM-convenant

Erik van Vliet	EnergieNed
Elliot Wagschal	VME
Paul Schumacher	Bouwend Nederland
Arjan Dikmans	Ministerie van VROM
Rob van de Meer	Uneto/VNI
Karin Ramsouder	WWI
René Moor	EZ (uitgenodigd, maar verhinderd)

Lente-Akkoord

Jos Verlinden	Ministerie van WWI
Mirjam van Oostveen	Ministerie van VROM
Claudia Bouwens	NEPROM
Niels Ruyter	Bouwend Nederland
Leendert Meijers	NVB-Bouw

Convenant energiebesparing Corporatiesector

Maarten Bonenkamp	Ministerie van WWI
Barabara Klomp	Vereniging Nederlandse Woonbond
Albert Koedam	Aedes

Geïnterviewde personen

Fred Schuurs	VvE-belang
Dick Tommel	Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen
Claudia Umlauf	Vereniging Eigen Huis
Chris Bruijnes	Uitvoeringsorganisatie Meer met Minder
Frans van Ekerschot	Ministerie van WWI
Roel Kaljee	EnergieNed

Geraadpleegde personen

Edwin Marquart	Agentschap NL
Paul van der Laar	Agentschap NL
Jacqueline Hooischoor	Agentschap NL

Bijlage V

Onderzoeksverantwoording

Kwalitatieve studie

Deze evaluatie is kwalitatief en beschrijvend van aard. De evaluatie beschouwt de doelbereiking, voortgang en effectiviteit van de drie convenanten. Getalsmatige bevindingen met betrekking tot de convenanten zoals cijfermateriaal van ECN en Agentschap.nl worden vermeld waar beschikbaar en relevant (bv. over doelbereiking). Ook worden de door de geïnterviewden vermelde cijfers of kwantitatieve inschattingen vermeld waar deze relevant zijn voor de beoordeling van de evaluatiecriteria.

Operationalisatie van de evaluatie criteria

De convenanten worden beoordeeld op drie centrale criteria:

1. Doelbereiking
2. Voortgang
3. Effectiviteit

We zullen deze drie criteria hieronder operationaliseren.

Doelbereiking

Alle drie de beschouwde convenanten hebben een kwantitatieve tijdgebonden doelstelling. De monitoring en evaluatie van deze kwantitatieve doelstelling maakt geen deel uit van deze evaluatie. Voor zover er over de actuele doelbereiking iets te zeggen valt op basis van onderzoek van ECN of Agentschap NL vermelden we dit wel in de betreffende hoofdstukken. Daarnaast hebben convenantpartners en geïnterviewde bedrijven over het algemeen wel een inschatting over de huidige doelbereiking en een verwachting over de toekomstige doelbereiking. Deze inschattingen en verwachtingen worden ook vermeld.

Voortgang

In de convenanten zijn, soms tamelijk gedetailleerde, inspanningen afgesproken voor de convenantpartners en in het geval van MMM ook voor de uitvoeringsorganisatie.

Op basis van bureauonderzoek en gesprekken met betrokkenen is een zo volledig en betrouwbaar mogelijk beeld gevormd van de voortgang van de afgesproken inspanningen. Daar waar inspanningen niet of sterk afwijkend zijn gerealiseerd, wordt kort beschreven waarom de inspanning nog niet is geleverd of waarom is gekozen voor een afwijkende invulling.

Effectiviteit

Het evalueren van de effectiviteit of doeltreffendheid van elke convenant zou antwoord moeten geven op de vraag of de gestelde doelen worden gerealiseerd *dankzij* de uitvoering van het convenant. Om dit aspect te kunnen bespreken wordt steeds eerst beschreven hoe de convenantpartijen gedacht hadden dat het convenant zou werken. Vervolgens wordt op basis van de uitspraken uit de groepsgesprekken en de antwoorden die gegeven zijn in de telefonische interviews beschreven hoe men ervaart en beoordeeld dat de afgesproken acties en maatregelen daadwerkelijk bijdragen aan de beoogde doelbereiking. Hierbij zal een breed scala aan onderwerpen de revue passeren.

Onderzoeksaanpak

Om in korte tijd een zo volledig mogelijk beeld van doelbereiking, voortgang en effectiviteit te kunnen verkrijgen, is een keuze gemaakt in de onderzoeksmethoden.

Er is voor gekozen om zowel de feiten (bureaustudie, fact finding en aanvullende interviews), de direct betrokkenen (interview groepsgesprek), als de doelgroep (interview bedrijven) te laten spreken.

Ook betrokken partijen buiten het convenant zijn gehoord te weten:

- 7 De 'vraagzijde' van de energiebesparingsmarkt door middel van drie vraaggesprekken met leden van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen en,
- 7 Gemeenten door middel van tien telefonische interviews. Gemeenten spelen een rol bij lokaal klimaat- en energiebesparingsbeleid (relatie met MMM), in de afspraken met corporaties (relatie met corporatiesector-convenant) en bij gronduitgiften en het opstellen van randvoorwaarden voor nieuwbouw (relatie met Lente-Akkoord).

Bureau studie & 'fact finding'

Allereerst heeft een bureaustudie plaatsgevonden voor het verwerven van het nodige materiaal. De bestudeerde stukken betreffen de onderliggende documenten van de drie convenanten en andere relevante documenten (zie daarvoor bijlage 'literatuur'). Daarnaast zijn betrokkenen van het ministerie van WWI, VROM, EZ en Agentschap NL geraadpleegd ter verifiëring van de juistheid en geldigheid van de bestudeerde documenten.

Op basis van de bureaustudie is per convenant een lijst van facts opgesteld welke is voorgelegd aan Agentschap NL en de betrokken convenantpartners voor verdere aanvulling. Gevraagd is aan te geven of aan de facts is voldaan.

Groepsgesprekken

Per convenant is een groepsgesprek georganiseerd met de convenantpartners. Per groepsgesprek kon elke convenantpartij één persoon afvaardigen, waarbij doorgaans werd gekozen voor de medewerker of leidinggevende die de meeste kennis had van de uitvoering van het convenant in de praktijk.

In Bijlage I worden de deelnemers aan de groepsgesprekken genoemd.

Doel: informatieverzameling. Uitwisselen van inzichten, helder krijgen van gemeenschappelijke dan wel onderscheidende beelden die partijen hebben bij de doelbereiking, de stand van zaken en de effectiviteit van hun convenant.

Aanvullende interviews

Aanvullende interviews zijn gevoerd met personen met specifieke kennis over:

- a) de voorgeschiedenis en de totstandkoming van de drie convenanten;
- b) de specifieke situatie rond het convenant Meer met Minder (gesprekken met de betrokken beleidsmedewerkers van EnergieNedRoel en WWI en met de directeur van de uitvoeringsorganisatie Meer met Minder);
- c) de vraagzijde, zoals vertegenwoordigd door leden van het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen²² (gesprekken de voorzitter van het platform, de directeur van VvE-belang en de betrokken beleidsadviseur bij de Vereniging Eigen Huis).

---

²² In "Het Platform Bewoners en Duurzaam Bouwen" zijn de volgende partijen vertegenwoordigd: de Vereniging Eigen Huis (VEH), VvE-belang, de Woonbond, Vastgoedbelang, VACPunt Wonen en MilieuCentraal.

Telefonische interviews met marktpartijen en gemeenten

Het oordeel van de bedrijven (leden van de convenantpartners) én het oordeel van de gemeenten zijn onontbeerlijk om een gedegen objectieve analyse te kunnen verrichten over de voortgang en effectiviteit van het convenant. Immers, zij zijn het die het convenant tot uitvoering moeten brengen of, in het geval van de gemeenten, een belangrijke bijdrage (kunnen) leveren aan de uitvoering van het convenant. Ook bij deze partijen zijn interviews afgenomen.

Voor de interviews is getracht een zo representatief mogelijke steekproef van de verschillende bedrijven te selecteren. Dat is niet altijd even goed gelukt door onder andere de korte doorlooptijd van het project. De benadering van de bedrijven heeft daarom veelal op basis van 'bestaande lijstjes' aangereikt door convenantpartijen plaatsgevonden. Uiteindelijk zijn binnen de selectie alleen die bedrijven geïnterviewd die op de hoogte waren van 'hun convenant'.

Bij de gemeenten is getracht een zo representatieve steekproef te selecteren. Op basis van random-order zijn een aantal gemeenten benaderd om medewerking te verlenen aan de evaluatie. Hun reactie op het verzoek was positief en heeft geleid tot een goede representatieve respons.

Onderstaande tabel geeft zicht op de aantallen gemaakte afspraken voor de telefonische interviews en de daadwerkelijk afgenomen telefonische interviews.

MMM telefonische interviews	benaderd	afpraak gemaakt	interview voltooid
Uneto-VNI	14	11	9
Bouwend Nederland	5	2	2
VME	4	3	3
EnergieNed	4	4	2
TOTAAL	26	20	16

Lente-Akkoord* Telefonische interviews	benaderd	afpraak gemaakt	interview voltooid
Bouwend Nederland	4	1	0
NVB	9	7	7
NEPROM	11	4	3
TOTAAL	24	12	10

Corporatie convenant Telefonische interviews	benaderd	afpraak gemaakt	interview voltooid
Aedes	12	9	9

Gemeenten	benaderd	afpraak gemaakt	interview voltooid
Gemeenten	18	16	10

Totaal	80	57	45
---------------	-----------	-----------	-----------

Tabel 1: Overzicht gemaakte afspraken en afgenomen telefonische interviews

De interviews zijn opgezet als computerondersteunende telefonische interviews, duurden gemiddeld 30 á 40 minuten en zijn op basis van deels open en deels gesloten vragen gestructureerd afgenomen. De vragenlijst is opgesteld in overleg met WWI en de vragen zijn gegroepeerd rond de volgende aspecten:

- bekendheid met het convenant;
- communicatie van branchepartij naar leden;
- bekendheid met de inhoud (doelen en afspraken) van het convenant;
- eigen inbreng van de bedrijven;
- het convenant als instrument;
- de omgeving (samenwerking, voortgang, effectiviteit).

* De tien gerealiseerde interviews met bedrijven die zijn vertegenwoordigd in het Lente-Akkoord, zijn uiteindelijk niet gerapporteerd in hoofdstuk 3. De reden hiervoor is dat er te weinig bouwbedrijven bereid waren aan een interview deel te nemen. De gerealiseerde steekproef was hierdoor zelfs voor illustratieve doeleinden niet bruikbaar.

Rapportage evaluatie convenant
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Projectbureau Schoon en Zuinig

**Directie Agroketens &
Visserij**

Energie en Klimaat

Prins Clauslaan 8
2595 AJ Den Haag
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
www.minlnv.nl

memo

Evaluatie
Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren

Datum

19 maart 2010

INLEIDING

In het coalitieakkoord van het kabinet Balkende IV zijn ambitieuze doelen voor energie- en klimaatbeleid vastgelegd. De beoogde emissiereductie van broeikasgassen bedroeg 30% in 2020 ten opzichte van 1990. Daarnaast werd ingezet op een verhoging van het energiebesparingstempo naar 2% en een aandeel hernieuwbare energie van 20% in 2020.

In het werkprogramma Schoon en Zuinig werd het voorgenomen beleid uiteengezet om die doelen te bereiken. De kern van het beleid betrof het sluiten van een duurzaamheidsakkoord dat later werd uitgewerkt in deelakkoorden per sector. Hier ligt voor het deelakkoord "convenant Schone en Zuinige agrosectoren".

Het Projectbureau Schoon en Zuinig heeft LNV gevraagd om de werking van het convenant te beoordelen in het bereiken van de doelen voor de land- en tuinbouwsector.

Deze evaluatie zal onderdeel worden van de brede evaluatie van het Schoon en Zuinig beleid dat in het voorjaar van 2010 wordt uitgebracht.

HET CONVENANT SCHONE EN ZUINIGE AGROSECTOREN

Duurzaam omgaan met de natuurlijke vermogens van de aarde, zodanig dat het in balans is met het herstellend vermogen van de grond, water en lucht. Dat past bij uitstek bij de agrosectoren. In dat kader hebben de sectoren de hand aan de ploeg geslagen met het opstellen en op 10 juni 2008 ondertekenen van het convenant Schone en Zuinige agrosectoren.

Het Rijk en de agrosectoren hebben in gesprek met elkaar onderkend dat actie geboden is. Het beeld wordt gedeeld dat het traject kansen voor allerlei nieuwe perspectieven biedt, kansen voor ondernemers, werkgelegenheid. Maar ook dat het bijdraagt aan de beschikbaarheid van zekere, betrouwbare en schone energie.

Met het convenant moeten belangrijke stappen gezet worden in het proces van innovatie en verduurzaming. Stappen in het streven naar volledige duurzaamheid op vele fronten. Daarbij gaat het ook om wat Nederland wereldwijd kan betekenen met haar kennis en kunde.

Het akkoord is vrijwillig maar niet vrijblijvend. Het verbindt partijen aan een inspanningsverplichting. Een inspanning die ieder jaar constructief wordt gemonitord.

[zie bijlage 1 voor een samenvatting op hoofdlijnen van het convenant]

Wat het convenant in 2020 op moet leveren

Net zoals alle sectoren in Nederland gaan ook de agrosectoren meedoen aan de 2% energiebesparing per jaar. Dat is één van de manieren om de afgesproken 30% broeikasgasreductie te bereiken. Bij de broeikasgasreductie gaat het overigens zowel om de gewone CO₂ die vooral vrijkomt door verwarmingsketels als om de zogenaamde overige broeikasgassen methaan en lachgas.

In het convenant is precies aangegeven hoeveel Megaton CO₂ en overig broeikasgas de agrosectoren tezamen gereduceerd willen hebben in 2020. Het moet minstens 30% minder uitstoot zijn dan in 1990 maar de ambitie is om het percentage hoger te laten uitvallen.

De agrosectoren zien in het bijzonder kansen als het gaat om de productie van duurzame energie. Van de kabinetsdoelstelling van 20% duurzame energie in 2020 streven de agrosectoren circa een derde deel leveren (ruim 200 Petajoule). Die duurzame energie komt onder andere uit de co-vergisting van mest, vergisting van reststromen uit de voedings- en genotmiddelenindustrie, inzet van restmaterialen uit het beheer van bos, natuur en landschap en resthout uit de houtverwerkende industrie en gebruikt hout en uit windenergie. Daarmee komt groene stroom beschikbaar maar ook duurzame warmte en groen- of biogas.

In het convenant Schone en Zuinige Agrosectoren is per agrosector beschreven wat er de komende 12 jaar zal gaan gebeuren. Per jaar wordt in werkprogramma's vastgelegd welke stappen steeds gezet kunnen worden.

Toelichting samenstelling convenant

**Directie Agroketens &
Visserij**
Energie en Klimaat

Naar een economie gebaseerd op groene grondstoffen: de biobased economy

De bio-based economy is een economie waarin bedrijven non-food toepassingen vervaardigen uit groene grondstoffen, oftewel biomassa. Deze non-food toepassingen zijn bijvoorbeeld transportbrandstoffen, chemicaliën, materialen en energie. Nederland wil op het gebied van de bio-based economy in de wereld een rol van betekenis vervullen, waarbij wordt gestreefd naar coproductie van deze toepassingen door middel van bioraffinage.

Datum
19 maart 2010

Uit onderzoek blijkt dat inzet op een bio-based economy 56 Mton CO₂ kan besparen en 833 PJ aan inzet van fossiele grondstoffen kan vermijden. Biomassa die al in Nederland beschikbaar is, dient zo efficiënt mogelijk ingezet te worden. Het beleid van de ontwikkeling tot een bio-based economy is verwoord in de Overheidsvisie op de bio-based economy in de energietransitie en is in oktober 2007 aangeboden aan de Tweede Kamer.

In het convenant is gerefereerd aan de no-regret beleidsagenda van de overheidsvisie, waarin de aanbevelingen en transitiepaden van het Platform Groene Grondstoffen door de Nederlandse overheid met prioriteit worden opgepakt.

Minder kilometers: agrologistiek

Een andere ontwikkeling is die van de agrologistiek. Eén op de drie vrachtauto's die door Nederland rijdt vervoert lading die uit agrosectoren afkomstig is of daar rechtstreeks mee te maken heeft. Het is dus heel zinvol om na te gaan of dat dusdanig slimmer kan dat er minder transportkilometers gemaakt hoeven te worden. In het convenant zijn afspraken gemaakt om te komen tot een besparing van zo'n 14 miljoen kilometers wegtransport.

De agroindustrie

Nederland heeft een omvangrijke levensmiddelenindustrie (denk maar aan Unilever, Friesland Foods, Campina) en behoort tot de top van de wereld als het gaat om export van agrarische producten. Ook de productie van genotmiddelen zoals bier en frisdrank hoort daarbij. Die producten komen deels van eigen bodem, deels worden er grondstoffen voor geïmporteerd, hier bewerkt en weer geëxporteerd, vooral binnen de Europese Unie. Ook de diervoederindustrie is in Nederland groot. Al die industrieën gaan zich inspannen om de 2% energiebesparing per jaar te realiseren. Dat is niet eenvoudig omdat Nederland de afgelopen jaren al één van de koplopers is geworden op dat gebied. Verder besparen vraagt dus flink wat creativiteit en innovatiekracht en dat wordt vormgegeven binnen Meerjarenafspraken Energiebesparing (MJA-3 en MEE).

De agroindustrie produceert nu al duurzame energie. Een Nederlandse multinational maakt bijvoorbeeld groene stroom door vergisting van slachtafval. Ook produceert dit bedrijf biodiesel uit slachtvet. Dat is een goede ontwikkeling die navolging verdient. In het convenant is afgesproken om zorgvuldig te kijken

welke reststromen en bijproducten zouden kunnen worden ingezet voor de productie van duurzame energie. Die zorgvuldigheid is nodig omdat reststromen en bijproducten nu ook al een bestemming krijgen bijvoorbeeld als grondstof voor diervoeders. Dat kun je niet zomeer ineens gaan inzetten voor energie. Anderzijds komen er uit bijvoorbeeld uit de bioethanolproductie weer nieuwe reststromen vrij. Het is dus met elkaar goed afwegen en zoeken wat het slimste is. Voorop staat dat je eerst kiest om biomassa in te zetten voor die toepassing die het meeste waarde oplevert. Dat heet het cascaderingsprincipe.

Directie Agroketens & Visserij
Energie en Klimaat

Datum
19 maart 2010

De glastuinbouwsector

De glastuinbouw omvat in Nederland circa 10.000 hectaren kassencomplex waarin grote hoeveelheden groenten, fruit, bloemen en potplanten worden geteeld. De glastuinbouw is grootverbruiker van energie, vooral aardgas. Omdat die energie zo'n grote kostenpost is investeert de sector al vele jaren in het terugdringen van de hoeveelheid energie die per eenheid product (van paprika tot potplant) nodig is.

In het convenant wil de glastuinbouw inzetten op het nog verder terugdringen van het energiegebruik per eenheid product en wel zodanig dat de totale emissie van broeikasgas in 2020 met 45% is afgenomen ten opzichte van 1990, een stevige ambitie.

De glastuinbouw gebruikt daarbij vernieuwende ideeën voor energiebesparing én energiewinning. Zonne-energie die zomers de kassen te sterk opwarmt kan in de bodem worden opgeslagen om 's-winters te worden gebruikt als het te koud is. Zonne-energie op het enorme glasoppervlak kan ook worden omgezet in elektriciteit, een techniek waaraan nog flink moet worden ontwikkeld en getest. In 2020 moet zo'n 25% van de kassen 'semi-gesloten' zijn, dat wil zeggen weinig of geen aardgasgebruik en bijvoorbeeld gebruik maken van de aardwarmte.

In 2020 worden nieuwe kassen 'klimaatneutraal' gebouwd en is de sector energie- en warmteleverancier. Energieleverancier is de glastuinbouw nu ook al dankzij de warmtekraftkoppeling (WKK). Dat zijn eigenlijk cv-ketels op aardgas die naast het verwarmen van de kas tegelijkertijd elektriciteit produceren, een stroomgenerator en cv-ketel in één machine. Met die WKK-motoren produceert de glastuinbouw nu al de elektriciteitsbehoefte van zo'n 15% van de Nederlandse huishoudens. Dat is dus stroom die in principe niet geproduceerd hoeft te worden door de grote maatschappijen zoals NUON, Essent en Eneco en daarmee wordt er flink minder CO₂ uitgestoten.

De veehouderij

In de veehouderij moet voor wat betreft de klimaat- en energieaanpak onderscheid gemaakt worden tussen de melkveehouderij en de intensieve veehouderij. Bij die laatste is energiebesparing belangrijk omdat bij het houden van kippen, varkens en kalveren meestal veel warmtevraag is. Onder andere door de aanschaf van energiezuinige installaties en betere isolatie wil de sector het energiegebruik terugdringen. Tegelijk gaat men over op het gebruik van duurzame energiebronnen zoals van kleine windmolens, de aanleg van

zonnepanelen of zonneboilers op stallen of het stoken van biomassa voor de warmtevraag.

**Directie Agroketens &
Visserij**
Energie en Klimaat

In de melkveehouderij gaat het vooral om het terugdringen van de uitstoot van methaan, dat is een broeikasgas dat koeien produceren. Lastig is dat driekwart van die methaan uit de bek van een koe komt, een beetje slechte adem dus.

Datum
19 maart 2010

Er wordt nu onderzoek gedaan om de uitstoot van methaan met het uitademen te verminderen. Dat lukt misschien door het voerantsoen te veranderen. Methaanuitstoot via de mest kan op een mooie manier worden aangepakt namelijk door er duurzame energie van te maken. De mest van de koeien gaat dan in een mestvergister. Daar moet dan wel ander organisch materiaal bij om de gasopbrengst te verhogen, daarom wordt het co-vergisting genoemd. Van het biogas dat in de mestcovergister ontstaat kan groene stroom worden gemaakt waarbij tevens groene warmte ontstaat door de motor die op het biogas draait. Het biogas kan ook als brandstof in het verkeer gebruikt worden. Een mooie ontwikkeling dus en in het convenant is daarom afgesproken dat er in 2020 circa 400 mestcovergisters staan in Nederland die samen zo'n 1.500 miljoen m³ biogas produceren.

De akkerbouw

In de akkerbouw kan nog op energie bespaard worden door te investeren in energiezuinigere systemen voor koelhuizen. Ook het machinepark kan nog winnen op gebied van energiebesparing of door over te schakelen op biodiesel. Verdere winst is mogelijk door veel preciezer op een akker te sturen aan het toedienen van kunstmest of bestrijdingsmiddelen. Het is mogelijk om met behulp van satellietgegevens een landbouwtractor tot op 2 centimeter nauwkeurig op een perceel te sturen en precies daar middelen te doseren waar het echt nodig is. Dat kan een flinke besparing in kunstmestgebruik opleveren en dat bespaart weer op de uitstoot van het zeer schadelijke lachgas. Sector en overheid hebben daarom in het convenant afgesproken samen te investeren in het project precisielandbouw dat het gebruik van satellietgegevens verder moet ontwikkelen.

De bloembollen en paddenstoelensector

In de bloembollen en bolbloemensector wordt energie gebruikt om te drogen en verwarmen. Al vele jaren investeert men daar in energiebesparing via het systeem van meerjarenafspraken (MJA). Ook de komende jaren gaat men daar mee door in een tempo van 2.2% per jaar. Ook gaat men meer duurzame energie inkopen en zelf ook duurzame energie produceren, bijvoorbeeld met zonnepanelen op de bollenschuren.

De paddenstoelensector, vooral champignonkwekerijen, hebben in het convenant voor de komende jaren ingezet op een energie-efficiencyverbetering van 2.5% per jaar. Zowel de bloembollen- als de paddenstoelensector streeft ernaar in 2020 in nieuwe bedrijven rendabel energieneutraal te kunnen telen.

Bos, natuur, landschap en houtketensector

Door benutting van biomassa uit het beheer van natuurgebieden, bossen en landschapselementen (NBLH), alsmede gebruikt hout en resthout uit de houtverwerkende industrie kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan de energie- en klimaatdoelstellingen. Onderzoek van onder meer Ecofys en Alterra heeft aangetoond dat benutting van deze 'groene' biomassa wel zo'n 32 PJ aan duurzame energie kan opleveren. Hiermee kan in 2020 ca 6% van de Nederlandse huishoudens worden voorzien in hun energiebehoefte.

Directie Agroketens & Visserij
Energie en Klimaat

Datum
19 maart 2010

De Rijkspartners en het Bosschap, het Platform Hout in Nederland en de Branchevereniging Organische Reststoffen hebben afgesproken een zodanige hoeveelheid biomassa te gaan produceren, oogsten, verwerken en transporteren (Agrologistiek) dat die hoeveelheid duurzame energie in 2020 geproduceerd kan worden. Naast de in het convenant afgesproken ambities voor de productie van biomassa is dus nog inzet nodig voor de verwerking van die biomassa, in de vorm van de productie van warmte en elektriciteit in kleinere (bij particulieren en bedrijven) en grotere, maar in alle gevallen moderne, efficiënte, biomassa energie centrales.

Biomassa uit natuur, bos, landschap en de houtketen bestaat uit een aantal verschillende fracties:

- Niet houtige biomassa uit het beheer van bos, natuur en landschap (gras, riet, heide, etc.);
- Houtige biomassa uit het beheer van bos, natuur en landschap (snoeihout, tak- en tophout, etc.);
- Houtige biomassa uit de houtverwerkende industrie en uit het gebruikt hout van onder meer consumenten.

Alle drie deze fracties kennen diverse soorten eigenaren. Zo is gras in 'bezit' bij onder meer gemeenten, provincies, waterschappen en particulieren en organisaties die natuur beheren. Ook kennen de verschillende fracties diverse soorten en stadia van verwerkingstechnieken. Zo vormt de verbranding van hout al eeuwenlang een bron van warmte, en kent de benutting van houtvezels voor papier ook al een lange traditie, maar is de benutting van gras voor het vervaardigen van warmte of vezels nog in een ontwikkelingsstadium (nog afgezien van alle andere toepassingen die voor hout en gras in het kader van de Biobased Economy kunnen worden ontwikkeld).

Bij de realisatie van de energie- en klimaatambities moet rekening worden gehouden met bestaande markten. Zo worden sommige resthoutfracties (zaagsel) onder meer ingezet voor de productie van stalstrooisel en worden andere resthoutfracties ingezet voor de productie van spaanplaat).

Naast bestaande markten vormt het cascaderingsprincipe een basis voor de invulling van de ambities. Dat houdt in dat elk materiaal steeds zo hoogwaardig mogelijk wordt ingezet. De productie van energie is daardoor niet altijd de eerste toepassing van de genoemde restmaterialen. Ook wordt bij de toepassing van de restmaterialen rekening gehouden met de biodiversiteit.

De biomassa die door de NBLH-sector wordt geproduceerd, kan door diverse soorten afnemers voor allerlei toepassingen worden benut. Zo stappen steeds meer glastuinbouwers over van gasgestookte energiecentrales naar bio-Warmtekrachtkoppeling (WKK) centrales. De kassen worden warmgestookt met

het snoeihout van bossen en landschapselementen uit de directe omgeving. Ook stappen steeds meer gemeenten over op groene warmte en elektriciteit, bijvoorbeeld door het zwembad of de sporthal te verwarmen met het snoeihout uit de gemeentelijke plantsoenen.

**Directie Agroketens &
Visserij**
Energie en Klimaat

Datum
19 maart 2010

Naast warmte en elektriciteit kennen de restproducten uit de NBLH-sector (nu, maar zeker in de toekomst) vele andere toepassingen, bijvoorbeeld voor de productie van materialen (gevingerlast hout), chemicaliën/ grondstoffen (cellulose, vezels, harsen, eiwitten, etc.) voor de industrie en basisingrediënten voor de productie van tweede- en derde generatie biobrandstoffen.

Windenergie uit de agrosector

Van alle windmolens in Nederland staat nu nog zo'n 80% op het land van agrarische ondernemers. Dat zijn lang niet allemaal de grote windturbines die nu zo in het oog springen maar feit is dat de agrosectoren flink hebben bijgedragen aan de groei van de (duurzame) windenergie. Zo'n windturbine is ook voor het inkomen van een agrarische ondernemer van belang. In het convenant is afgesproken dat er in 2020 twee keer zoveel windturbines op agrarische grond staan dan nu het geval is. Oudere windturbines worden vervangen door modernere die meer vermogen hebben. Uiteraard mogen windturbines niet overal geplaatst worden omdat sommige landschappen te waardevol zijn. Daarmee rekening houdend willen de agrosectoren in 2020 circa 12 PJ aan duurzame energie bijdragen met de windturbines. Hiermee kan in 2020 circa 2% van de Nederlandse huishoudens worden voorzien in hun energiebehoefte.

Voortgang in de uitvoering van het convenant

Directie Agroketens &
Visserij
Energie en Klimaat

Geconstateerd kan worden dat het convenant tot nu toe het beoogde effect heeft gehad: de sectoren nemen maatregelen (vastgelegd in jaarwerkprogramma's) voor de reductie van broeikasgassen, energiebesparing en het vergroten van het aandeel duurzame energie.

Datum
19 maart 2010

Geconstateerd kan worden dat Energie en Klimaat aspecten nu integraal onderdeel zijn geworden van het denken over het produceren van producten in de land- en tuinbouwsector;

Geconstateerd kan worden dat de land- en tuinbouwsector hiermee vooroploopt in Nederland en daarmee een voorbeeld is voor andere sectoren, ook in de onderlinge samenwerking;

Geconstateerd kan worden dat doelrealisatie aannemelijk is, dat er (nog wel) een minimale beleidsopgave bestaat voor 2020 maar dat die adequaat wordt opgepakt door twee robuuste trajecten:

- Het CO₂-vereveningssysteem in de glastuinbouwsector
- Het Innovatieprogramma Emissiearm Veevoer

Geconstateerd kan worden dat de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven door beide partijen als zeer constructief wordt ervaren;

Geconstateerd kan worden dat er nog wel aandachtspunten zijn:

- Ondersteuning van projecten (financieel);
- Zorg over toekomstige daling energieprijzen en verhoging energiebelasting;
- Voldoende aandacht voor geothermie/aardwarmte;
- Belemmerende wet- en regelgeving;
- Mogelijk aanvullend beleid dat de agrosectoren raakt, zoals een generieke energiebelastingverhoging;
- Heroverweging energie en klimaat;

Terugblik

Als een van de eerste sectoren is de agrosector erin geslaagd een stevig pakket aan afspraken vast te leggen in een convenant er zijn stevige ambities neergelegd.

Niet in alle deelsectoren liep dat even soepel vooral om de organisatie op poten te krijgen, maar dat daardoor echter niet is losgelaten.

De al langer lopende trajecten (voedingsindustrie, glastuinbouw, bloembollen en paddenstoelen) zijn soepel meegegaan in de nieuwe afspraken;

Stilstaan bij het heden

Met enkele partners zijn we verder dan met andere, zowel in het organisatorisch raamwerk als in doelbereik;

*[glastuinbouw, veehouderij en agroindustrie staat]
[open teelt, bos/natuur/landschap/hout verdienen aandacht]*

**Directie Agroketens &
Visserij**
Energie en Klimaat

We blijven samen met de relatieve nieuwkomers inzetten op optimale samenwerking die ook daar leidt tot successen (Akkerbouw en tuinbouw open teelt, Bos/Natuur/Landschap/Hout);

Datum
19 maart 2010

De ambities voor het leveren van duurzame energie uit biomassa en het aandeel wind op land aandacht blijven aandacht verdienen.

Partners in het convenant kunnen elkaar steeds beter vinden, bijvoorbeeld de glastuinbouwsector en de bossector (hout voor de kas);

Doorkijk naar 2020

De referentieramingen van ECN en PBL laten mooie schattingen zien voor 2020

De uitstoot van broeikasgassen (CO₂ en overige broeikasgassen) en de energiebesparing wordt zo goed als gerealiseerd;

Ten aanzien van CO₂ wordt een zeer aansprekend instrument ingezet in de glastuinbouw dat een voorbeeld kan zijn voor andere sectoren in Nederland; (CO₂-vereveningssysteem)

Hetzelfde geldt voor de veehouderij, waarin we samen grote stappen zetten naar het nieuw te starten Innovatieprogramma Emissiearm Veevoer.

Dat doet niets af aan het feit dat er nog steeds aandachtspunten zijn:

- Het aan boord houden van de partners;
- De financiering van projecten;
- Aanpak van belemmerende wet- en regelgeving,
- Zorgen over de ontwikkeling van de nationale energiemarkt.

BIJLAGE 1

Directie Agroketens &
Visserij
Energie en Klimaat

Samenvatting kernaspecten Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren

Titel convenant

Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren

Datum

19 maart 2010

Partijen die het convenant gesloten hebben

Minister LNV, Minister VROM, Minister EZ, Staatssecretaris FIN
LTO Nederland; KAVB; LTO Glaskracht; Productschap Tuinbouw; Productschap Akkerbouw; Platform Hout in Nederland; BVOR; Bosschap; NEVEDI; FNLI; Platform Agrologistiek; NZO.

Wanneer is het convenant afgesloten en voor welke duur

10 juni 2008 tot en met 31 december 2020

Doelen

Hoofddoelstellingen van het convenant zijn:

- CO2-emissie: Reductie van 3,5 tot 4,5 Mton in 2020 t.o.v. 1990.
[komt overeen met -39% tot -50% op basis van 9 Mton in 1990]
- Overige broeikasgassen: Reductie van 4,0 tot 6,0 Mton CO2-equivalenten in 2020 t.o.v. 1990
[komt overeen met -18% tot -27% op basis van 22,1 Mton in 1990]
- Energiebesparing: gemiddeld 2% energie-efficiëntieverbetering per jaar in de periode 2011-2020.
- Circa 212 PetaJoule duurzame energie in 2020
- Circa 12 PJ Windenergie in 2020 uit de agrosectoren.

Subdoelen zijn:

- Het leveren van een bijdrage aan de verduurzaming van de gehele agrosector
- Het profileren van de agrosector als producent van duurzame energie

Tabel 3. Overzicht convenantdoelstellingen en bestaande platforms voor sectoren

Doelstelling convenant Schone en Zuinige Agrosectoren	Meest belangrijke sectoren	Te bereiken door	Relevante (Innovatie-) Platforms
CO2-emissiereductie 3,5-4,5 Mton in 2020 t.o.v. 1990 (-)	Glastuinbouw (reductie 3,3-4,3 Mton)	WKK en vervangen fossiele door duurzame energie voor elektriciteit en warmtevraag	■ Kas als Energiebron GLAMI Convenant Greenports
Reductie overige broeikasgassen (4 tot 6 Mton CO2-eq)	■ Melkveehouderij ■ Intensieve veehouderij ■ Open teelt	■ Aanpassing veevoer ■ Emissiereductie mestopslag ■ Reductie kunstmestgebruik ■ Precisielandbouw ■ Co-vergisting	■ ROB/Veevoer ■ Innovatieprogramma Emissiearm Veevoer ■ Precisielandbouw (Ketenefficiency) ■ Co-vergisting (Nieuw gas)

200 PJ Biomassa	Agro Industrie (ca. 100 PJ)	Cascadering Biogas/Co-vergisting e.d. Betere benutting	MJA platformen & Innovatieprogramma's Nieuw gas en Groene Grondstoffen
	ATV Sectoren (ca. 50 PJ)	Mestvergisting Pluimveemestverbranding	Innovatieprogramma Co-vergisting (Nieuw gas)
	Bos en Hout (32 PJ)	Transitiehuis Verhogen opbrengst Samenwerking met de glastuinbouw	Innovatieprogramma Groen Grondstoffen
12 PJ Windenergie	ATV-sectoren Agro Industrie	Vervanging windmolens Nieuwe windmolens	Innovatieprogramma Wind op Land
Gemiddeld 2% Energie- efficiëntieverbetering per jaar in de periode 2011-2020	Alle sectoren	Meerjarenafspraken en investerings	MJA platforms e.a.

Monitoring

Jaarlijkse evaluatie door rijksoverheid en agrosectoren, conform de afspraken hierover in nationale Duurzaamheidsakkoord of de doelstellingen worden gehaald en waar bijsturing nodig is. Evaluaties en afspraken mbt bijsturing worden vastgelegd in de jaarwerkprogramma's. (1 nov t-1)

Jaarlijks voor agrosectoren die nog geen monitoringssystematiek hebben wordt, in opdracht van de rijksoverheid, door een derde partij een energiemonitor opgesteld.

Monitoring is gericht op realisatie van de doelstelling van het convenant en de uitvoering van de afspraken.

Jaarlijks of vaker als partijen dit noodzakelijk achten: analyse van stuwende en remmende factoren bij de realisatie van de doelstellingen.

Evaluatie en aanpassing van de afspraken

Partijen zijn verantwoordelijk voor het naleven van het convenant. Indien dit niet voldoende gebeurt, zullen de rijksoverheid en de agrosectoren elkaar hierop aanspreken. Als beoogde doelen niet worden gehaald, dan treden partijen in overleg.

BIJLAGE 2 Doelen en raming doelbereiking (2020)

Directie Agroketens &
Visserij
Energie en Klimaat

CO2

- Doelstelling en raming uitstoot CO2
  - Oorspronkelijk doel 5,5 Mton
  - **Nieuwe doelstelling 6,8 Mton (uw overleg met MVRM)**
  - Raming: 7,1 tot 7,2
  - Raming met CO2-systeem glastuinbouw: 6,8

■	Waarvan glastuinbouw:	6,1
■	Waarvan overige land- en tuinbouw:	0,7

- Nieuwe doelstelling door handreiking WKK-stroom aan VROM;
- Nog onzekerheden in de CO2-emissie van de sectoren buiten de glastuinbouw (bandbreedte 0,3 tot 0,7).

OVERIGE BROEIKASGASSEN

- Doelstelling en raming overige broeikasgassen (methaan en lachgas)
  - Oorspronkelijk doel in convenant 16,1 tot 18,1 Mton
  - Raming: 17,5
  - [Werkdoel: 16,6]
  - Raming met Innovatieprogramma Emissiearm Veevoer: 16,4 tot 16,9

- Nog geen rekening gehouden met traject (SBIR) Emissiereductie buitenopslag mest (0,3 tot 0,5 potentiële reductie)

ENERGIEBESPARING

- Doelstelling en raming energiebesparing
  - Oorspronkelijk doel 27 PJ besparen
  - Raming: 26 PJ
  - Tekort: 1 PJ

- Trajecten met de overige land- en tuinbouw staan net in de steigers. Concrete trajecten kunnen leiden tot aanvullende energiebesparing.

AANDEEL DUURZAME ENERGIE

- Doelstelling en raming aandeel duurzame energie
  - Doelen
    - 200 PJ uit biomassa
    - 12 PJ uit windenergie
  - Raming: niet beschikbaar

Windenergie op land complex traject. Biomassa loopt nu onderzoek naar feitelijk beschikbaarheid voor energietoepassingen.

Datum
19 maart 2010

Rapportage evaluatie convenanten Ministerie van Economische Zaken

- Rapportage evaluatie convenant MJA3
- Rapportage evaluatie Energieconvenant
- Monitoring voortgang Energieconvenant

2.

Rapportageformat evaluatie convenanten

i.h.k.v. evaluatie Programma Schoon & Zuinig 2010

Naam convenant: MJA3

De evaluatie van het convenant geeft antwoord op de volgende vragen:

Doelbereiking

- 1) Draagt het convenant bij aan de doelstellingen van het programma Schoon & Zuinig?
  - a. Komen de geformuleerde doelen in het convenant overeen met de doelen (30% reductie CO2 in 2020, 20% duurzame energie in 2020, 2% energiebesparing per jaar 2011-2020) in het werkprogramma Schoon & Zuinig?

Het MJA-3 en het MJA-ETS convenant vormen de invulling voor het sectorakkoord industrie van het duurzaamheidsakkoord. Omdat het MJA-ETS nog kortgeleden van start is gegaan, wordt deze rapportage toegespitst op het MJA-3. De convenanten richten zich op energiebesparing bij middelgrote en grote bedrijven en dragen bij aan het behalen van de 2% doelstelling. De convenanten kijken echter breder dan de Schoon & Zuinig doelstelling, omdat niet alleen naar energieverbruik binnen de poort wordt gekeken, maar ook naar energieverbruik in de keten. Door de ketenaanpak van dit convenant worden resultaten gerealiseerd die zowel vallen binnen het sectorakkoord industrie als de andere sectorakkoorden.

- b. Welke voortgang is gerealiseerd in het bereiken van de programmadoelen van Schoon en Zuinig voor de betreffende sector voor 2012 en 2020 via dit convenant?

Het basisidee achter de MJA's is dat in overleg tussen bedrijfsleven en overheid invulling wordt gegeven aan de ambities die in Schoon & Zuinig zijn verwoord. De focus ligt op stimuleren en enthousiasmeren van de bedrijven. Deze wijze leidt tot een versnelde en additionele implementatie van besparingsmaatregelen. Deze versnelde en additionele implementatie is zowel voor het bedrijfsleven als voor de overheid wenselijk omdat het bedrijfsleven kosten bespaart en de concurrentiepositie verbetert, terwijl het de overheid helpt haar maatschappelijke doelen te verwezenlijken. Het feit dat er een win-win situatie wordt gecreëerd, maakt dat een convenant het juiste instrument is voor deze situatie.

Om het potentieel aan energiebesparende maatregelen te benutten is een structurele aanpak, aandacht voor energiebesparing in de top van de organisatie en inhoudelijke ondersteuning en uitwisseling van kennis essentieel. De aanpak van de meerjarenafspraak komt hieraan tegemoet.

Deelname aan het convenant is vrijwillig. Het convenant kent wel een aantal verplichtingen, waarop bedrijven aangesproken kunnen worden. De bedrijven moeten:

1. energieplannen maken.
2. de energieplannen uitvoeren en de resultaten monitoren.
3. maken van lange termijn studies (routekaarten) naar mogelijke besparingen op de lange termijn.

Energieplannen maken

In het convenant gaan de bedrijven de verplichting aan om iedere vier jaar een energie-efficiencyplan te maken. Het plan bevat een overzicht van de maatregelen en kent globaal een driedeling van categorieën maatregelen. Er zijn "zekere" maatregelen die de bedrijven voornemens zijn in de planperiode van vier jaar te gaan nemen. Daarnaast zijn er "onzekere" maatregelen, waarvan het nog de vraag is of bedrijven die gaan nemen. Dit kan onder andere afhankelijk zijn van de energieprijzontwikkeling of de mogelijke investeringsruimte van bedrijven. Daarnaast zijn er "voorwaardelijke" maatregelen, dit zijn maatregelen waarvan de haalbaarheid en effectiviteit nog nader onderzocht moeten worden door de bedrijven. Agentschap NL toetst de opgestelde energieplannen. Door de individuele plannen van de bedrijven te aggregeren wordt inzichtelijk of het totaalpotentieel voldoet aan de ambities van Schoon en Zuinig.

Energieplannen uitvoeren en resultaten monitoren

Bedrijven voeren zo goed mogelijk hun plannen uit. In de jaarlijkse monitoring geven bedrijven aan welke maatregelen genomen zijn en welke besparing dit heeft opgeleverd. De individuele resultaten van de bedrijven worden geaggregeerd op sector- en convenantniveau en worden jaarlijks aan de Tweede Kamer gerapporteerd.

Voorstudies en routekaarten

Grootschalige energiebesparing vraagt vaak een wezenlijk andere benadering van het productieproces of het product. Dit vraagt dan ook een lange termijn strategische visie. In de MJA's is daarom afgesproken dat branches routekaarten gaan maken met als werkhypothese 50% energie-efficiëntieverbetering in 2030 ten opzichte van 2005. Het traject bestaat uit 2 fasen. Eerst worden voorstudies gemaakt, op basis waarvan (als de voorstudie voldoende aanknopingspunten oplevert) branches een aanvraag indienen voor het kunnen maken van een routekaart.

Resultaten MJA3

Het in lijn brengen van de MJA-2 met de Schoon en Zuinig doelstelling heeft op 1 juli 2008 geresulteerd in de ondertekening van het MJA3 convenant. Vanaf het moment van ondertekening van de MJA-3 is een start gemaakt met de activiteiten.

De eerste stap van het MJA-3 convenant betreft het opstellen van Energie-Efficiëntie-Plannen (EEP) door de bedrijven. Hierbij is de 2% doelstelling (inclusief maatregelen in de keten) vertaald naar een 8% doelstelling over de planperiode van het EEP van 4 jaar. Op basis van de ingeleverde energie-efficiëntie-plannen komt als resultaat naar voren dat 80% van de bedrijven een ambitie heeft die groter is dan de doelstelling.

Op basis van de energie-efficiëntie-plannen stelt iedere brancheorganisatie een meerjarenplan op. Deze meerjarenplannen geven per branche de doelstellingen voor de periode tot 2012 weer. De eerste concepten zijn ontvangen door AgentschapNL

Jaarlijks leveren de bedrijven ook de monitoringdata aan over het voorafgaande jaar. Momenteel vindt de monitoring plaats over het jaar 2009. Begin februari 2010 is het nieuwe monitoringsprotocol voor de MJA vastgesteld in het MJA-platform. Deze nieuwe methodiek sluit nauw aan op de nieuwe Europese

richtlijn betreffende energie-efficiënte bij het eindgebruik en energiediensten (ESD). Tevens leidt deze methodiek tot een administratieve lastenverlaging.

Stand van zaken voorstudies / routekaarten. Op dit moment hebben 24, van de 29, MJA-3-sectoren een voorstudie gestart. Daarvan zijn 6 voorstudies afgerond en hebben 2 sectoren inmiddels ondersteuning gekregen voor het maken van routekaarten (zie bijlage 3 voor een overzicht).

- c. Ligt de realisatie op koers, gelet op de voortgang (b) in relatie tot de programmadoelen (a)?

Voorlopig beeld MJA3

De bedrijven zijn goed aan de slag gegaan met het maken van energie-efficiëntieplannen. Een heel groot deel is inmiddels ingediend en beoordeeld. Aan de hand van deze beoordeelde plannen komt een grotere ambitie naar voren dan is vastgelegd in het convenant.

- d. Welke onderdelen van het convenant dragen positief bij aan de voortgang in het bereiken van S&Z doelstellingen? Op welke manier?

Zie onder C

- e. Welke onderdelen van het convenant dragen nog niet bij aan het realiseren van de S&Z-doelstellingen? Hoe komt dit?

Zie onder C

- 2) Welke conclusies kunnen aan de hand van bovenstaande vragen worden getrokken ten aanzien van de werking van het convenant?

De convenanten liggen tot dusverre op schema.

Afspraken met convenantpartners

- 3) Op welke manier zijn de convenantpartners betrokken in deze evaluatie van de convenanten? (wanneer, wie, ambtelijk/bestuurlijk niveau)
- i. Over gezamenlijk erkennen beleidstekorten
  - ii. Over gezamenlijk oplossen beleidstekorten met aanvullend beleid

Niet van toepassing.

- 4) Welke afspraken zijn hierbij gemaakt met de convenantpartners? (besluiten)

Niet van toepassing

Rapportageformat evaluatie convenanten

i.h.k.v. evaluatie Programma Schoon & Zuinig 2010

Naam convenant: Sectorakkoord Energie 2008-2020

Convenant tussen Rijksoverheid en energiebranches in het kader van het werkprogramma Schoon en Zuinig

De evaluatie van het convenant geeft antwoord op de volgende vragen:

Doelbereiking

1) Draagt het convenant bij aan de doelstellingen van het programma Schoon & Zuinig?

- a. Komen de geformuleerde doelen in het convenant overeen met de doelen (30% reductie CO₂ in 2020, 20% duurzame energie in 2020, 2% energiebesparing per jaar 2011-2020) in het werkprogramma Schoon & Zuinig?

Ja, deze worden in de overweging van het convenant als zodanig aangehaald. Voor de deelonderwerpen Wind op zee en Wind op land worden in het convenant tijdgebonden doelstellingen in termen van op te stellen vermogen in een bepaald jaar geformuleerd.

In Bijlage 1 bij het Sectorakkoord Energiesector worden de doelstellingen per deelonderwerp nader kwantitatief uitgewerkt. Daarbij worden voor de onderwerpen Biomassa, Zon-PV, CCS, Warmte en Infrastructuur doelstellingen geformuleerd. Niet alleen wordt daarbij aangegeven wat de te bereiken kwantitatieve doelstelling in een zeker jaar is, maar ook wordt aangegeven op welke wijze ("Inspanningen van de partijen") die doelstelling bereikt dient te worden. Bovendien is in deze bijlage een paragraaf Onderzoek en Ontwikkeling opgenomen, die echter niet kwantitatief is uitgewerkt.

In de Monitoragenda Sectorakkoord Energiesector bij het convenant worden per deelonderwerp alle in de tijd te ondernemen inspanningen van partijen geagendeerd. Een dergelijke monitoring is tot nog toe twee maal ingevuld.

- b. Welke voortgang is gerealiseerd in het bereiken van de programmadoelen van Schoon en Zuinig voor de betreffende sector voor 2012 en 2020 via dit convenant?

Het convenant is eind oktober 2008 door partijen ondertekend en heeft een looptijd tot 2020: daardoor komt een tussenbalans begin 2010 op een te vroegtijdig tijdstip. Toch kunnen tentatief wel enkele voorlopige conclusies wat betreft de voortgang worden getrokken. Dit gebeurt aan de hand van de twee maal ingevulde Monitoragenda: die per 1 april 2009 en die per 1 oktober 2009. In het algemeen worden er genoeg inspanningen verricht die erop wijzen dat de beoogde doelen binnen bereik(komen te) liggen. Wel hebben enkele opties te lijden onder het NIMBY-effect; dat

geldt met name voor Wind op land en CCS.

- c. Ligt de realisatie op koers, gelet op de voortgang (b) in relatie tot de programmadoelen (a)?
Ja, de realisatie ligt op koers. De geformuleerde doelen kunnen (nog steeds) binnen de gestelde termijn gerealiseerd worden.
- d. Welke onderdelen van het convenant dragen positief bij aan de voortgang in het bereiken van S&Z doelstellingen? Op welke manier?
Het bestaan van het convenant "as such" levert een positieve bijdrage om de energiebranches in de door de overheid gewenste richting te laten opstomen. Dat speelt in het bijzonder voor Wind op zee en Wind op land.
- e. Welke onderdelen van het convenant dragen nog niet bij aan het realiseren van de S&Z-doelstellingen? Hoe komt dit?
Het onderdeel Research en development levert -nog- geen meetbare bijdrage aan het realiseren van de S&Z-doelstellingen. Het is echter de vraag of zoiets te kwantificeren valt.

- 2) Welke conclusies kunnen aan de hand van bovenstaande vragen worden getrokken ten aanzien van de werking van het convenant?

De werking van het convenant is tweeërlei: allereerst heeft het bestaan van het convenant "as such" een positief effect op partijen -ook de overheid- omdat zij zich moreel gebonden voelen loyaal mee te werken aan de realisatie van de S&Z-doelstellingen. Daarnaast werkt het convenant als een -positieve- katalysator: de benodigde/gewenste processen verlopen er sneller en makkelijker door. Algemene conclusie is dan ook dat het convenant een positieve toegevoegde waarde heeft.

Afspraken met convenantpartners

- 3) Op welke manier zijn de convenantpartners betrokken in deze evaluatie van de convenanten? (wanneer, wie, ambtelijk/bestuurlijk niveau)
- i. Over gezamenlijk erkennen beleidstekorten
  - ii. Over gezamenlijk oplossen beleidstekorten met aanvullend beleid
- Niet van toepassing
- 4) Welke afspraken zijn hierbij gemaakt met de convenantpartners? (besluiten)
- Niet van toepassing.

Monitoring voortgang Sectorakkoord Energie 2008 -2012

Stand van zaken per 1 november 2009

ALGEMEEN

Activiteiten overheid	
Maximaal benutten budgettaire mogelijkheden SDE.	<i>Bij openstelling van de SDE is vooral gekeken naar de kosteneffectiviteit van de categorieën.</i>
Inzake de EU-richtlijn duurzame energie een goede overgang naar een nieuwe marktsituatie bewerkstelligen (m.n. groene stroom).	<i>- EZ zal per medio jan/feb 2010 een project "groene stroommarkt" starten. Het doel van dit project is de huidige groene stroommarkt om te vormen cf de nieuwe regels van de RL hernieuwbare energie van de EU (transparant, geen dubbele telling, geen dubbele verkoop). Afsproken is dat de energiebedrijven voor dit project regelmatig zullen worden geconsulteerd.</i>
Een investeringsperspectief bieden voor fossiele brandstoffen voor 2020 en verder.	<i>Zie Energierapport 2008</i>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
Investeren in innovatie, leereffecten en schaalvoordelen voor duurzame energie	<p><i>Voor Nuon, Essent, Delta wordt in bijlage 2 bij het sectorakkoord energiesector de investeringsbereidheid en programma's weergegeven (inclusief korte financiële paragraaf)</i></p> <p><i>Het contract voor de eerste onderzoeken die de Rijksuniversiteit Groningen voor RWE gaat uitvoeren is getekend. Zij gaven zo het startsein aan twee onderzoeken, die ongeveer vier jaar in beslag gaan nemen. In deze periode worden economische en juridische aspecten van CCS onderzocht. Dit staat voor Carbon Capture and Storage en houdt in het afvangen, transporteren en opslaan van CO₂. De onderzoekers zijn promovendi Marijn Holwerda en Dominic Hauck.</i></p> <p><i>Marijn Holwerda van de Juridische Faculteit zal zich in zijn onderzoek gaan richten op de juridische aspecten van grensoverschrijdende projecten en samenwerkingsverbanden op het gebied van afvang, transport en opslag van CO₂. Zo zal de toepasbaarheid van bestaande internationale richtlijnen versus nationale wetten in kaart worden gebracht.</i></p> <p><i>Dominic Hauck van de Faculteit Economie en Bedrijfskunde zal in zijn onderzoek ingaan op meerdere infrastructurele aspecten van CCS. Onderwerp van studie is hier een optimale infrastructuur, rekening houdend met aspecten als veiligheid, leveringszekerheid, marktefficiency, internationale samenwerking en</i></p>

	<p>kostenbeheersing. .</p> <p>Noord-Nederland wordt in dit onderzoek nadrukkelijk betrokken, inclusief grensoverschrijdende samenwerking en de juridische, economische en infrastructurele effecten.</p> <p>Beide onderzoeken maken onderdeel uit van de overeenkomst van één miljoen euro die in maart 2008 is gesloten tussen de Rijksuniversiteit Groningen en RWE.</p> <p>Deze overeenkomst richt zich op twee onderwerpen: de techniek van het afvangen en opslaan van CO₂ en de toepassing van biomassa bij de opwekking van energie. Het universitaire Energy Delta Research Centre (EDReC) voert dit onderzoek uit.</p>
	RWE is partner in stichting CCS Noord Nederland in oprichting
	RWE en E.ON worden leading industrial partner in CATO2, een nationaal onderzoeksprogramma voor CCS.
	Naar aanleiding van succesvolle proeven met de torrefactie-test-reactor door Topell, waar RWE aandeelhouder in is, wordt nu gewerkt aan de realisatiefase van een grootschalig demoproject
	EON en Electrabel/GDF Suez hebben een letter of coöperation getekend met het Rotterdam Climate Initiative met als doel het CCS concept in de regio Rotterdam verder uit te werken en te concretiseren.
	Electrabel/GDF Suez maakt onderdeel uit van GDF Suez. Electrabel/GDF Suez doet veel onderzoek via Laborelec; een technisch competentie centrum waarbinnen innovatie vooropstaat. Zo is er onder andere een project dat probeert de energie-efficiëntie te verhogen bij het meestoken van biomassa.
	Oxxio gaat een gascentrale van 425MW bouwen die de schoonste is in zijn soort met een speciale reinigingsfaciliteit om de uitstoot van NOx tot een minimum te beperken.
Nieuwe kolencentrales horen tot de schoonste in Europa	Nieuwe kolencentrales van RWE (Eemshaven), E.ON (Maasvlakte) en Electrabel/GDF Suez (Maasvlakte) zullen tot de schoonste in Europa behoren.
Exploitanten van nieuwe kolencentrales reduceren CO2-emissie vanaf 2015 substantieel en laten zien hoe binnen eigen centrale bestand invulling wordt gegeven aan afspraken in dit akkoord	Inspanningen van de leden van de VME worden in de specifieke onderdelen nader toegelicht. VME-leden zullen de gevolgen van het openen en sluiten van centrales voor de CO2-uitstoot achteraf inzichtelijk maken.
Gezamenlijke activiteiten	
Partijen zullen tweemaal per jaar de geboekte voortgang met elkaar bespreken en bijsturen waar nodig.	Eerste bijeenkomst vond plaats op 3 juni 2009

Monitoren van de wisselwerking tussen openen van nieuwe en het eerder kunnen sluiten van oude centrales	<i>Aangezien het sluiten van een centrale concurrentiegevoelige informatie is, zal deze informatie achteraf inzichtelijk gemaakt worden.</i>
Een agenda maken die de acties beschrijft die nodig zijn om voldoende flexibiliteit in de elektriciteitsvoorziening aan te brengen.	PM
Een definitieve inschatting van de haalbaarheid van de doelen maken partijen nadat alle huiswerkopgaven in dit akkoord zijn uitgevoerd	PM

WIND OP ZEE

Activiteiten overheid	
In 2010 voldoende nieuwe vergunningen voor 450 MW nieuw vermogen	<i>Planning korte termijn tender 950 MW ligt op schema om de tender op 1 november te kunnen starten en uiterlijk 1 april 2010 de winnaar(s) bekend te maken Tenderregeling wordt op 24/11 gepubliceerd in de Staatscourant en tender start 4 januari. Uiterlijk eind mei zijn de winnaars bekend. Uitstel mede op verzoek enkele deelnemers aan de tender en na overleg met de TK.</i>
In 2008 duidelijkheid voor investeerders over het 'stopcontact op zee', met de intentie om de aanleg en het beheer van de elektriciteitskabels op zee onder verantwoordelijkheid van TenneT te brengen	<i>Duidelijkheid over stopcontact op zee zal pas in de loop van het voorjaar van 2009 gegeven kunnen worden. Tijdens het algemeen overleg inzake het net op zee d.d. 3 september 2009 heeft de minister van Economische Zaken toegezegd eind 2009 nader uitsluitsel te geven over (i) de rol van TenneT bij de aanleg en het beheer van het net op zee, en (ii) de financiering van het net (Kamerstukken 31 239, nr. 72).</i>
Uiterlijk 2010 locaties aanwijzen voor Windparken op Zee	<i>Concept Nationaal Waterplan dat op 19/12/08 openbaar is gemaakt, bevat 2 gebieden op zee waar de beoogde 6000MW gebouwd kan worden én een aanvullende zoekopdracht om binnen een jaar ook ruimte dicht bij de kust te vinden - NWP is eind 2009 definitief NWP komt 27/11 in MR voor definitieve vaststelling; 22/1/10 wordt op Bewindsliedenniveau gesproken over de aanvullende zoekopdracht: voor de zomer een aanpassingsvoorstel NWP in consultatie.</i>
Uiterlijk 2011 zal het nieuwe stelsel van vergunning- en subsidieverlening gereed zijn	<i>In de zomer van 2009 kan het kabinet naar buiten brengen, hoe de aangewezen windgebieden in het NWP uitgegeven gaan worden aan exploitanten. Is gebeurd, er wordt nu gewerkt aan wetgeving die door de minister in september 2010 aan de TK is beloofd.</i>
Versterken van inspanningen die energiesector pleegt op onderzoeksgebied	<i>In april 2009 wordt uitgebreid met sector (mn NWEA) kennisinstellingen en toeleveranciers gesproken over innovatie en onderzoek voor de komende jaren Gebeurt regelmatig</i>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
Kennis ontwikkelen en breed beschikbaar stellen (gericht op kostenreductie en terugdringen subsidiebehoefte)	<i>Nuon uitvoeren monitoringsprogramma rond het windpark Egmond aan Zee Essent voert een demoproject uit naar grotere windturbines dan nu commercieel beschikbaar zijn Eneco: samenwerking met 7 kennisinstututen RWE heeft consortium opgezet met de TU Delft, om onderzoek te doen naar far-shore windparken. Onderzoek richt zich op verhoging van de betrouwbaarheid, op verlaging van de kosten en versnelling van de realisatie. RWE werkt hierin samen met verschillende marktpartijen uit de waardeketen en het onderzoeksinstituut ECN. Het consortium Flow bestaat uit 9 founding fathers .Subsidie voor research & development voor de eerste twee fasen van het onderzoek is aangevraagd. Afronding van de subsidieaanvraag bij EZ wordt begin 2010</i>

	<i>verwacht. RWE kan daarbij ook putten uit de kennis en ervaring die het in andere Europese landen met grootschalige windparken op zee heeft opgedaan. Onderdeel van de RWE plannen is de bouw van een far-shore demo-park waar nieuwe technieken en installatie- en onderhoudsconcepten kunnen worden gevalideerd.</i>
Investeringsprojecten in voorbereiding	<i>Nuon: Katwijk 340 MW Eneco: Q10 (200 MW), Q4 (78 MW), Rotterdam NW (180 MW), Brownridge (212 MW), Zeekracht (nader te bepalen), Projecten waarvan vergunning is geweigerd, Verkenning nieuwe projecten E.on: voorbereiding 600 MW RWE: ambitie om meerdere windparken op de Noordzee te ontwikkelen. Voor de kust van IJmuiden is een park voorzien met een capaciteit van 1150 MW. Het tweede park is voorzien voor de kust van Groningen. RWE heeft de ambitie om met een park van 300 MW mee te dingen in de eerstvolgende tenderronde voor SDE subsidie. Er is inmiddels een locatie vergunning voor het windpark Tromp verleend Electrabel: gaat een verkenning uitvoeren naar investeringen in Wind op Zee. Verkenning is uitgevoerd, verdere beslissingen worden later dit jaar genomen.</i>
Gezamenlijke activiteiten	
Een gezamenlijk stappenplan Wind op Zee om in 2020 een vermogen van 6000 MW wind op zee te realiseren	<i>In de zomer van 2009 komt EZ met de hoofdlijnen van het uitgifte beleid voor 6000 MW. Het stappenplan zal hierop gebaseerd kunnen worden. Eind december 'Regietafel' over planning wind op zee 2020; januari/februari verdergaande gesprekken met VME en ENed over stappenplan, dat hierop gebaseerd kan zijn.</i>
Meer richting aanbrengen in publieke en private onderzoeksprogramma's	<i>Voor een goede samenwerking wil de overheid weten welke invulling aan onderzoeksprogramma's door wie gegeven wordt van de energiesector VME wil graag bijdragen aan noodzakelijk onderzoek door het samen met de overheid formuleren van onderzoeksvragen en bijdragen aan de financiering van onderzoek. Gedacht kan worden aan financiering van bijv. een AIO-plaats.</i>
Routes uitwerken om te zorgen dat de grotere fluctuatie in aanbod van windenergie kan worden opgevangen	<i>De variabiliteit in het aanbod van windenergie is onderwerp van diverse nationale en internationale studies. In het kader van de Energietransitie is een studie verricht naar de eventuele behoefte aan grootschalige opslagfaciliteiten in het Nederlandse elektriciteitsnetwerk. Door TenneT zijn in de afgelopen jaren studies verricht, waarvan de uitkomsten in het Kwaliteits- en Capaciteitsplan zijn opgenomen. Ook participeert TenneT in het grote onderzoeksprogramma EWIS (European Wind Integration Study) waarbinnen 27 TSO's samenwerken aan onderzoeksprojecten die gericht zijn op een goede integratie van grootschalige windenergie.</i>

	<p><i>De Minister van Economische Zaken heeft in het Pentalaterale Forum (Duitsland, Frankrijk en BeNeLux) in november 2008 specifiek nog verzocht om binnen de EWIS onderzoeksprojecten specifiek aandacht te willen besteden aan de eventuele behoefte aan grootschalige opslagfaciliteiten in Noord West Europa.</i></p> <p><i>Het Ministerie van Economische Zaken en TenneT trekken ook gezamenlijk op in de Werkgroep Adamowitsch, die vooral ziet op de mogelijkheden om de offshore windparken in NW Europa goed aan te kunnen sluiten.</i></p>
--	---

Relevante afspraken voor INFRASTRUCTUUR VOOR WIND OP ZEE

Activiteiten overheid	
In 2008 onderzoeken of en onder welke randvoorwaarden het (laten) aanleggen van een aansluitpunt op zee in de aangewezen gebieden dient te gebeuren	<i>Binnenkort gaat een brief naar de kamer over de aansluiting voor Wind op Zee. In deze brief wordt vastgesteld dat er geïnvesteerd gaat worden in het aanleggen van infrastructuur die de toekomstige windparken in zee met het vasteland verbindt</i>
Helderheid scheppen over de te verwachten doorlooptijd voor vergunningverlening voor infrastructuur voor Wind op Zee, de kostenverdeling inclusief het bijbehorende reguleringskader	<i>Dit wordt verder uitgewerkt in het kader van de brief over aansluiting wind op zee</i>
Activiteiten Netbeheer	
Onderzoek intensiveren naar de systeem- en regeltechnische consequenties van de grootschalige inpassing van Wind op Zee	<i>TenneT ontwikkelt een visie infrastructuur op zee en communiceert deze visie naar de belanghebbenden Projectgroep Stopcontact op Zee: deelname in We@Sea, NWEA. Studies: EWIS, Cigré, etc. Mogelijke eigen onderzoeken: begravers, technologie systeemconcepten, etc.</i>

WIND OP LAND

Activiteiten overheid	
In 2011 zal ca. 2000 MW nieuw vermogen Wind op Land vergund zijn	<i>Met de SDE slechts 120 MW gecommiteerd in 2008/9. De vrijvallende middelen als gevolg van de onderuitputting blijven grotendeels beschikbaar voor de SDE.</i>
Intentie van de Rijksoverheid is om voor 2011 aan te geven waar concentratie gebieden voor Windparken op Land ontstaan	<i>Akkoord met provincies is ondertekend, zie http://www.vrom.nl/pagina.html?id=38399, waarbij o.a. de provincies de doelstellingen en ambities van het kabinet voor wind op land onderschrijven en waarbij we gezamenlijk op zoek gaan naar gebieden en locaties waar doorgroei van windenergie op land mogelijk is.</i>
Effectieve en efficiënte besluitvorming over ruimtelijke projecten	<i>Rijkscoördinatieregeling is per 1 maart 2009 in werking getreden, waarmee procedures voor een aantal projecten versneld kunnen worden en besluitvorming efficiënter en effectiever wordt. De Crisis- en Herstelwet zal voor versnelling van de ruimtelijke inpassing en vergunningverlening zorgen voor projecten tussen 5 en 100 MW. Medio 2010 zal een nieuw toetsingsmodel het knelpunt radar verkleinen.</i>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
Investeren dan wel elektriciteit uit Wind op Land projecten van derden in Nederland inkopen	<p><u>In voorbereiding</u> <i>Delta: Voorbereiding 40 MW (in bedrijf 2012-2013)</i> <i>Electrabel: Start met projectontwikkeling ten behoeve van additionele capaciteit. Verkenning naar mogelijke locaties en partners voor projectontwikkeling in 2009 en 2010</i> <i>Eneco: ca. 34 projecten in ontwikkeling met redelijke slaagkans (490 MW; slaagkans x capac. betekent 280 MW naar verwachting op te leveren) – daarnaast enkele tientallen projecten met lage slaagkans (nominaal enkele honderden MW)</i> <i>Essent: Planning richt zich op een productie van 1.500 – 2.000 GWh (nu in productie: 500 GWh)</i> <i>Nuon: ca. 25 projecten in ontwikkeling met een vermogen van 800 MW (slaa kans x capac. betekent ~350 MW naar verwachting op te leveren)</i></p> <p><u>In uitvoering</u> <i>Eneco: In bedrijf genomen 3 parken met 29 MW</i></p> <p><u>In bedrijf</u> <i>In eigendom 896 MW</i> <i>Inkoop derden 1098 MW</i></p>
Bij eigen investeringen bijdrage leveren aan gebiedsontwikkeling, is samenwerking met lokale en	<i>Wordt op een aantal plaatsen toegepast. Een voorbeeld betreft het Energieconvenant Groningen, dat een samenwerkingsverband is van de provincie Groningen met Nuon, Gasunie, GasTerra, Gemeente Groningen,</i>

regionale actoren	<i>Rabobank, Waterbedrijf Groningen en Essent.</i>
Bij bestaande locaties (bij einde levensduur) indien mogelijk herontwikkelen	<i>Wordt op een aantal plaatsen toegepast. Voorbeelden: Essent herontwikkeling Westereems (156 MW), Nuon vernieuwing van 2 parken, Eneco herontwikkeling Slufter, Delta herontwikkeling Kreekrak</i>
Bijdragen aan innovatie middels R&D en anderszins.	<i>Delta: Technopark Schoondijke test met 11 kleine windturbines Eneco: diverse acties Essent:</i> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Duurzaamheidstest micro-windturbines Lauwersoog en Boxtel</i> • <i>Demoproject grotere windturbines dan nu commercieel beschikbaar</i>
Gezamenlijke activiteiten	
Routes uitwerken om te zorgen dat de grotere fluctuatie in aanbod van windenergie kan worden opgevangen	<i>Zie actie bij Wind op Zee</i>

Relevante afspraken INFRASTRUCTUUR VOOR WIND OP LAND

Activiteiten overheid	
Duurzame elektriciteit krijgt voldoende toegang tot het net	<i>Voortbouwend op de wetwijziging van de Gas en de Elektriciteitwet ligt een ministeriele regeling bij de 2de kamer, waar bij congestiemanagement, Duurzame energie voorrang krijgt op het net</i>
Activiteiten Netbeheer	
Bij decentraal opgewekte elektriciteit: a) de gewenste hoeveelheid in 2020 in infrastructuur faciliteren, en hierbij gelijke tred houden met de feitelijke ontwikkelingen van duurzame opwekking; b) loadmanagement- en lokale systeemdiensten ontwikkelen voor de inpassing van duurzaam opgewekte elektriciteit; c) pro-actief onderzoek en demonstratieprojecten uitvoeren voor inpassing van decentraal opgewekte elektriciteit; d) door middel van standaardisering de juiste randvoorwaarden creëren voor	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Voor Wind op Land worden flinke investeringen gedaan door verschillende netbeheerders. Technisch echter geen probleem.</i> • <i>Op dit moment zijn momenteel geen knelpunten bij andere DCO. Dit komt mede omdat de hoeveelheden DCO's nog erg beperkt zijn en omdat knelpunten 'simpel' opgelost worden door verzwaring van de netten. Dit leidt op langere termijn echter niet tot optimale oplossingen op economisch, duurzaam en betrouwbaarheidsgebied. Nieuwe diensten en verantwoordelijkheden moeten daarom ontwikkeld worden en wettelijk vastgelegd worden, zoals:</i> <ul style="list-style-type: none"> - <i>beheer opslag</i> - <i>load management demo-projecten uitvoeren is vaak lastig. Er is per definitie samenwerking nodig tussen energieleveranciers, netbeheerders, overheden, woningcorporaties e.d. In de praktijk is dit erg lastig te</i>

een "slimme meterkast"	<p><i>realiseren. Nieuwe functionaliteiten zijn ook vaak wettelijk nog niet goed ingekaderd, zodat testen vaak strijdig zouden kunnen zijn met de huidige regels (denk aan sturing door netbeheerders).</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <i>• Planmatig is het grote probleem dat netbeheerders niet betrokken worden bij het maken van plannen met duurzame opties. Denk aan wijken met warmtepompen, WKK's etc. Dit betekent dat netbeheerders slecht kunnen anticiperen, waardoor slimme oplossingen vaak niet meer mogelijk zijn. Door vroegtijdige afstemming zijn vaak betere oplossingen mogelijk.</i>
------------------------	--

BIOMASSA

Activiteiten overheid	
Criteria opstellen voor toelaatbaarheid biomassa en bepalen welke vormen subsidiabel zijn.	<i>Jaarlijks wordt in de SDE aangegeven welke biomassa categorieën worden opengesteld voor subsidie, voor wel basisbedrag en welke biomassa per categorie wordt toegestaan.</i>
In 2008 met de sector bezien op welke manier bij- en meestook van biomassa in grootschalige elektriciteitscentrales kan worden gerealiseerd. In 2009 uitsluitel over perspectief over financiële ondersteuning.	<i>In okt-dec 2008 hebben gesprekken plaatsgevonden met de vertegenwoordigers van de sector over het al dan niet subsidiëren van grootschalige bij- en meestook van biomassa in grote kolen- en gascentrales Eind februari is een gezamenlijk einddocument aan de minister van EZ aangeboden Min. EZ betreft dat bij haar overwegingen in de beantwoording van Kamermoties van Samsom over SDE-middelen, waarvoor in de paasbrief een reactie is beloofd. Met partijen is afgesproken dat minister kan reageren in loop van het voorjaar. In de paasbrief is het belang van een fors aandeel bij- en mee-stook onderkend en wordt aangegeven, dat eind 2009 beslissingen worden genomen over een structureel stimuleringsregime In SDE-brief 2010 (23/11/09) wordt ingegaan op gs bms.</i>
De energiesector ondersteunen bij het opzetten en uitwerken van certificeringstrajecten voor biomassa.	<i>EZ heeft in 2008 de energiesector ondersteund bij het opzetten van de NTA 8080 (Nederlands technische afspraak). Waar bij de Duurzaamheidscriteria voor biomassa, de zogenaamde 'Cramer-criteria' werden vertaald in meetbare indicatoren.</i>
Proefprojecten opzetten met landen van herkomst om duurzaamheidscriteria in de praktijk te toetsen.	<i>Via het fonds 'Duurzame Biomassa Mondiaal' is het ministerie van Buitenlandse Zaken gestart met het bevorderen van duurzame biomassa-projecten in geselecteerde ODA-ontwikkelingslanden (Official Development Assistance). Het programma 'Import van duurzame biomassa' dat het Ministerie van Economische Zaken nu voorbereid is hier complementair aan . Het is gericht op het vergroten van de import van duurzaam geproduceerde biomassa. Daarbij ligt de focus op niet-ODA-landen die grote producenten zijn van biomassa. Het programma levert kennis en ervaring op over verduurzaming van biomassa in de praktijk.</i>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
Bijdragen aan de ontwikkeling voor een systeemopzet voor breed toepasbare certificering.	<i>Electrabel/GDF Suez is een actieve participant in de Nederlandse Technische Afspraak NTA 8080. Duurzaamheidscriteria voor biomassa ten behoeve van energiedoelen (is in januari 2009 afgerond). Electrabel/GDF Suez is een actieve participant in de Certificering Duurzaamheidscriteria voor biomassa, op te stellen door certificerings instanties in 2009 op basis van NTA. EnergieNed-leden EPZ, Essent, Nuon leveren een actieve bijdrage aan de ontwikkeling van breed toepasbare certificering en Nederlandse Technische Afspraak NTA 8080</i>
In 2009 een certificeringssysteem voor duurzame	<i>Electrabel/GDF Suez, EPZ, Essent, E.on en Nuon nemen deel aan BIOPEC. In BIOPEC stellen zo'n 20</i>

biomassa implementeren en actief zoeken naar nieuwe mogelijkheden voor het gebruik van biomassa.	<i>bedrijven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen gezamenlijk criteria op voor de duurzame productie en distributie van biomassa. Via BIOPEC wordt in samenspraak met maatschappelijke organisaties en andere bedrijven actief gewerkt aan een gedragen certificering voor duurzame biomassa.</i>
Actief zoeken naar mogelijkheden om biomassa te benutten voor e-productie.	<i>Electrabel/GDF Suez heeft een convenant gesloten met de milieu beweging over welke biomassa stromen in de centrale in Nijmegen ingezet worden. Essent test een reeks nieuwe soorten biomassa, zoals koffieschillen, ricehusks en bagasse. Essent heeft veel ervaring in het gebruik van verschillende soorten biomassa voor meestoken op kolencentrales.</i>
Vanaf 2008 periodiek aangeven hoe de ontwikkeling van biomassa in de brandstofmix richting 2020 eruit moet zien.	PM
Investeren in innovaties en in 2009 een innovatieprogramma maken gericht op duurzaamheid en kostenreductie.	<i>RWE werkt met Topell, waar RWE aandeelhouder van is, aan de bouw van een grootschalig demonstratieproject voor de productie van tweede generatie biomassa. Inmiddels zijn de vergunningen voor dit project verkregen. De definitieve startdatum voor de constructie is afhankelijk van het verkrijgen van de benodigde subsidie. Streven is om het demonstratieproject in 2010 operationeel te hebben. E.ON neemt deel in Carbiogas BV, een Nederlandse onderneming die stortgas uit een vuilstort opwerkt tot aardgas kwaliteit en dat weer terugvoert in het net. Essent verricht onderzoek naar het meestoken van tweede generatie biobrandstoffen op de Amercentrale. Of na het doen van tests daadwerkelijk op grotere schaal meegestookt gaat worden hang af van perspectieven op stimulering. Essent onderzoekt tevens meestoken van biocoal (torrified wood) op de Amercentrale. Torrefactie betreft een nieuwe voorbewerkingstechnologie voor biomassa. Mogelijkheden voor grootschalige toepassing worden onderzocht. Voortzetting vereist adequate aanpassing SDE-regeling Delta: Onderzoek 2^e generatie biobrandstoffen en investeringen in twee biodieselfabrieken (Eemshaven en Zeeland)</i>
Investeringsprojecten (bestaand en in voorbereiding)	<i>Grootschalig: Electrabel/GDF Suez: investeert in de centrale in Nijmegen om daar in 2010 25 % biomassa bij te kunnen stoken. Op dit moment wordt 15% biomassa meegestookt. De nieuw te bouwen centrale van Electrabel op de Maasvlakte kan tot 50% biomassa meestoken. E.ON: wil de huidige bijstook van biomassa in de centrales op de Maasvlakte significant laten groeien. RWE: heeft als doel om de Eemshavencentrale geschikt te maken voor een bijstook van minimaal 10 %. Hiertoe start in 2010 het ontwikkeltraject. Bij uitzicht op een stabiel stimuleringsstelsel zal het project in 2013</i>

worden gerealiseerd. Over de duur van de daaropvolgende 2 jaar wordt dan getest en opgeschaald naar 10%. In de tussentijd zal RWE onderzoek doen naar de mogelijkheid om dit percentage te verhogen
Nuon: bij de centrale Buggenum worden nu tal van reststromen uit de agrarische sector meevergast in de bestaande kolenvergasser. Voor de geplande nieuwe centrale Magnum in Eemshaven wordt kolenvergassing met biostook van biomassa voorbereid.

Essent heeft substantieel geïnvesteerd in het meestoken van biomassa bij Amer & Claus (uitrusting van de centrale als inclusief alle logistieke voorzieningen voor aanvoer van biomassa). De Amercentrale is voorzien van een vergasser, mondiaal nog altijd een van de weinige werkende grootschalige vergassingsinstallaties voor biomassa

EPZ zet een substantieel aandeel biomassa in als regulier onderdeel van de bedrijfsvoering van de centrale Borselle. Onlangs is hierbij een recordpercentage (ca. 25% op massabasis gevestigd). Grootschalige revisie van de kolencentrale ten behoeve van bijstook is uitgevoerd

Kleinschalig:

Essent: Biomassa Cuijk

Delta: Diverse bioprojecten 45 MW, Biomassa Moerdijk (35 MW), Biodieselfabriek Eemshaven operationeel.

Planvorming voor tweede biodieselfabriek Zeeland is gestopt in afwachting van eventuele bijstelling bijmengverplichting EU

Nuon: Aviko, BMC Lelystad (2,1 MW)

Eneco: diverse kleine projecten (16 MW) in bedrijf en ca. 10 projecten (totaal ~ 100 MWe) in voorbereiding.

Afgelopen half jaar is één project (1 MWe/1MWth) in gebruik genomen

ZON-PV

Activiteiten overheid	
Nog deze kabinetsperiode ten minste 70 MW aan nieuw vermogen met Zon-PV stimuleren.	<ul style="list-style-type: none"> - SDE is m.i.v. april 2008 geopend voor kleine zonne-energie-installaties (zon-pv) - volume dat middels de SDE gestimuleerd wordt in deze kabinetsperiode is 105 MW (incl. 11,8 "schuif" motie Samsom medio 2009) - In april 2009 is de SDE voor zonne-energie uitgebreid met een categorie middelgrote zon-pv installaties (15-100 kW) om toepassingen door projectontwikkelaars en op bedrijfsgebouwen te stimuleren. - in 2010 zal een volume van 25 MW worden opengesteld in de SDE (20 MW klein, 5 MW grote zon-pv)
De basis leggen voor verdere uitrol richting 2020 en verder.	<p>Daarnaast wordt in 2010 in de zogenaamde Innovatieagenda Energietransitie het Innovatie programma Zon-pv (IPZ) met een budget van € 9 mln gestart waarin toegepast onderzoek en demonstraties door industrie en actoren in de bouwkolom (architecten, installateurs, corporaties, constructiebedrijven etc.) worden gestimuleerd. Doelstelling is nieuwe zon-pv toepassingen in de bestaande bouw te realiseren met een grote voorbeeldwerking. Verder wordt aandacht besteed aan monitoring, kwaliteitsborging en kennisverspreiding van de resultaten naar de sector van nieuwe, en bestaande projecten. Tenslotte worden kwaliteitscertificaten ("opleverkeur") ontwikkeld en (i.o.m. de sector) trainingen en opleidingen.</p>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
In 2008 in overleg treden met de brancheorganisaties van de zonnestroombedrijven en de bouwsector teneinde deze te stimuleren om uitvoering te geven aan de randvoorwaarden	PM
Eigen leden oproepen te investeren in innovaties en gebouw geïntegreerde oplossingen.	<p><u>Innovatie en productontwikkeling</u> <i>Delta: Solland Solar, productie Solwafer 450 MWp per jaar (uitgesteld in verband met recessie)</i> <i>Pilotproject zonnebos Borssel</i> <i>Nuon: Helianthos, ontwikkeling solarfolie</i></p> <p><u>In voorbereiding</u> <i>Eneco: ca. 5 projecten (totaal ~ 5 MWp)</i></p> <p><u>In uitvoering</u> <i>Eneco: Ameland (1 MWp), A'damse corporatie (1 MWp),</i></p>

	<p><i>Nuon: Almere zonne-eiland, 9,8 GJ</i></p> <p><u>In bedrijf</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Nuon: 15 proj. Zon-PV in eigen beheer (8 MW)</i> ▪ <i>Eneco: diverse projecten. eigen beheer (2,5 MWp)</i> ▪ <i>diverse projecten. voor derden (13 MWp)</i>
--	---

CCS

Activiteiten overheid	
In 2008 duidelijkheid geven over lange termijn beheer, aansprakelijkheden en verantwoordelijkheden mbt CO2-opslagvelden.	<i>EU-richtlijn per 17.12.2008 duidelijkheid: lange termijn beheer en verantwoordelijkheid CO2-opslagvelden wordt overgedragen aan de staat. Implementatiewetsvoorstel Richtlijn CCS voorjaar 2010 naar Tweede Kamer. Aansprakelijkheid milieuschade cf geldende regels milieuschade. Aansprakelijkheid personen- en zaakschade wordt nog nader in kaart gebracht. Interdepartementale afstemming standpunt vergt meer tijd dan voorzien.</i>
Bijdragen aan onderzoek als genoemd in art. 7.4.5.	<i>Zie apart overzicht met financiële gegevens in tabel 1 (Bijlage)</i>
In 2009 zijn de financieringsopties van CCS in kaart gebracht, waarna politieke besluitvorming kan plaatsvinden.	<i>Zie apart overzicht in tabel 2, onderdeel f (Bijlage)</i>
In 2010 duidelijkheid creëren over de omgang met bestaande infrastructuur bij uitgeproduceerde gasvelden die geschikt zijn voor CO2-opslag	<i>Project is gestart met inventarisatie en moet leiden tot ontwerpwetgeving in 2010.</i>
Samen met de energiesector werken aan onderzoek naar geschikte opslaglocaties en benodigde transportinfrastructuur voor CO2, en uiteindelijk oordeel geven of een veld geschikt is voor opslag.	<i>Offshore studie samen met Nogepe werd eind januari 2009 afgerond. T.b.v. lange termijn opslag- en transportstrategie brengen Gasunie en EBN op verzoek rijk scenario's in kaart wat betreft opslaglocaties en transportbehoefte. GU/EBN-advies wordt eind januari 2010 verwacht.</i>
Zorg dragen voor een goede afstemming in de keten van afvang, transport en opslag.	<i>Is onderdeel van thema organisatie infrastructuur en heeft de volle aandacht van de projectdirectie CCS</i>
Invloed aanwenden binnen Europese Unie en onder meer inzetten op verplichte toepassing CCS zodra het stand der techniek is.	<i>Is onderdeel van het thema Internationale strategie en heeft de volle aandacht van de projectdirectie CCS.</i>

Activiteiten marktpartijen energiesector	
Nieuwe kolencentrales 'capture ready' bouwen en voorbereiden op CCS zodat toepassing mogelijk is zodra technologie marktrijp en economisch haalbaar	<i>De geplande nieuwe kolen-centrale van RWE in de Eemshaven, de reeds in aanbouw zijnde centrale van E.ON op de Maasvlakte en de geplande centrale van Electrabel/GDF Suez op de Maasvlakte, worden allen "capture ready" gebouwd en voorbereid op CCS.</i>
In 2011 voorstellen gereed hebben voor twee grote demonstratieprojecten.	<p><i>Electrabel / GDF Suez en E.ON: werken samen aan een kleinschalig demonstratieproject CCS met Hitachi. Dit project is gestart in april 2008. Deze CO2-afvanginstallatie zal in de loop van 2010 op het terrein van de kolengestookte centrale Gelderland te Nijmegen van Electrabel in bedrijf worden genomen en zal vervolgens na een circa 2 jaar durend intensief testprogramma verplaatst worden naar een centrale van E.ON voor verdere tests. Het project bestaat uit het uitvoeren van een testplan met verschillende chemische solvents onder reële bedrijfsomstandigheden. Een van de doelen is de kostprijs voor het afvangen van CO2 te verlagen. Electrabel/GDF Suez en E.ON: verwachten samen voor eind 2015 een grootschalige demo-installatie voor de afvang van CO2 in bedrijf te nemen. De grootschalige demo-installatie met een omvang van 250 MW equivalenten zal jaarlijks 1,1 miljoen ton CO2 afvangen, transporteren en opslaan in lege gasvelden op de Noordzee. De demo-installatie zal gekoppeld worden aan de nieuwe kolencentrale van E.ON op de Maasvlakte. Deze nieuwe kolencentrale van E.ON is operationeel in 2012. De geplande centrale van Electrabel/GDF Suez wordt naar verwachting in 2013 operationeel. Beide nieuwe kolencentrales (E.ON en Electrabel / GDF SUEZ) worden capture ready gebouwd.</i></p> <p><i>RWE: participeert internationaal in meerdere demonstratieprojecten (zie bijlage 2 sectorakkoord) RWE heeft het voornemen om te investeren in een demonstratieproject voor CO2-afvang in de Eemshaven. RWE heeft hiertoe in 2008 met de Nederlandse Gasunie een MoU gesloten teneinde samen te werken bij het ontwikkelen en uitvoeren van CCS in de nabijheid van de Eemshavencentrale. RWE verwacht in 2015 de afvang te kunnen demonstreren en rond 2020 op voldoende schaal te kunnen toepassen, op voorwaarde dat de technologische ontwikkeling zodanig vergevorderd is dat deze afvang zonder disproportioneel energieverlies economisch uitvoerbaar is.</i></p> <p><i>Nuon is bezig met de bouw bij de bestaande kolenvergassingseenheid in Buggenum van een installatie voor CO2-afvang. Als vervolgstap werkt Nuon aan de voorbereiding van een grootschalig demonstratieproject voor CO2-afvang, -transport en -opslag bij de geplande nieuwe kolenvergasser Magnum in Eemshaven (inclusief bijbehorende innovaties). Daarbij wordt in de nieuwe Magnumcentrale alle ervaring verwerkt die is opgedaan met de vergasser in Buggenum. Magnum wordt "capture ready" gebouwd. Grootschalige CO2-afvang is op deze centrale onder de juiste condities vanaf 2014 realiseerbaar</i></p> <p><i>Essent onderzoekt met Shell de mogelijkheden van een nieuwe kolenvergassingseenheid (ter grootte van ca.</i></p>

	<p>1000 MW) in combinatie met CCS</p> <p><i>Eneco: vooronderzoek cryogene afvang in gascentrale en vooronderzoek ZEP.</i></p>
Kennis en ervaringen uit demonstratieprojecten delen.	<p><i>Eneco, Essent, Nuon, Electrabel/GDF Suez, GDF Suez E&P en E.ON zijn partners in het onderzoeksprogramma CATO 1 EN CATO 2, RWE is partner in CATO2. Binnen deze programma's wordt gewerkt aan het doorontwikkelen van technologieën op het gebied van CCS die kunnen worden toegepast op de schaal van een energiecentrale. RWE en E.ON worden leading industrial partner in CATO2. E.ON, RWE en Electrabel investeren samen miljoenen per jaar in CATO.</i></p>
Substantieel bijdragen aan RD&D.	<p><i>Electrabel / GDF Suez is betrokken in legio R&D-programma's zoals: Castor en Cesar voor Post combustion; Decarbit voor Pre combustion; en Gestco, Recopol en Movecbm voor CO2-opslag. Daarnaast zoals eerder gemeld in CATO-2 maar ook in Crigen en CLEAN (opslag in het Altmark gas veld). Electrabel heeft daarnaast een uitgebreide haalbaarheidsstudie uitgevoerd naar het toepassen van de Oxyfueltechnologie.</i></p> <p><i>RWE werkt aan een samenwerking met de Rijksuniversiteit Groningen in het kader van onderzoek naar CCS. Er zullen twee AIO-plaatsen komen voor een periode van 4 jaar voor het uitvoeren van juridisch en economisch onderzoek ten aanzien van CCS.</i></p> <p><i>In januari 2009 is de publieksversie van het plan van aanpak CCS in Noord-Nederland gepubliceerd. Dit is in samenwerking met alle industriepartners in noord Nederland, waaronder RWE en NUON, en de provincies tot stand gekomen. Dit is een volgende stap in de CCS ontwikkeling noord Nederland.</i></p> <p><i>RWE zal in juli dit jaar een pilot installatie in werking zetten die gerealiseerd is met BASF en Linde. De installatie is 40 meter hoog en is een voorloper van de afvanginstallatie die in Eemshaven wordt neergezet.</i></p>
Onderzoek doen naar geschikte locaties voor opslag en vergunningen aanvragen.	<p><i>E.ON en Electrabel / GDF Suez hebben een letter of coöperation getekend met het Rotterdam Climate Initiative met als doel het CCS concept in de regio Rotterdam verder uit te werken en te concretiseren. Momenteel wordt er hard gewerkt aan de businessplannen waaronder ook die voor de CO2- infrastructuur (zowel per pijplijn als per schip). GDF Suez E&P Nederland is intensief betrokken bij de ontwikkeling van beide infrastructuren. Voor het gezamenlijk grootschalige demonstratieproject (i.k.v. EEPR tender) wordt gekeken naar de injectie van CO2 in de nagenoeg lege gasvelden (P18) voor de kust van Rotterdam.</i></p>
Vanaf 2009 rapporteren over de voortgang van CCS	
Bij gebleken geschiktheid van de technologie na 2015 stappen zetten om rond 2020 verantwoord toe te kunnen passen als marktrijpe technologie.	<p><i>De betrokken marktpartijen zijn nu zeer voortvarend bezig met R&D, Pilots, grootschalige demonstraties en – maar niet beperkt tot - capture ready bouwen. De overheid werkt nu hard aan de randvoorwaarden zoals de implementatie van de EU CCS directive in de Nederlandse wetgeving. De grootschalige Nederlandse demonstratieprojecten zullen – naast de andere in de rest van de wereld - vanaf 2015 in bedrijf komen en</i></p>

	<p>vervolgens zal er een periode volgen waar naar verwachting grote stappen voorwaarts gezet zullen worden. Vervolgstappen zullen dan ook pas in de fase na 2015 definitief vormgegeven kunnen worden. In die periode zal ook pas duidelijk kunnen worden waar we aan moeten werken (of stimuleren) om CCS na de demonstratiefase grootschalig toe te passen. Dat kan van technische, juridische, economische en van maatschappelijke aard zijn.</p>
Gezamenlijke activiteiten	
In de Taskforce CCS de benodigde acties aangeven en de voortgang vaststellen.	<p><i>Dit proces is nu gaande: de Taskforce is in discussie over de noodzaak van aanvullende stimulerende maatregelen betreffende het zekerstellen dat CCS na de demonstratiefase wordt geïmplementeerd. Daarbij speelt ook het voornemen van de overheid om met een voorstel inzake het verplichtstellen van CCS te komen.</i></p>
In 2008 de mogelijke financieringsopties in kaart brengen zodat in 2009 politieke besluitvorming plaats kan vinden.	<p><i>In 2009 heeft politieke besluitvorming plaatsgevonden. Zie kamerstukken vergaderjaar 2008-2009 31510, nr. 36 en 31209, nr. 103.</i></p>
Streven naar maatschappelijk draagvlak en actieve samenwerking met nationale, regionale en lokale overheden t.b.v. dialoog en solide en breed toegankelijke kennisbasis.	<p><i>De projectorganisatie CCS en de Taskforce CCS werken conform een communicatieplan aan maatschappelijke acceptatie. Bij concrete projecten is deze samenwerking intensiever.</i></p>

WARMTE

Activiteiten overheid	
Aanvalsplan warmte wordt in 2008 opgesteld en jaar na vaststelling in TK wordt door partijen beoordeeld of randvoorwaarden zijn vervuld.	<p>- Medio december 2008 is het werkprogramma 'warmte op stoom' naar de Kamer gestuurd. Hierin zijn een aantal afspraken uit het sectorakkoord uitgewerkt. De sector heeft hier ook (in discussie en met suggesties) aan meegewerkt.</p> <p>- 5 januari in het nationaal expertisecentrum warmte (NEW) operationeel geworden. De doelgroep kan via de site en telefonisch informatie krijgen. Het expertisecentrum zal later dit jaar feestelijk geopend worden. Onderdeel van het expertisecentrum is het opstellen van een economische en energetische vergelijking van de verschillende warmtetechnieken. In het sectorakkoord is afgesproken dat we toewerken naar een gelijk speelveld voor de verschillende warmteopties, deze vergelijking helpt daarbij</p>
Monitoren of WKK-overleg tussen energiesector en industrie leidt tot adequate vervolgcacties.	<p>- In april is contact geweest met EnergieNed. EnergieNed geeft aan dat overleg heeft plaatsgevonden over "betere regelmogelijkheden van de industriële WKK met meer energiebesparing". Een onderzoeksopzet zal op korte termijn worden uitgewerkt. EnergieNed zal het Ministerie van Economische Zaken op de hoogte houden van ontwikkelingen.</p>
Rekenmethodiek voor energieprestatienorm voor wijken aanwijzen.	<p>We werken dat in 2009 verder uit zoals in dat werkprogramma aangegeven.</p>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
Bestaande warmtenetten worden beter benut en duurzame bronnen worden ingepast, o.a. van AVI's.	<p>Eneco levert warmte aan 311.000 woningequivalenten (= 8,2 PJ/j.). Op dit moment heeft Eneco de uitbreiding van warmtelevering in diverse wijken Rotterdam en bij het Warmtebedrijf Delft in uitvoering. In voorbereiding zijn 50 warmteplannen gericht op 13.200 woningen/jaar. Afgelopen halfjaar 3000 woningequivalenten opgeleverd. Omvangrijk contract met Gemeente Delft gesloten.</p> <p>Nuon beschikt over een totale capaciteit voor de levering van warmte ter grootte van 749 MWth. Daarnaast is er de biomassacentrale Lelystad (6,5 MW) die duurzame warmte produceert. In totaal leverde Nuon aan klanten in 2008 5.2 PJ. Bij Nuon verkeren op dit moment de volgende uitbreidingsprojecten in de uitvoeringsfase:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Diverse wijken A'dam, R'dam, Arnhem, Leiden, Duiven, Westervoort. - Almere Poort - Uitbreiding HWC Diemen - Uitbreiding HWC Lage Weide <p>Daarnaast lopen er diverse onderzoeksprojecten naar toekomstige uitbreiding van de capaciteit voor</p>

	<p>warmtelevering.</p> <p><i>Electrabel/GDF Suez inventariseert actief naar toepassingsmogelijkheden van restwarmte op Electrabel/GDF Suez- locaties. Er zal dit jaar worden onderzocht of restwarmte op productielocaties beter kan worden ingezet. Essent heeft recent de volgend nieuwe projecten met duurzame warmtelevering tot stand gebracht:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Leeuwarden: 800 woningen met warmte biogas (mest) - Zeewolde: 3000 woningen biogas - Apeldoorn: 260 woningen biogas - Zevenaar: warmte afkomstig van houtpellets <p><i>Verder studie naar uitbreiding industriële warmtelevering industriepark Chemelot</i></p>
Samen met andere stakeholders zorg dragen voor nieuwe warmteprojecten bij nieuwbouw en renovatie	<i>Eneco en E.ON nemen deel aan een geothermie-project in Den Haag, waarbij 4,000 woningen verwarmd worden met diepe aardwarmte.</i>
Met de industrie in 2008 in overleg treden om een gedeeld beeld te creëren voor de potenties van warmte voor de industrie	<i>E.ON gaat warmte leveren aan GATE, de eerste Nederlandse LNG-importterminal, die momenteel op de Maasvlakte in aanbouw is.</i>
	<i>E.ON is actief binnen het Warmtebedrijf Rotterdam.</i>
Gezamenlijke activiteiten	
Randvoorwaarden opstellen om het potentieel aan energiebesparing door bestaande en nieuw te bouwen industriële WKK te kunnen realiseren. Aandacht ook aan optimale regelmogelijkheden van elektriciteitsproductie.	<p><i>VME gaat in gesprek met Cogen over de hoe invulling gegeven kan worden aan deze afspraak.</i></p> <p><i>EnergieNed is een overleg met COGEN Nederland gestart om allereerst tot een gedeeld beeld te komen over de potentie van warmte voor de industrie. Daarna kan de stap gezet worden naar welke randvoorwaarden nodig zouden zijn om dit te bereiken.</i></p> <p><i>EnergieNed heeft een studie uitgezet naar flexibiliteit van de Nederlandse en Noordwest Europese elektriciteitsmarkt in 2020 waarbij wordt gekeken naar de inpassingsmogelijkheden van 12 GW wind en de interactie met WKK</i></p>

INFRASTRUCTUUR

Activiteiten overheid	
De Elektriciteitswet en Gaswet aanpassen en netbeheerders tijdig zekerheid bieden over de doorwerking van investeringen in tariefregulering.	<ul style="list-style-type: none"> - <i>De aanpassingen zijn erop gericht dat netbeheerders in een eerder stadium van besluitvorming een redelijke mate van zekerheid krijgen over de gevolgen van hun uitbreidingsinvesteringen voor de toekomstige tarieven.</i> - <i>Investeringsprocedures voor de beoordeling van en besluitvorming over uitbreidingsinvesteringen in de netten, worden verder gestroomlijnd, waar voortgebouwd wordt op de rijkscoördinatieregeling voor energie-infrastructuurprojecten.</i> - <i>Investeringen in projecten van Nationaal Belang kunnen meegenomen worden in de berekening en de vaststelling van de tarieven, voor zover de NMA deze als efficiënt beoordeelt.</i> - <i>Een wetsvoorstel, waarin dit wordt geregeld, ligt in de tweede kamer die hierover na de zomer een besluit zal nemen.</i> - <i>Verdere verbeteropties worden gezien in het EZ-project over regulering dat voortvloeit uit het Energierapport en dat beoogd is om ultimo 2009 te worden afgerond. Eventueel daaruit voortvloeiende wijziging van de wetgeving zal in 2010 in procedure worden genomen.</i>
Duurzame elektriciteit krijgt voldoende toegang tot het net.	<p><i>Vooruitlopend op de wetswijziging van de Gas en de Elektriciteitswet, op grond waarvan duurzame energie voorrang zal krijgen op het net, is een ministeriele regeling getroffen ter ondersteuning van congestiemanagement.</i></p>
Zorgen dat de netbeheerders eisen met betrekking tot de technische specificaties en veiligheids- en gezondheidseisen toe kunnen passen die nodig zijn voor een veilig en een betrouwbaar systeem.	<p><i>Overleg tussen EZ en Netbeheer vindt plaats op 28 mei.</i></p>
In 2008 onderzoeken of en onder welke randvoorwaarden het (laten) aanleggen van een aansluitpunt op zee in de aangewezen gebieden dient te gebeuren.	<p><i>Binnenkort gaat een brief naar de kamer over de aansluiting voor Wind op Zee. In deze brief wordt vastgesteld dat er geïnvesteerd gaat worden in het aanleggen van infrastructuur die de toekomstige windparken in zee met het vasteland verbindt</i></p>

Helderheid scheppen over de te verwachten doorlooptijd voor vergunningverlening voor infrastructuur voor Wind op Zee, de kostenverdeling inclusief het bijbehorende reguleringskader.	<i>Dit wordt verder uitgewerkt in het kader van de hiervoor genoemde brief.</i>
Activiteiten marktpartijen energiesector	
Binnen de mogelijkheden van het aan te passen reguleringskader a) de elektriciteitsnetten geschikt maken voor de verwachte sterke toename van decentrale opwekking, b) relevante delen van het gasnet geschikt maken voor decentraal opgewekt gas en c) netaansluiting(en) op zee realiseren.	<p>Projectgroepen Smart Grids en Groen Gas: Stakeholdersoverleggen nog opstarten. Overzicht van relevante stakeholders gereed. Overzicht(1ste opzet) van potentiële demoprojecten gereed. Voorlopige aanvullende voorwaarden invoeders (12 februari 2009) gereed; nog afstemmen met de overheid. Actieplan decentrale infrastructuur in uitvoering.</p> <p>Projectgroep Stopcontact op zee: tussen 2014-2016 eerste stopcontact op zee gereed op voorwaarde dat het reguleringskader uiterlijk midden 2010 is aangepast alsmede de vergunningen en de kostenverdeling. Projectgroep Smart Grids: de visie Smart Grids is vastgesteld, in 2010-Q1 wordt een roadmap Smart Grids opgesteld.</p> <p>Projectgroep Groen Gas: er komt een stakeholder bijeenkomst om de ervaringen met de aanvullende voorwaarden invoeders te bespreken; mogelijk definitieve voorstellen gereed 2011.</p>
Aan de Nederlandse Mededingingsautoriteit de technische specificaties voorstellen om een veilig en betrouwbaar functioneren van het systeem te garanderen	<p>Projectgroepen Smart Grids, Groen Gas en Stopcontact op Zee: Opstellen van technische specificaties. Tijdig aanleveren van de voorstellen voor codewijziging. Wanneer?? Projectgroep Groen Gas: voorlopige aanvullende voorwaarden (12 februari 2009) gereed; nog afstemmen met de overheid. De definitieve voorwaarden worden in 2011 verwacht na afronding van de diverse pilots en onderzoeken. Codewijziging: eisen afkoppelen decentrale opwekker (bv. microwkk); sturing elektrische bijverwarming bij warmtepompen. Het kader hiervoor wordt vastgelegd in de wet Voorrang voor duurzaam, behandeling hiervan wordt afgewacht.</p>
In de kwaliteits- en capaciteitsplannen van 2012 de benodigde extra transportmiddelen identificeren.	Per netbeheerder: Tijdig vaststellen welke extra transportmiddelen nodig zijn. Ook uitdragen naar de vertegenwoordigers in de TIS.

<p>Onderzoek intensiveren naar de systeem- en regeltechnische consequenties van de grootschalige inpassing van Wind op Zee.</p>	<p><i>TenneT ontwikkelt een visie infrastructuur op zee en communiceert deze visie naar de belanghebbende Projectgroep Stopcontact op Zee: deelname in We@Sea, NWEA. Studies: EWIS, Cigré , etc. Mogelijke eigen onderzoeken: begravers, technologie systeemconcepten,etc.</i></p>
<p>Bij decentraal opgewekte elektriciteit: a) de gewenste hoeveelheid in 2020 in infrastructuur faciliteren, en hierbij gelijke tred houden met de feitelijke ontwikkelingen van duurzame opwekking; b) loadmanagement- en lokale systeemdiensten ontwikkelen voor de inpassing van duurzaam opgewekte elektriciteit; c) pro-actief onderzoek en demonstratieprojecten uitvoeren voor inpassing van decentraal opgewekte elektriciteit; d) door middel van standaardisering de juiste randvoorwaarden creëren voor een "slimme meterkast".</p>	<p>Projectgroep Smart Grids. a)Regelmatig overleg met de stakeholders om tijdig te kunnen investeren, nog opstarten. Overzicht van relevante stakeholders gereed. b)Ontwikkelen van diensten: welke, wanneer? c)Overzicht opstellen van onderzoeks- en demonstratieprojecten (Groen Gas gereed, Smart Grids alleen demoprojecten) d)randvoorwaarden voor slimme meterkast. Wanneer gereed??</p> <p><i>Netbeheer Nederland heeft het project Netdocument gestart, doel is het formuleren van een gemeenschappelijk ontwikkelpad voor de netten; Relevantie van verschillende scenario's wordt behandeld. Netbeheer Nederland en EnergieNed hebben opdracht gegeven tot de ontwikkeling van een marktmodel Elektrisch Vervoer; streeftijdstip besluitvorming is medio 2010. VME is uitgenodigd maar doet niet rechtstreeks mee.</i></p> <p><i>De voorbereidingen voor het implementeren van de slimme meter gaan gestaag door in afwachting van de wetgeving daarover.</i></p>
<p>Actief inzetten om Groen Gas in te passen in het aardgasnet</p>	<p>Projectgroep Groen Gas:Voorlopige aanvullende voorwaarden (12 februari 2009)gereed; nog afstemmen met de overheid. Overzicht met onderzoeks- en demoprojecten gereed. Definitieve aanvullende voorwaarden invoeders in 2011 gereed.</p>
<p>Gezamenlijk met andere netbeheerders onderzoek doen naar operationele condities, zoals bij transport en veiligheid, en naar economische en juridische aspecten.</p>	<p>Projectgroep Smart Grids: Onderzoeksprojecten nog definiëren. Projectgroep Groen Gas: Onderzoeksprojecten zijn gedefinieerd. Projectgroep Stopcontact op Zee: Diverse configuratiestudies gaande waarbij de economische , transport- en veiligheidsaspecten aan de orde komen.</p>
<p>Onderzoeks- en demonstratieprojecten faciliteren voor (grote schaal) vergisting en vergassing.</p>	<p>Projectgroep Groen Gas: Overzicht van de onderzoeks-en demonstratieprojecten. Vergassing: alleen ECN doet hier de eerste proeven mee.</p>

RD&D

Activiteiten overheid	
In het kader van de Innovatieagenda een impuls geven aan de innovatie op de voor dit akkoord relevante transitiepaden.	<ul style="list-style-type: none"> - Voor Warmte is er een innovatieonderdeel in het werkprogramma 'Warmte op stoom'. Hiervoor zijn zowel in 2008 als in 2009 2 tenders voor een UKP en een SBIR warmte geweest en dus 4 tenders succesvol uitgevoerd. - Voor Duurzame Elektriciteitsvoorziening en Nieuw Gas zijn de innovatieprogramma's afgerond en deels in regelingen en andere acties uitgezet. Het resterende deel van deze programma's zal in 2010 worden gestart. - Voor Smart Grids staat een innovatieprogramma in de steigers, gekoppeld aan de net opgerichte - Task Force Smart Grids. Dit innovatieprogramma zal naar alle waarschijnlijkheid in 1^e kwartaal 2010 starten. - Voor CCS wordt er gewerkt aan CATO2. Inmiddels is al € 5 miljoen uit de Innovatieagenda Energie beschikbaar gesteld en staat verdere financiering op stapel uit de innovatieagenda. - Het ADEM-programma (ECN, samen met 3TU's) is gericht op meer fundamenteel materialen-onderzoek. Hiervoor is € 30 miljoen uit de Innovatieagenda Energie beschikbaar gesteld. Dit programma zal begin 2010 starten - Er wordt gewerkt aan financiering van een innovatieprogramma voor kostenreductie van wind op zee, wat naar verwachting in 2010 zal starten - Onder leiding van EZ en V&W is met het formule e-team opgericht om het innovatieprogramma elektrisch rijden uit te voeren.
Energiepartijen ondersteunen waar nodig en mogelijk bij het verwerven van extra Europese onderzoeksgelden.	<ul style="list-style-type: none"> - In brede zin wordt steun geboden aan individuele bedrijven door het EG-liaison. - Op 10 februari is een evenement georganiseerd, de Energieparade, die ook gericht is op energiebedrijven. Daarnaast worden er specifieke activiteiten georganiseerd zoals gericht JTI's (waterstof), en via ERANETTEN (bijv. smart grids) wordt Europese samenwerking bevorderd.
Activiteiten marktpartijen energiesector	
De beoogde intensivering voor innovatie van de Rijksoverheid matchen	<p>Nuon:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Helianthos: ontwikkeling solar folie ▪ Yellow & Blue: clean energy investment ▪ Oplaadpalen elektrisch vervoer Amsterdam, Groningen, Natuur Monumenten ▪ CATO2 (NL)

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ CO2-ANN (aquifer-opslag). ▪ DeCarbit (EU) ▪ Joint Solar Programme in samenwerking met FOM ▪ Liesgras ▪ HRe ketels: samenwerking Essent, Eneco en Gasterra ▪ Geothermie ▪ Energie opslag ▪ Golf en getijde energie ▪ Osmose ▪ Torrefactie ▪ Hydrogen / fuel cells <p>Delta:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Demo voor productie tweede generatie biomassa ▪ Onderzoek 2^e generatie biobrandstoffen ▪ SET-fonds Borssele 50 mln ▪ Solland Solar: ontwikkeling Solwafer-technologie ▪ Getijdencentrale Brouwersdam: onderzoek haalbaarheid <p>Eneco:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Geothermie Den Haag ▪ Ca. 50 acties o.m. op gebied van blue energy, algenkweek, micro-wkk, wind en biomassa ▪ samenwerking met 7 kennisinstututen, o.a. gericht op CCS
Gezamenlijke activiteiten	

Tabel 1

ACTIVITEIT	RIJKSBIJDRAGE	PLANNING
Onderzoeksprogramma CATO	€ 12,7 mln.	Uitvoering: 2004 – 2008
Onderzoeksprogramma CATO2	€ 15 mln (w.v. 10 mln FES) <i>(€15 mln in procedure Innovatieagenda Energie-gelden)</i>	Uitvoering: 2009 - 2013
CO₂- afvangprojecten		
- TNO-CATO pilotproject bij EON-elektriciteitscentrale Maasvlakte	€ 0,7 mln.	Uitvoering voorjaar 2008 gestart
- Nuon/kolenvergasser Buggenum	€ 10 mln.	Uitvoering gestart najaar 2009
- Enecogen/afvang bij LNG-aanlanding	€ 10 mln.	Project stopgezet n.a.v. resultaten v.h. verkennend onderzoek
- SEQ/CORUS/Siemens/CES afvang in elektriciteitscentrale d.m.v. oxyfuel	€ 10 mln.	Start uitvoering gepland in 2010
CO₂- opslagprojecten		
- Opslag CO ₂ van raffinaderij in gasveld bij Barendrecht	Max. € 29,75 mln.	Start uitvoering in 2012
- Opslag CO ₂ van ammoniakfabriek in zandsteen- en steenkoollagen in Geleen	Max. € 29,75 mln.	Start uitvoering eind 2010

Tabel 2

ACTIE	PLANNING
a. Technologie	
CATO-2	2009 – 2013
Kleinschalige demonstratieprojecten CO ₂ -afvang operationeel	Uitvoering projecten gestart in 2008 en 2009 c.q. te starten in 2010
Kleinschalige demonstratieprojecten CO ₂ -opslag operationeel	Start uitvoering projecten eind 2010 c.q. 2012
Grootschalige, geïntegreerde demonstratieprojecten operationeel	Vorbereiding in periode tot 2015; start 2015
b. CO₂-infrastructuur en -opslag	
Besluitvorming kabinet over organisatie CO ₂ -transportinfrastructuur en – opslag	Voorjaar 2010
c. Bestuurlijk-juridische aspecten	
Implementatie EU-richtlijn CCS	Voorjaar 2010 wetsvoorstel naar TK
Vorbereiding ontwerp-AMvB Buisleidingen	Najaar 2009 gereed
Besluitvorming kabinet over eventuele aanpassingen Mijnbouwwetgeving en over aansprakelijkheidsvraagstuk	Voorjaar 2010
d. Internationaal	
Besluitvorming klimaatdoelstellingen na 2020, incl. CO ₂ -emissieplafonds	Eind 2010 (Mexico)
10° Green House Gas Technology Conference in Amsterdam	Sept. 2010

e. Communicatie	
Vorbereiding Kennisbasis CCS	1 ^e kwartaal 2009 gereed
Vorbereiding Communicatiestrategie	1 ^e kwartaal 2009 gereed
f. Financiën	
Besluitvorming Rijksbijdrage aan grootschalige demonstratieprojecten	PM/timing o.a. afhankelijk van inschatting opportuniteit gedeeltelijke Rijksfinanciering vooruitlopend op EU-selectie projecten in kader NER.
Selectie door Europese Commissie van grootschalige demonstratieprojecten	EERP: 15 dec 2009 NER: begin 2010 besluit EU-Cie over spelregels
Besluitvorming kabinet eventueel aanvullend beleid met het oog op snelle toepassing CCS na afloop demonstratiefase	Na afronding klimaatonderhandelingen in Kopenhagen; uiterlijk in 2010, bij evaluatie werkprogramma Schoon en Zuinig

Van

Postbus 60055, 6800 JB Arnhem
Velperplein 8, 6811 AG Arnhem
Telefoon (026) 355 13 55
Fax (026) 355 13 99
info@kplusv.nl
www.kplusv.nl

Rapport

CONCEPT
Rapportage evaluatie
Klimaatakkoorden

Opdrachtgever
Agentschap NL

Referentie

Arnhem, 21 april 2010
Ons kenmerk 1011196-018/hmg/dme

Inhoud

1	Inleiding	1
2	Onderzoeksopzet en werkhypothesen	3
2.1	Vraagstelling	3
2.2	Werkhypothesen	4
2.3	Onderzoeksaanpak	5
3	Context en inhoud klimaatakkoorden	8
3.1	Werkprogramma Schoon en Zuinig	8
3.2	De klimaatakkoorden	9
4	Voortgang lokaal en regionaal klimaatbeleid	15
4.1	Analysekader: drie bollen	15
4.2	Borging in beleid	17
4.3	Borging in organisatie	20
4.4	Borging in uitvoering	21
4.5	Knelpunten	23
5	Invloed klimaatakkoorden	25
5.1	Inleiding	25
5.2	Legitimatie en motivatie	25
5.3	Inhoudelijke samenhang en focus	26
5.4	Kwaliteit van facilitering	27
5.4.1	SLOK-subsidieregeling	27
5.4.2	Kennisuitwisseling en - verspreiding	27
5.5	Toegevoegde waarde convenant	30
6	Kwantitatieve bijdrage	32
6.1	Inleiding	32
6.2	Het analysemodel nader toegelicht	32
6.3	Doelen Schoon en Zuinig	35
6.4	Invloedsfactoren decentrale overheden	38
6.5	Stand van zaken implementatie	41
6.5.1	Gemeenten	41
6.5.2	Provincies	43
6.6	Samenvattend: de bijdrage van decentrale overheden	44
7	Verdieping	48
7.1	Inleiding	48
7.2	Kwantitatieve verschillen in de praktijk	48
7.3	Het gebruik van RO-bevoegdheden	53
7.4	Interactie van de overheden	55
7.5	Toenemende rol decentrale overheden	57
8	Conclusies en aanbevelingen	59
8.1	Conclusies	59
8.2	Aanbevelingen	61

Bijlagen

- 1 Overzicht evaluatie-indicatoren
- 2 Overzicht gesprekspartners
- 3 Vragenlijst gemeenten
- 4 Vragenlijst provincies
- 5 Deelrapportage kwantitatieve evaluatie
- 6 Doelen Schoon en Zuinig

1 Inleiding

Op 12 november 2007 respectievelijk 14 januari 2009 heeft het Rijk klimaatakkoorden gesloten met gemeenten (VNG) en provincies. In opdracht van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) heeft KplusV organisatieadvies (KplusV) deze klimaatakkoorden geëvalueerd. De concept eindrapportage van deze evaluatie treft u hierbij aan.

Doel van de evaluatie

Het hoofddoel van deze evaluatie is inzichtelijk maken wat de klimaatakkoorden met VNG en provincies, in kwantitatieve en kwalitatieve zin, bijdragen aan de doelstellingen van het programma Schoon en Zuinig, te weten: 30% CO₂-reductie ten opzichte van 1990, 20% duurzame energie in 2020 en 2% energiebesparing per jaar over de periode 2011-2020. Voor de zomer van 2010 wordt door de betrokken ministeries over de voortgang van Schoon en Zuinig gerapporteerd aan de Tweede Kamer. Deze evaluatie maakt onderdeel uit van dit bredere traject van monitoring en evaluatie van het totale werkprogramma.

Het werkprogramma Schoon en Zuinig

Het Kabinet wil met het werkprogramma, binnen internationale kaders zoals klimaatverdragen en EU-beleid, invulling geven aan verregaande reductie van uitstoot van broeikasgassen in Nederland. Bij de uitvoering van het programma heeft het Kabinet gekozen voor een aanpak met het bedrijfsleven en decentrale overheden. Dit heeft geresulteerd in verschillende sectorale convenanten, waaronder de genoemde klimaatakkoorden. Op basis van het klimaatakkoord met de VNG is in juli 2008 een subsidieregeling van kracht geworden: de 'Stimuleringsregeling Lokale Klimaatinitiatieven' (SLOK). Deze regeling heeft tot doel lokale overheden te stimuleren tot het nemen van extra maatregelen, gericht op de reductie van broeikasgassen.

De minister van Ruimte en Milieu coördineert de uitvoering van het programma, dat gezamenlijk wordt uitgevoerd met de ministeries van Wonen, Wijken en Integratie (WWI), Economische Zaken, Financiën, Verkeer en Waterstaat, Binnenlandse Zaken en Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV). Afstemming vindt plaats via de interdepartementale programmadirectie Schoon en Zuinig. Het VROM-project 'Lokale en Regionale Klimaatinitiatieven' is verantwoordelijk voor de aansturing van de klimaatakkoorden vanuit het Rijk. Agentschap NL (voorheen: SenterNovem) ondersteunt gemeenten en provincies bij het aanvragen van de SLOK-uitkering en de uitvoering van de klimaatakkoorden.

De klimaatakkoorden

In de klimaatakkoorden staan diverse thema's centraal. Voor gemeenten zijn in het akkoord de volgende thema's benoemd:

1. Duurzame Overheid.
2. Duurzame Energieproductie.
3. Schone en Zuinige Mobiliteit.
4. Duurzame Gebouwde Omgeving.
5. Duurzame Bedrijven.

Voor de provincies zijn vijf min of meer vergelijkbare thema's geformuleerd.

Rond elk gemeentelijk thema is een themateam geformeerd, bestaande uit een ambassadeur (een wethouder van een innovatieve gemeente op dit thema), ambtelijke medewerkers van andere innovatieve gemeenten (zogenaamde 'koplopers') en een secretaris van Agentschap NL die het team ondersteunt.

Het themateam zorgt voor het agenderen van knelpunten, mogelijke oplossingsrichtingen en het delen en overdragen van kennis. Een belangrijke doelstelling is het op gang brengen van een bredere beweging, door verspreiding van kennis en informatie door de 'koplopers' naar 'volgers' en 'het peloton'.

Het perspectief van de klimaatakkoorden is een lange termijn inzet tot 2020, 'waarbij het accent ligt op concreet handelen in de periode 2007-2011' (bron: Klimaatakkoord gemeenten en rijk). Dit sluit aan op de drie golven van maatregelen in het werkprogramma Schoon en Zuinig, 'meters maken', 'meters voorbereiden' en 'verdergaande innovaties', waarbij inzet op de tweede en derde golf geleidelijk in de periode 2012-2020 gaat bijdragen aan de doelrealisatie van het werkprogramma. De decentrale overheden nemen een rol op zich in de praktijkexperimenten, leerervaringen en innovatiebevordering van de energietransitie. In het klimaatakkoord met de provincies komt dit onder andere tot uitdrukking in het thema energie-innovatie.

Begeleidingsgroep

Over de voortgang van het onderzoek heeft periodiek afstemming plaatsgevonden met de begeleidingsgroep, waarin namens de opdrachtgever de volgende personen zitting hadden: Ron de Graaf en Jose van Beeck van VROM, Gert Nijsink van Agentschap NL. Daarnaast is met Agentschap NL afgestemd over het kwantitatieve deel van het onderzoek. Met VROM heeft ook bilateraal afstemming plaatsgevonden over de voortgang van het onderzoek.

Leeswijzer

Deze rapportage is als volgt opgebouwd.

In hoofdstuk 2 staan wij stil bij de onderzoeksopzet en de gehanteerde werkhypothesen. Daarna beschrijven wij in hoofdstuk 3 de context en inhoud van de klimaatakkoorden. Vervolgens worden in hoofdstuk 4 de voortgang en resultaten van lokaal en regionaal klimaatbeleid beschreven. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op de invloed en betekenis van de klimaatakkoorden op/bij de geboekte voortgang. Hoofdstuk 6 analyseert en duidt met behulp van een speciaal voor dit project ontwikkeld onderzoeksmodel de kwantitatieve bijdrage van gemeenten en provincies aan de doelstellingen van Schoon en Zuinig. In hoofdstuk 7 wordt aan de hand van casuïstiek dieper op de rol en bijdrage van decentrale overheden ingegaan. Tenslotte formuleren wij in hoofdstuk 8 onze conclusies en aanbevelingen.

2 Onderzoeksopzet en werkhypothesen

In dit hoofdstuk wordt de centrale vraagstelling van het onderzoek gepresenteerd. Op basis van de hoofdonderzoeksvragen zijn verschillende werkhypothesen geformuleerd die gebruikt zijn als toetsingskader bij het kwalitatieve en kwantitatieve deel van deze evaluatie.

2.1 Vraagstelling

Dit evaluatieonderzoek richt zich op de resultaten van de klimaatakkoorden die door het Rijk met VNG en provincies zijn afgesloten. In het onderzoek is uitgegaan van een brede oriëntatie op het beleid rondom, de organisatie en uitvoering van de klimaatakkoorden. Vanuit dit perspectief zijn de klimaatakkoorden in verband gebracht met het werkprogramma Schoon en Zuinig, het lokale en provinciale klimaatbeleid en de samenwerking tussen Rijk, gemeenten en provincies.

Wij beoordelen de 'resultaten' die zijn geboekt met bovengenoemde klimaatakkoorden. Deze worden enerzijds vertaald naar kwalitatieve resultaten (bijvoorbeeld de mate waarin op lokaal niveau nieuwe initiatieven worden ondernomen en een bredere beweging op gang is gebracht) en anderzijds naar kwantitatieve resultaten (de mate waarin lokale en regionale initiatieven bijdragen aan de doelen van Schoon en Zuinig).

Hoofdonderzoeksvragen

Op basis van dit onderscheid tussen kwalitatieve en kwantitatieve resultaten is een drietal hoofdonderzoeksvragen geformuleerd:

1. Hoe ver zijn gemeenten en provincies met hun klimaatbeleid en zijn ze op de goede weg?
2. Welke rol en invloed hebben de door het Rijk met VNG en provincies gesloten klimaatakkoorden op de initiatieven en activiteiten van lagere overheden?
3. Wat is de bijdrage van lokale en provinciale klimaatinitiatieven aan de doelstellingen van het werkprogramma Schoon en Zuinig¹?

De eerste onderzoeksvraag richt zich op de initiatieven en activiteiten die gemeenten en provincies in de afgelopen jaren hebben genomen, gericht op energiebesparing, duurzame energie en CO₂-emissiereductie. Hierbij wordt stilgestaan bij initiatieven die op lokaal en regionaal niveau zijn genomen en de mate waarin deze zijn geborgd in beleid, organisatie en uitvoering. Beoordeeld wordt of de afspraken van de klimaatakkoorden daadwerkelijk zijn vertaald in lokale en regionale klimaatinitiatieven op de thema's van de klimaatakkoorden.

De tweede onderzoeksvraag richt zich op de meerwaarde van de klimaatakkoorden voor Rijk, gemeenten en provincies. Gekeken wordt naar de rol en functie die de akkoorden hebben voor gemeenten en provincies.

Hierbij vormen de ervaringen en percepties van de gesprekspartners het uitgangspunt. Beoordeeld wordt of met de huidige convenantaanpak voldoende voortgang wordt geboekt met de vereiste inzet en maatregelen van gemeenten, provincies en het Rijk.

---

¹ NL 2020: -30% CO₂ (ten opzichte van 1990), 2% EB/jr, 20% DE.

De derde onderzoeksvraag richt zich op de bijdrage van lokale en regionale initiatieven aan de beoogde effecten van het programma Schoon en Zuinig. Deze bijdrage wordt gekwantificeerd door middel van een analysemodel dat uitgaat van relatieve invloedsfactoren van gemeenten, provincies en het Rijk, gelet op de in Schoon en Zuinig gehanteerde of veronderstelde beleidsinstrumenten. Wij geven een raming van de mate waarin gemeenten en provincies daadwerkelijk invloed uitoefenen of nog moeten uitoefenen in de realisatie van de door het Rijk geformuleerde doelstellingen.

Conclusies en aanbevelingen

Op basis van de antwoorden op deze hoofdonderzoeksvragen formuleren wij conclusies over stand van zaken, doelbereiking en rol van de convenanten en ondersteuningsinstrumentarium. In deze conclusies zitten aanknopingspunten voor verbeteringen in het huidige instrumentarium en de convenantenaanpak. Bij enkele van deze punten formuleren wij aanbevelingen.

2.2 Werkhypothesen

Een scherpe evaluatie vereist dat er een eenduidige nulsituatie is vastgelegd. Deze is er in het geval van de klimaataakkoorden niet. Convenantpartners hebben in 2007 geconstateerd dat de gegevens voor een goede nulmeting niet beschikbaar waren. Daarom konden partijen op het moment van afsluiting van de akkoorden niet helder vastleggen wat de stand van zaken was. Wat de situatie onderzoekstechnisch nog complexer maakt is dat de convenantenaanpak met decentrale overheden en sectoren al langer loopt, en geen duidelijke markering (in termen van overdracht van doelen en middelen) van de ene naar de andere periode kent.

Om tot een afbakening en structurering van het evaluatieonderzoek te komen, zijn in overleg met de begeleidingsgroep werkhypothesen geformuleerd. Daarmee is aan de voorkant van het onderzoeksproces een basis gelegd om te kunnen komen tot objectiveerbare uitspraken over de resultaten van de klimaataakkoorden. *Algemene veronderstelling is dat gemeenten en provincies verder zijn met hun klimaatbeleid dan aantal jaren geleden, de beoogde beweging breed op gang is gekomen en dat basis is gelegd voor verdere succesvolle implementatie.*

De hiervan afgeleide werkhypothesen voor gemeenten (en provincies) luiden:

- ten opzichte van de periode 2004-2008 zijn meer gemeenten aan de slag met klimaat- en energiebeleid (verbreding van de doelgroep);
- ten opzichte van de periode 2004-2008 hebben gemeenten een hoger ambitieniveau op het gebied van klimaat- en energiebeleid (verhoging van ambities);
- ten opzichte van de periode 2004-2008 zijn meer gemeenten bezig met de uitvoering van klimaat- en energiebeleid (verdieping van ontwikkeling naar uitvoering);
- klimaat- en energiebeleid is verankerd en geborgd binnen de gemeentelijke organisatie (betere borging in beleid en organisatie ten opzichte van de periode 2004-2008);
- het convenant heeft een belangrijke legitimatiefunctie, jaagt lokale initiatieven aan en leidt tot meer eenheid van beleid (klimaataakkoord heeft meerwaarde);
- de thema- en koploperaanpak zet via overdracht van informatie aan tot actie en leidt tot een olievlekwerking (er is sprake van betere kennisontwikkeling en kennisverspreiding).

Bovenstaande hypothesen worden in het kwalitatieve deel van deze evaluatie getoetst (hoofdstuk 4).

Daarnaast is in het onderzoek verondersteld dat decentrale overheden een substantiële bijdrage leveren aan de behaalde en nog te behalen CO₂-emissiereductie en duurzame energieproductie. Deze veronderstelling is vertaald in de volgende werkhypothesen:

- Bij de onderzoeksgroep is zichtbaar of zeer aannemelijk dat uitgevoerde of in uitvoering zijnde lokale klimaatinitiatieven een directe invloed uitoefenen op de CO₂-emissiereductie in projecten/sectoren.
- De specifieke bijdrage van de lokale klimaatinitiatieven aan de klimaatdoelstellingen van het Rijk kan zichtbaar worden gemaakt.
- Ambitieuze en actieve gemeenten ('koplopers' en 'volgers') dragen aantoonbaar meer bij aan realisatie van de klimaatdoelstellingen dan minder actieve gemeenten ('achterblijvers').

Hierbij is in het onderzoek gefocust op de thema's gebouwde omgeving en duurzame energie. Op deze thema's hebben gemeenten en provincies de grootste potentiële toegevoegde waarde. Ook vanuit het programma Schoon en Zuinig zijn deze sectoren als belangrijk voor de lokale en regionale aanpak benoemd. Deze hypothese wordt in het kwantitatieve deel van deze evaluatie getoetst (hoofdstuk 5).

Bovenstaande werkhypothesen zijn in overleg met de begeleidingsgroep geoperationaliseerd. Een overzicht van de evaluatie-indicatoren, die bij de toetsing van de werkhypothesen door de onderzoekers is gebruikt, is bijgevoegd (bijlage 1).

2.3 Onderzoeksaanpak

In deze paragraaf lichten wij toe op welke wijze het onderzoek is uitgevoerd. Hierbij maken wij een onderscheid tussen het kwalitatieve en het kwantitatieve deel van deze evaluatie.

Kwalitatieve evaluatie

Voor het kwalitatieve deel is gebruik gemaakt van twee methoden: deskstudie en diepte-interviews.

1. Deskstudie

Ten eerste zijn verschillende beleidsstukken door ons verzameld, bestudeerd en geanalyseerd. Om te beoordelen in hoeverre gemeenten een hoger ambitieniveau hebben op het gebied van klimaat- en energiebeleid ten opzichte van vier à vijf jaar geleden, hebben wij van diverse gemeenten de klimaatplannen uit de huidige en de vorige bestuursperiode op een aantal punten met elkaar vergeleken. Ook hebben wij kennisgenomen van achtergrondinformatie bij verschillende lokale en regionale klimaatinitiatieven.

Daarnaast hebben wij beleidsstukken en andere gegevensbronnen van het Rijk bestudeerd. Wij noemen in dit verband:

- het werkprogramma 'Nieuwe energie voor het klimaat' (Schoon en Zuinig);
- de klimaatakkoorden van het Rijk met gemeenten (VNG) en provincies;
- de circulaire over de Stimulering van Lokale Klimaatinitiatieven (SLOK);
- de monitoringssystematiek voor lokale en regionale klimaatinitiatieven (Agentschap NL);
- de evaluatie van het Programma Facilitering Lokale Klimaatinitiatieven (FLOK);
- de 'Lokale Beleidsagenda Klimaat 2010', opgesteld door de themateams.

2. Diepte-interviews

De lokale en regionale klimaatplannen en projecten/initiatieven zijn het vertrekpunt geweest voor de diepte-interviews met sleutelspelers op lokaal en provinciaal niveau. Hetzelfde geldt voor de beleidsstukken van het Rijk voor de interviews op rijksniveau.

Een overzicht van gesprekspartners is bijgevoegd (bijlage 2).

Op lokaal niveau is gesproken met bestuurlijke en ambtelijke vertegenwoordigers van de volgende gemeenten: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Almere, Eindhoven, Delft, Haarlemmermeer, Ede, Tilburg, Enschede, Venlo, Apeldoorn, Hardenberg, Coevorden en Aalten. Daarnaast zijn, bij wijze van 'controlegroep', telefonische interviews gehouden met vier gemeenten die niet in de huidige SLOK-regeling participeren². In de startfase van het onderzoek is gesproken met een vertegenwoordiging van de VNG (als convenantpartner).

Op basis van de evaluatie-indicatoren is een vragenlijst voor gemeenten opgesteld (bijlage 3). Deze lijst diende als gespreksleidraad voor de diepte-interviews.

Op provinciaal niveau is gesproken met bestuurlijke en ambtelijke vertegenwoordigers van drie provincies: Noord-Holland, Utrecht en Limburg. In de startfase van het onderzoek is gesproken met een vertegenwoordiging van het IPO. De vragenlijst voor provincies is bijgevoegd (bijlage 4).

Op rijksniveau is gesproken met vertegenwoordigers van het programma 'Schoon en Zuinig', het programma 'Meer met Minder' en de ministeries van VROM/WWI en Economische Zaken. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van Agentschap NL, zowel over de wijze van facilitering van de lokale en regionale klimaatinitiatieven, als over de monitoring van klimaatinitiatieven.

Om de beelden uit de diepte-interviews te toetsen, zijn (telefonische) interviews gehouden met vertegenwoordigers van koepelorganisaties en marktpartijen uit een aantal relevante sectoren. Ook zijn externe partijen van diverse gemeenten (telefonisch) geïnterviewd. Bovendien is over de kennisontwikkeling en -verspreiding een consultatieronde gehouden bij deelnemers aan bijeenkomsten/workshops vanuit de themateams Gebouwde Omgeving en Duurzame Energie.

Kwantitatieve evaluatie

Voor het kwantitatieve deel van de evaluatie heeft KplusV een analysemodel ontwikkeld en toegepast.

1. Ontwikkelen analysemodel

Zoals eerder aangegeven is er geen eenduidige nulsituatie geformuleerd met betrekking tot de doelen van de klimaatakkoorden. Ook is geen expliciete doelenboom en bijbehorende monitoringsystematiek vastgesteld, op basis waarvan de voortgang en relatieve bijdragen van gemeenten en provincies kan worden gemeten. In afstemming met Agentschap NL is daarom een analysemodel ontwikkeld waarmee de bijdrage van de decentrale overheden aan Schoon en Zuinig kwantitatief kan worden gemeten.

In het kader van deze evaluatie focussen wij met dit analysemodel op de (vanuit CO₂-optiek) belangrijke thema's en opties. Daarbij wordt geanalyseerd hoe de rol en invloed van gemeenten en provincies zich verhoudt tot de rol en invloed van het Rijk (inclusief implementatie van EU-richtlijnen).

---

² Ook de gemeente Coevorden ontvangt geen SLOK-uitkering maar had deze wel aangevraagd.

2. Toepassen analysemodel

De toepassing van het analysemodel is deels afhankelijk van expert judgement. Dit geldt met name (i) het bepalen van het relatieve aandeel van elk van de overheden in de instrumentenmix per thema of optie (de invloedsfactoren) en (ii) de raming van de feitelijke stand van de implementatie van die instrumenten.

Voor dat laatste kon deels gebruik worden gemaakt van gegevens uit de SLOK-monitor van Agentschap NL. Bij de expert judgement is gebruik gemaakt van de kennis en ervaring van KplusV op gebied van lokale en regionale klimaatinitiatieven en toetsing van het model door de begeleidingsgroep, adviseurs van Agentschap NL en enkele klimaatmedewerkers van gemeenten.

3 Context en inhoud klimaatakkoorden

In dit hoofdstuk staat de inhoud en de beleidsmatige context van de klimaatakkoorden centraal.

De opbouw van het hoofdstuk is als volgt:

In de eerste paragraaf schetsen wij de context van de klimaatakkoorden; met name de relatie tot het werkprogramma Schoon en Zuinig (en de sectorale convenanten). Vervolgens gaan wij in paragraaf 2 nader in op de inhoud van de akkoorden. Hierbij staan we stil bij de achtergrond, de beoogde doelen, de rolinvulling van de betrokken overheden en de thema-aanpak.

3.1 Werkprogramma Schoon en Zuinig

Het werkprogramma Schoon en Zuinig (VROM, september 2007) geeft invulling aan het kabinetsbeleid gericht op verregaande reductie van uitstoot van broeikasgassen en ontwikkeling van een duurzame energiehuishouding in Nederland. De hoofddoelstelling voor 2020 (30% reductie broeikasgasemissies ten opzichte van 1990, een energiebesparingtempo van 2% per jaar in de periode 2011-2020 en een aandeel van 20% duurzame energie) is uitgewerkt in sectorale doelen (zie onderstaande tabel) en bevat specifieke doelen voortvloeiend uit richtlijnen van de EU zoals die op gebied van duurzame elektriciteit en van biobrandstoffen in het verkeer.

Sector	CO ₂ -emissiereductie in 2020 ten opzichte van ongewijzigd beleid
Gebouwde omgeving	6 tot 11 Mton
Energiesector / industrie	56 tot 61 Mton
Verkeer en Vervoer	13 tot 17 Mton
Land- en tuinbouw	1 tot 2 Mton
Overige broeikasgassen	8 tot 10 Mton
Overheid	-

Tabel: sectordoelen Schoon en Zuinig.

In hoofdstuk 5 wordt gedetailleerder ingegaan op een verdere onderverdeling en belangrijke opties binnen de sectorale reductiedoelen en de (mogelijke) bijdragen van lagere overheden.

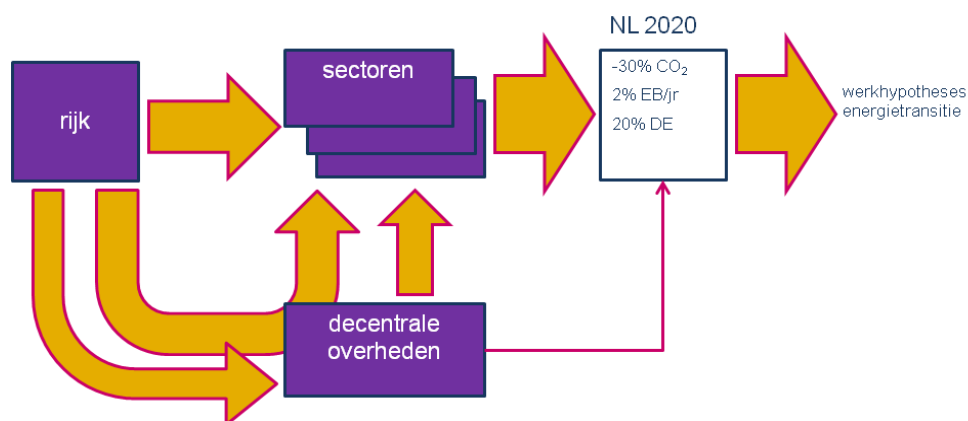
Het programma zet maatregelen in die in drie 'golven' tot de gewenste maatschappelijke effecten moeten leiden:

1. 'meters maken' (klimaatinitiatieven op de korte termijn);
2. 'meters voorbereiden' (klimaatinitiatieven op de middellange termijn);
3. 'verdergaande innovaties' (nieuwe ontwikkelingen op de langere termijn).

Het accent in de rol van decentrale overheden verschilt per 'golf'. Uitvoering van wettelijke taken en medebewind zijn bijvoorbeeld essentieel om grote volumes windenergie op land en decentrale bio-energie te kunnen realiseren. Regionaal economisch beleid is complementair aan rijksinstrumenten bij het bevorderen van demonstratieprojecten en innovaties. Decentrale overheden worden bovendien in toenemende mate actief in de visie- en coalitievorming voor energietransitie-experimenten in het zoekproces naar robuuste opties voor de langere termijn.

De inzet op deze 'golven' leidt tot een mix van gefaseerde instrumenten zoals (combinaties van) normering, financiële stimulansen en innovatiestimulering (bijvoorbeeld via de werkprogramma's van de energietransitieplatforms). Per sector of thema ontstaan zodoende mechanismen die idealiter leiden tot efficiënte en effectieve doorwerking van rijksbeleid in acties van marktpartijen. Voor de uitvoering heeft het Kabinet gekozen voor een aanpak met bedrijfsleven en decentrale overheden, vormgegeven in sectorconvenanten en klimaatakkoorden. Deze akkoorden zouden moeten waarborgen dat decentrale overheden noodzakelijke en wenselijke rollen in die mechanismen oppakken.

Schematisch ziet de samenhang van de (publiek-publieke) klimaatakkoorden met het bredere (ook publiek-private) werkprogramma Schoon en Zuinig er als volgt uit:

Figuur 1. Samenhang klimaatakkoorden met werkprogramma.

3.2 De klimaatakkoorden

In het 'Klimaatakkoord Gemeenten en Rijk 2007-2011' (van 12 november 2007) en het 'Klimaat- en Energieakkoord tussen Rijk en provincies' (van 14 januari 2009) is vastgelegd hoe de convenantpartners zullen bijdragen aan realisatie van de beleidsdoelen van Schoon en Zuinig. Het accent ligt daarbij op de inzet in de periode tot en met 31 december 2011 met een doorkijk naar de beoogde effecten in 2020.

Achtergrond

De klimaatakkoorden leggen de inspanningen van rijk, provincie en gemeenten vast en getuigen van een gezamenlijke wil om de grote opgave van verduurzaming van de energiehuishouding en aanpassing aan klimaatverandering met ambitie op te pakken. De convenanten spreken uit dat de overheden zich gezamenlijk verantwoordelijk voelen voor en moeten samenwerken om de doelen van het programma Schoon en Zuinig te kunnen halen. Tegen deze achtergrond zijn afspraken gemaakt over een beleidsintensivering door provincies en gemeenten en de bijbehorende instrumenteninzet en ondersteuningsactiviteiten door het Rijk.

SLOK

Het Rijk stimuleert de uitvoering van klimaat- en energiebeleid bij lagere overheden met de SLOK-regeling. In juli 2008 is de 'Stimuleringsregeling Lokale Klimaatinitiatieven' (SLOK) van kracht geworden. Deze regeling heeft tot doel gemeenten en provincies te stimuleren structurele activiteiten te ondernemen en maatregelen te treffen gericht op de reductie van broeikasgassen. Met SLOK moet een bijdrage aan worden geleverd aan het halen van de Schoon en Zuinig doelstellingen. Daarnaast wordt met de uitkering beoogd dat klimaatbeleid in de gemeentelijke en provinciale organisatie wordt verankerd en niet alleen afhankelijk te laten zijn van de inzet en expertise van de klimaatcoördinator binnen die organisaties.

Het perspectief is een lange termijn inzet tot 2020, waarbij het accent ligt op concreet handelen in de periode 2007-2011. Het Rijk-VNG-convenant geeft aan dat op basis van monitoring (evaluatie) in 2010 besloten kan worden tot een tweede reeks van initiatieven. In het convenant met de provincies wordt specifiek op de periode na 2011 ingegaan. In artikel 8 van de bestuurs-overeenkomst is dit als volgt verwoord:

'Deze bestuursovereenkomst wordt bij wederzijds goedvinden opgevolgd door een akkoord voor de periode 2012-2020 om de acties die dan noodzakelijk zijn goed uit te voeren. Rijk en IPO erkennen dat het oplossen van de klimaat- en energievraagstukken een kwestie is van lange adem. Zij zullen zich beide vanuit hun eigen rol ervoor inzetten dat er na 2011 middelen beschikbaar zijn voor klimaat- en energievraagstukken'.

Doelen

Beide convenanten zijn gericht op het halen van de nationale doelstellingen zoals opgenomen in het programma Schoon en Zuinig. Het Rijk-IPO convenant bevat een aparte paragraaf waarin de doelen van de provincies expliciet zijn opgenomen, te weten:

- een gezamenlijk perspectief bieden op een opgesteld vermogen aan duurzame energieproductie in 2020 van 700 PJ. Deze doelstelling is vertaald naar een 'duurzame energiemix', waarin de indicatieve doelstellingen en DE-potentiëlen per provincie zijn weergegeven op het niveau van de verschillende DE-bronnen³.
- bijdragen aan het halen van doelstellingen voor energiebesparing en voor de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen;
- bijdragen aan het ontwikkelen van innovatieve duurzame technologie, zowel in grootschalige projecten als in lokale benutting van duurzame energiebronnen;
- bijdragen aan een betere ruimtelijke inrichting van Nederland met het oog op de klimaatverandering.

In het convenant Rijk-VNG is geen aparte doelenparagraaf opgenomen. Bij de verschillende thema's zijn doelen genoemd die vergelijkbaar zijn met de doelen zoals ze in het Rijk-IPO-convenant staan. Veelal gaat het om de bijdragen van provincies en gemeenten aan de (op geaggregeerd niveau) geformuleerde doelen van Schoon en Zuinig; in termen van CO₂-emissiereductie en duurzame energieproductie. Deze doelen op het niveau van outcome oftewel beoogde effecten zijn niet verder geoperationaliseerd naar meer operationele doelen en hieraan gekoppelde instrumenten/activiteiten. Wel is er een SLOK-prestatiekaart waarin de inzet op activiteitsniveau is aangegeven.

Voor een nadere analyse van deze constatering verwijzen we naar paragraaf 4.3.

³ Zie de tabel op pagina 6 van het convenant.

Rolinvulling

In de convenanten zijn de rollen van de overheidslagen beschreven (zie onderstaande tabel). De voorbeeldrol, regulerende rol en initiërende en faciliterende rol komt bij alle overheden voor. Voor gemeenten is een specifieke rol weggelegd om burgers, bedrijfsleven en maatschappelijke stakeholders achter het klimaat- en energiebeleid te krijgen (bijvoorbeeld verkrijgen van draagvlak, informeren, ontzorgen, werken aan bewustwording). Bij provincies is de ruimtelijke regierol en het verbinden van marktpartijen en aanjagen van ontwikkelingen van speciaal belang. Bij het Rijk komt de rol van beleidsbepaler en wetgever meer prominent in beeld. Overigens komen elementen van de verschillende rollen in de praktijk bij alle overheden voor.

De rollen kunnen elkaar versterken door per thema de juiste mix van instrumenten in te zetten. In hoofdstuk 5 worden verschillende beleidsinstrumenten/opties gepresenteerd, waarbij een kwantitatieve weging wordt gemaakt van de invloed van de instrumenten van gemeenten en provincies ten opzichte van de rijksinstrumenten.

Gemeenten	Provincies	Rijk
<ul style="list-style-type: none"> Agenderen klimaatverandering en stimuleren innovatie op lokaal niveau Voorbeeldrol: eigen gebouwen, duurzaam inkopen Loketfunctie naar burgers en bedrijven (voorlichten en faciliteren) Vergunningverlener en handhaver 	<ul style="list-style-type: none"> Inzet wettelijke taken: <ul style="list-style-type: none"> ruimtelijke inpassing duurzame energie; vergunningverlener en handhaver; concessieverlener openbaar vervoer. Voorbeeldrol: eigen gebouwen, duurzaam inkopen, aanbesteden van infrastructuur Initiëren, aanjagen en faciliteren (ondermeer via voorbeeldprojecten en inzet middelen van ruim € 200 mln) Regierol: verbinden, samenwerken en kennisdelen 	<ul style="list-style-type: none"> Trekker/regisseur landelijk klimaatbeleid Facilitering en financiële stimulering duurzame energieproductie en innovatieprogramma's Stimuleren kennisuitwisseling Wet- en regelgever, w.o. wegnemen van knelpunten en belemmeringen (een centraal aanspreekpunt) Voorbeeldfunctie

Tabel 1: toebedeelde rollen in convenant.

Thema-aanpak

De convenanten zijn opgebouwd en uitgewerkt rond verschillende klimaat- en energithema's. Bij gemeenten worden de thema's duurzame overheid, duurzame energieproductie, mobiliteit, energietransities in de gebouwde omgeving, (agrarische) bedrijven en klimaatbestendige leefomgeving (adaptatie) onderscheiden. Het convenant met IPO namens de provincies kent een iets andere indeling. Net als bij gemeenten worden de thema's duurzame energieproductie, mobiliteit en adaptatie onderscheiden. Daarnaast bevat het IPO-convenant de thema's energiebesparing/vermindering uitstoot broeikasgassen en energie-innovatie (innovatieve voorbeeldprojecten gericht op een schaalessprong van nieuwe technologieën na 2011). Het thema energiebesparing omvat onder meer de sectoren gebouwde omgeving (inclusief eigen gebouwen) en industrie (bedrijven), die in het convenant met de VNG als aparte thema's zijn benoemd. Het thema energie-innovatie en onderwerpen als restwarmte en afvang en opslag van CO₂ (CCS) krijgen in het Rijk-VNG-convenant 'meer tussen de regels door' aandacht.

Per thema zijn steeds 'algemene' en 'specifieke' afspraken opgenomen in de convenanten. Onderstaande tabel geeft een beeld van de inhoud en aard van de afspraken op het thema duurzame energie. Deze afspraken zijn gemaakt op het niveau van te nemen maatregelen.

	Rijk- IPO	Rijk - VNG (gemeenten)
Algemene afspraken	<p>Provincies:</p> <ul style="list-style-type: none"> Aanspreken en faciliteren marktpartijen om aandeel in realisatie DE te leveren. Uitwerken en beleidsmatig verankeren duurzame energiemix voor periode t/m 2011. Uitwerken extra inzet en initiëren koploperprojecten. Zorgen voor geschikte locaties voor opwekking duurzame energie. Inbreng expertise om DE mee te nemen in plannen voor nieuwbouw en renovatie. <p>Rijk:</p> <ul style="list-style-type: none"> Realisatie voldoende transportcapaciteit voor duurzame energie (elektriciteit, groengas). 	<p>Gemeenten:</p> <ul style="list-style-type: none"> Stimuleren en faciliteren van hernieuwbare energie bij woningen, eigen gemeentelijke gebouwen en energie- en afvalbedrijven. Aanwijzen van locaties via bestemmingsplannen voor opwekking DE. <p>Rijk:</p> <ul style="list-style-type: none"> Invoeren subsidieregeling duurzame energieproductie (SDE).
Specifieke afspraken	<ul style="list-style-type: none"> Per bron (windenergie, biomassa, zonne-energie, biobrandstoffen, WKO en geothermie) zijn de provinciale en Rijksinspanningen weergegeven. Voorbeelden van afspraken bij provincies: gezamenlijke studie doorgroei windenergie op land, opstelling provinciaal actieplan biomassa, facilitering productielocaties groengas. Inspanningen van het Rijk betreffen een onderzoek naar inpassing van bredere toepassing van zonne-energie (op grotere gebouwen en verzamelaanvragen) in de SDE-regeling en (onderzoek naar) versoepelen van wet- en regelgeving inzake producten van mestverwerking en covergisting. 	<ul style="list-style-type: none"> Rijk en gemeenten streven naar het vergroten van het aandeel DE tot 20% in 2020. Rijk en gemeenten streven naar een verdubbeling van het opgesteld vermogen van windenergie op land in 2011 en stellen een nationaal uitvoeringsprogramma op. Het Rijk stelt de SDE-regeling in voorjaar 2008 open. Gemeenten geven in bestemmingsplannen ruimte voor DE. Gemeenten wenden als aandeelhouder hun invloed aan om mogelijkheden voor het gebruik van DE en restwarmte te benutten. Gemeenten de ontwikkeling van groen gas ondersteunen en medewerking geven aan proefprojecten

Tabel 2: afspraken uit convenanten, thema duurzame energieproductie.

Voor andere thema's zijn de afspraken op soortgelijke wijze uitgewerkt.

Een voorbeeld van een algemene afspraak voor het thema gebouwde omgeving is dat 'het Rijk en de gemeenten in de gebouwde omgeving een forse energiebesparing realiseren. Het streven is dat in 2020 de nieuwbouw energieneutraal is en dat het energieverbruik van woningen en gebouwen in 2020 met meer dan 50% is verlaagd.'

Een voorbeeld van een specifieke afspraak op dit thema is dat de VNG de deelname van gemeenten aan innovatieve initiatieven zal stimuleren 'door tenminste tien woonwijken aan te dragen waar geëxperimenteerd kan worden met energiebesparende maatregelen en/of duurzame energiebronnen'. In het klimaatakkoord wordt aangegeven dat voor de realisatie van bovenstaande doelstellingen wordt aangesloten bij het 'Innovatieprogramma energiebesparing bij nieuwbouw en renovatie' en bij de initiatieven van het platform energiebesparing gebouwde omgeving (PEGO). Bij de afspraken op de andere thema's wordt ook verwezen naar diverse lopende programma's en subsidieregelingen.

Koplopersaanpak

De lokale en regionale klimaatinitiatieven worden op verschillende manieren gefaciliteerd door het Rijk (zie hoofdstuk 5). Belangrijk onderdeel in het VNG-convenant is de 'koploperaanpak'. Rond elk thema is een zogenaamd 'themateam' geformeerd, bestaande uit een ambassadeur (een wethouder van een innovatieve gemeente op dit thema), andere innovatieve gemeenten (zogenaamde 'koplopers') en een secretaris van Agentschap NL die het team ondersteunt. Het themateam zorgt voor het agenderen van knelpunten, het verkennen van oplossingsrichtingen en het delen en overdragen van kennis en informatie naar gemeenten buiten het themateam.

De bedoeling is dat het enthousiasme en de resultaten van koplopers ook andere gemeenten (volgers, actieve gemeenten en achterblijvers) in beweging zetten, zodat er een bredere doorwerking van het klimaatbeleid ontstaat. Deze filosofie is ook zichtbaar in het Rijk-IPO-convenant, waar onder meer bij de thema's duurzame energie en bij energie-innovaties ingezet wordt op koploper- en voorbeeldprojecten. Elke provincie pakt enkele voorbeeldprojecten op; een overzicht hiervan is als aparte bijlage aan het Rijk-IPO-convenant toegevoegd.

Convenantorganisatie

Rond de convenanten in brede zin ('regionale en lokale klimaatinitiatieven') is een aparte overleg- en coördinatiestructuur opgezet. Een ambtelijke regiegroep, bestaande uit vertegenwoordigers van het Rijk, Agentschap NL, IPO en VNG coördineert de uitvoering en bewaakt de voortgang. Bestuurlijke terugkoppeling vindt plaats in bestaande overleggremia. Daarnaast is er op bestuurlijk niveau een regelmatig overleg over de vorderingen van lokaal en regionaal klimaatbeleid tussen de ambassadeurs van de themateams, de klimaatgedeputeerde van de provincie Utrecht en de Minister van VROM.

Monitoring van de akkoorden

Over de monitoring van de afspraken staat in het akkoord tussen Rijk en VNG het volgende: 'Bij de monitoring in 2010, maar ook gedurende de gehele looptijd van dit akkoord, staat centraal welke leerervaringen er zijn en hoe partijen zich committeren aan de verschillende initiatieven en afspraken. Het perspectief is een lange termijn inzet tot 2020, waarbij het accent ligt op concreet handelen in de periode 2007-2011. Op basis van de monitoring in 2010 kan worden besloten tot een tweede reeks van initiatieven.'

Over de wijze waarop concreet invulling wordt gegeven aan deze monitoring zijn in het klimaatakkoord geen nadere afspraken gemaakt.

In het klimaatakkoord tussen Rijk en IPO staat over de uitvoering en monitoring:

- 'Op basis van dit Klimaat- en Energieakkoord zal het IPO namens de provincies begin 2009 een uitvoeringsprogramma opstellen. Hiertoe treedt het IPO in overleg met andere overheden (Rijk, gemeenten, waterschappen) en Agentschap NL. Zij stemmen de uitvoering af met lopende programma's uit andere afsprakenkaders en sectorakkoorden om de uitvoering te versterken en te versnellen.'

- 'Jaarlijks wordt een voortgangsverslag opgesteld waarin de voortgang van de uitvoering van het akkoord wordt beschreven.'
- 'IPO en Rijk overleggen ten minste vier maal per jaar ambtelijk over de voortgang van de uitvoering van het Klimaat- en energieakkoord (het Klimaatoverleg). Dit overleg bewaakt en begeleidt de behandeling van knelpunten bij de uitvoering van het akkoord en stuurt de uitvoering aan de hand van de jaarlijkse monitor.'

De onder regie van Agentschap NL ontwikkelde 'SLOK-monitor' geeft inzicht in de stand van zaken en voortgang in de lokale en regionale klimaatinitiatieven. Deze monitor is onderdeel van de overall monitoring van het programma Schoon en Zuinig.

4 Voortgang lokaal en regionaal klimaatbeleid

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de eerste onderzoeksvraag:
Hoe ver zijn gemeenten en provincies met hun klimaatbeleid en zijn ze op de goede weg?

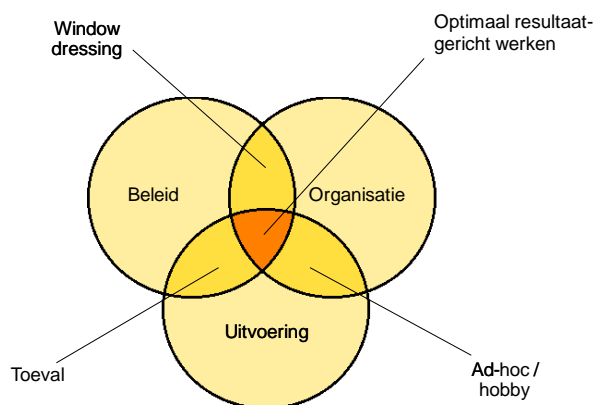
De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt:

In paragraaf 4.1 beschrijven wij het analysekader op basis waarvan wij onze bevindingen over de klimaatinitiatieven van gemeenten en provincies presenteren. In de paragrafen 4.2, 4.3 en 4.4. geven wij onze bevindingen voor respectievelijk de borging van klimaatinitiatieven in het 'beleid', de 'organisatie' en de 'uitvoering'. Aan het einde van dit hoofdstuk gaan wij in op diverse knelpunten die wij in de interviews met betrokkenen hebben opgetekend.

4.1 Analyse kader: drie bollen

De klimaatakkoorden moeten waarborgen dat decentrale overheden noodzakelijke en wenselijke rollen oppakken in de mechanismen die zijn beschreven in paragraaf 3.1. Een goed georganiseerde en geborgde aanpak op lokaal en regionaal niveau is in de werkhypothesen essentieel voor het behalen van de doelen van het werkprogramma Schoon en Zuinig.

Wij hanteren het volgende analysekader voor de beoordeling van het lokale klimaatbeleid:

Figuur 2. 'Bollen'-model borging beleidsuitvoering op lokaal niveau.

Het uitgangspunt dat door dit model wordt geïllustreerd is dat een succesvolle lokale/regionale aanpak is vertaald in het beleid, de organisatie en de uitvoering van de betrokken organisaties. Voor gemeenten bekend dit dat er sprake is van bestuurlijk vastgesteld beleid, dat er voldoende middelen zijn vrijgemaakt om dit beleid uit voeren, dat de doelen zijn vertaald in de organisatie (een organisatieonderdeel is verantwoordelijk gemaakt voor uitvoering van het beleid) en dat er daadwerkelijk sprake is van uitvoering aansluitend op de gestelde beleidsdoelen.

Wanneer de elementen beleid, organisatie en uitvoering niet goed op elkaar zijn afgestemd, dan ontstaat een suboptimale situatie, die leidt tot een suboptimaal resultaat:

- Er is sprake van *'window dressing'* wanneer er een goede aansluiting is tussen beleid en organisatie, maar de link naar uitvoering ontbreekt bijvoorbeeld omdat niet is vastgesteld hoe het beleid moet worden uitgevoerd, wie verantwoordelijk is voor de uitvoering en hoe voortgang van uitvoering moet worden gemonitord en gerapporteerd. Op papier ziet het beleid er goed uit maar van daadwerkelijke uitvoering is nauwelijks sprake.
- Het gevaar van *'hobbyisme'* dreigt wanneer de beleidsdoelen onvoldoende helder zijn en onvoldoende houvast bieden voor een effectieve uitvoering. De organisatie neemt in zo'n geval de ruimte het beleid naar eigen inzicht op te pakken. Ambtenaren maken zelf keuzes wat zij belangrijk vinden (hobby) of reageren alleen op dat wat op hen af komt (ad hoc).
- Van *'toeval'* is sprake wanneer het beleid alleen op incidentele basis wordt uitgevoerd. Uitvoerders hebben in deze situatie onvoldoende houvast omdat de beleidsdoelen onvoldoende zijn doorvertaald in een eenduidige organisatorische opzet (met een heldere verdeling van verantwoordelijkheden, bevoegdheden en taken).

Evaluatie-indicatoren

In het kwalitatieve deel gebruiken wij evaluatie-indicatoren op basis van het bovenstaand model. In onderstaand kader zijn enkele voorbeelden genoemd. Deze indicatoren zijn verwerkt in de vragenlijst die is gehanteerd voor gemeenten en provincies.

Indicatoren voor beoordeling van *borging in beleid*:

- mate van bestuurlijk en ambtelijk draagvlak;
- aanwezigheid van bestuurlijk vastgesteld beleid;
- mate waarin beleid is gespecificeerd in concrete doelen en toekenning van middelen.

Indicatoren voor *borging in de organisatie*:

- mate waarin onderdelen van de organisatie zijn aangewezen als verantwoordelijk voor de ontwikkeling en uitvoering van het beleid;
- mate waarin concreet fte's en middelen zijn vrijgemaakt voor uitvoering van beleid;
- mate waarin afspraken zijn gemaakt over de rapportage van de voortgang van het beleid;
- mate waarin kennis en ervaring bij overheden aanwezig is om aan de thema's te werken.

Indicatoren voor *borging in de uitvoering*:

- mate van betrokkenheid van ambtenaren bij de uitvoering en evaluatie van het project;
- mate waarin ambtenaren op de hoogte zijn van wat van hun verwacht wordt in de uitvoering;
- mate waarin betrokken ambtenaren beschikken over de juiste middelen en instrumenten.

4.2 Borging in beleid

In deze paragraaf beantwoorden wij de volgende werkhypothesen:

- ten opzichte van de periode 2004-2008 zijn meer gemeenten aan de slag met klimaat- en energiebeleid (verbreding van de doelgroep);
- ten opzichte van de periode 2004-2008 hebben gemeenten een hoger ambitieniveau op het gebied van klimaat- en energiebeleid (verhoging van ambities).

Verbreding van de doelgroep

Volgens de gegevens van Agentschap NL hebben vanaf de start van de doeluitkering SLOK 355 gemeenten een aanvraag ingediend. Er is in de periode vanaf 2008 een budget toegekend aan 325 gemeenten. Deze gemeenten beslaan 82% van de totale Nederlandse bevolking.

Wij constateren dat de afgelopen jaren een verbreding van de doelgroep heeft plaatsgevonden. Op dit moment participeren 325 gemeenten, ruim 70%, en alle 12 provincies in de SLOK-regeling voor de periode 2008 tot 2012. In de periode van het BANS-Klimaatconvenant (2004 tot 2008) participeerden 237 gemeenten, ruim 50%, en alle 12 provincies in de toenmalige 'subsidieregeling BANS-klimaatconvenant'. Hierbij moet worden opgemerkt dat door bestuurlijke fusies het aantal gemeenten in de afgelopen jaren is afgenomen⁴.

Verhoging van ambities

Uit onderzoeksgegevens van Agentschap NL, vergelijking van klimaatplannen uit verschillende bestuursperiodes en de interviews, blijkt dat niet alleen een verbreding van de doelgroep heeft plaatsgevonden, maar ook een verhoging van het ambitieniveau bij gemeenten en provincies. Alle onderzochte gemeenten en provincies zijn, in meer of mindere mate, actief op het thema klimaat en duurzaamheid. In lijn met de toegenomen ambities, zijn ook de budgetten bij gemeenten en provincies gegroeid. De door gemeenten geplande budgetten zijn gestegen van € 78 mln. in de periode 2004-2008 naar € 132 mln. in de periode 2008-2012. Het totale budget van de 12 provincies zit boven de 200 mln. Dit is fors meer dan in de periode 2004-2008.

Gemeenten en provincies hebben bij de aanvraag van de SLOK-subsidie doelstellingen met betrekking tot de aanwezige sectoren vastgesteld, waarbij zij konden kiezen uit drie ambitieniveaus:

- 'actief' (jaarlijks 2 % energiebesparing en 3 % DE-opwekking);
- 'voorlopend' (jaarlijks 3 % energiebesparing en 5 % DE-opwekking)
- 'innovatief' (jaarlijks 4 % energiebesparing en 10 % DE-opwekking).

Deze doelstellingen hebben betrekking op een periode van vier jaar.

In onderstaande tabellen van Agentschap NL wordt per sector en subsector weergegeven hoeveel procent van de 325 gemeenten bepaalde ambities voor hun beleidsinzet hebben vastgesteld. Wij veronderstellen dat de ambities van gemeenten zoals opgenomen in SLOK-aanvragen in lijn zijn met de ambities van de lokale klimaatplannen. Veel gemeenten hebben hun klimaatplan opgebouwd aan de hand van de systematiek van de prestatiekaarten van SLOK (zie ook hoofdstuk 5 over het belang van SLOK voor de financiering van lokale klimaatinitiatieven).

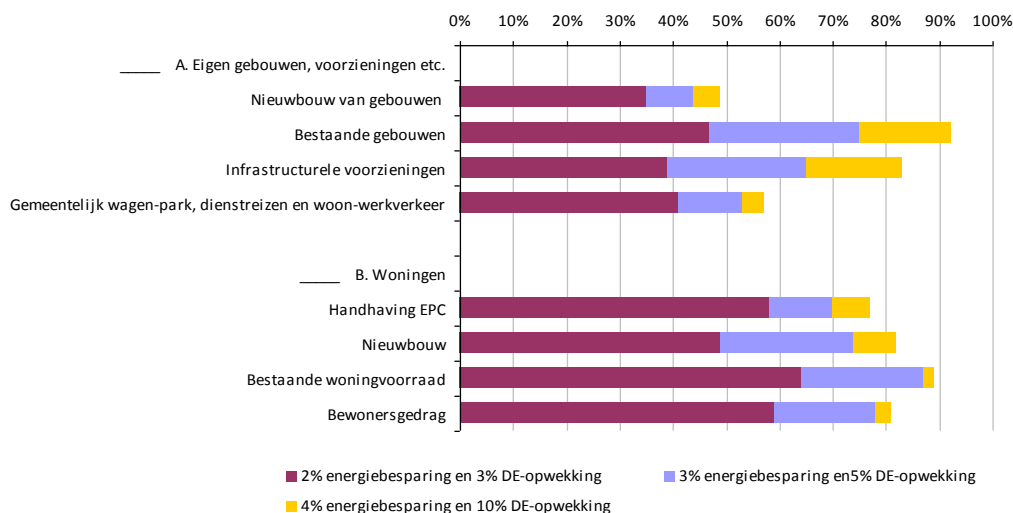
Van provincies is bekend dat de ambities in de SLOK-aanvraag geen goede afspiegeling zijn van de overall ambities in de eigen klimaatprogramma's.

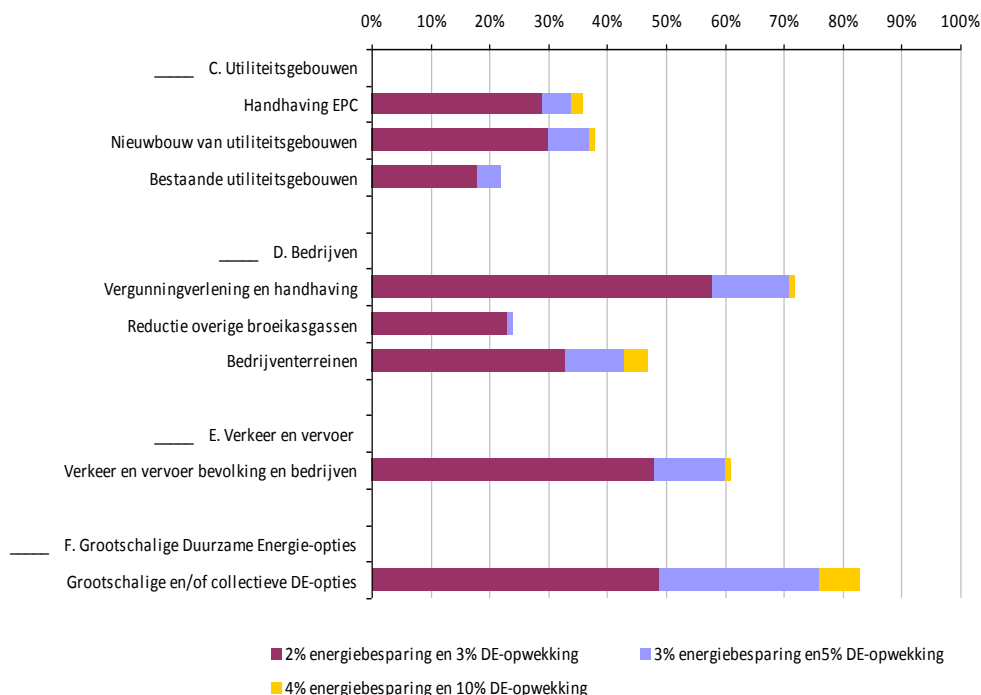
⁴ 483 gemeenten in 2004 (start BANS), 443 in 2008 (start SLOK) en naar verwachting 431 in 2010.

Er is sprake van selectieve intekening op ambities per SLOK-thema, waarschijnlijk om de SLOK-middelen zo effectief mogelijk op een beperkt aantal activiteiten in te zetten en de administratieve lasten van verantwoording en rapportage te minimaliseren. Zo zetten alle provincies feitelijk zwaar in op grootschalige duurzame energie-opties, tegen 66% in kader van SLOK. De provinciale SLOK-ambities zijn hier dan ook buiten beschouwing gelaten.

Uit de tabellen blijkt dat de meeste gemeenten zich als 'actieve gemeente' inschrijven, gevolgd door 'voorlopend' en ten slotte 'innovatief'.

Figuur 3: Percentage gemeenten die in kader van SLOK ambities hebben vastgelegd, per thema (1.)

Figuur 4: Percentage gemeenten die in kader van SLOK ambities hebben vastgelegd, per thema (2).

Uit bovenstaande figuren is geen ontwikkeling van het ambitieniveau in de tijd af te leiden. Om een dieper inzicht te krijgen in het ambitieniveau in de periode 2004-2008 ten opzichte van de periode 2008-2012, zijn zoals gezegd lokale en provinciale klimaatplannen bestudeerd en is met diverse gesprekspartners stilgestaan bij de ontwikkeling van het klimaatbeleid.

Van de onderzochte gemeenten en provincies heeft het merendeel een actueel klimaatbeleid. Opvallend is dat het beleid zonder uitzondering door de Raden c.q. de Staten is vastgesteld. In de periode 2004-2008 was dit niet altijd het geval. In het lokale beleid komen de thema's uit het klimaatakkoord terug en zijn doelen opgenomen over CO₂-emissiereductie, duurzame energie en de realisatie van energiebesparing. Voor de realisatie van deze doelen zijn mensen en middelen vrijgemaakt. De personele inzet wordt mede vanuit de ontvangen SLOK-middelen gefinancierd. Door de meeste gesprekspartners is aangegeven dat het draagvlak bij bestuurders en ambtenaren de afgelopen jaren is toegenomen.

Wat voor het klimaat- en energiebeleid van gemeenten en provincies verder opvalt is dat een sterke relatie wordt gelegd met beleidsthema's als innovatie, kennis en economie. Dit geeft aan dat het klimaat- en energievraagstuk niet alleen vanuit een milieu-invalshoek wordt benaderd, maar door decentrale overheden wordt gezien als een kans voor een verduurzaming van maatschappelijke sectoren en economische structuurversterking.

Vergelijking van lokale klimaatplannen

Om de borging in beleid te beoordelen zijn de klimaat- en/of milieuplannen, de jaarprogramma's en programmabegrotingen vergeleken voor de volgende gemeenten: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Enschede en Hardenberg. In het onderstaande schema wordt de algemene lijn weergegeven die naar voren is gekomen uit deze vergelijking.

Onderwerp	Het algemene beeld
Ambitieniveau	In alle gemeenten zijn de ambities toegenomen. Sommige gemeenten streven naar klimaatneutraliteit van de gemeentelijke organisatie en/of de hele stad in een specifiek jaar. In voorafgaande plannen zijn niet op deze wijze ambities geformuleerd. Daarbij formuleren zij in de projectplannen concrete ambities over CO ₂ , bijv. in verkeer en vervoer, afval en woningbouw. Ten slotte richten de gemeenten zich meer op het onderdeel educatie en voorlichting. De gemeente Hardenberg door middel van Lokaal Opleidingen Centrum (LOC), de gemeente Eindhoven heeft een informatie en serviceloket georganiseerd, bij de overige gemeenten maakt educatie en voorlichting onderdeel uit van de lopende projecten.
Uitvoeringsgerichtheid	In de onderzochte beleidsstukken komen in toenemende mate termen voorbij als: actieprogramma, effectmetingen, prestatiedoelstellingen, speerpunten, monitoring etc. Gemeenten formuleren op de in het klimaatakkoord genoemde thema's diverse programma's en projecten die uitgevoerd worden. Deze verschillen van 'De kracht van Den Haag' en 'Nieuw Amsterdams Klimaat' tot 'Bewust Duurzaam Thuis' van de gemeente Hardenberg. De gemeente Amsterdam heeft bijvoorbeeld 25 projecten geformuleerd en de gemeente Eindhoven 76 projecten. De uitvoeringsgerichtheid van het beleid komt ook tot uiting door intensivering van de samenwerking met externe stakeholders (bijv. door het aangaan van allianties met woningcorporaties, ondernemersverenigingen en energieleveranciers).
Middelen / Borging	In samenhang met de ambities zijn de middelen ook toegenomen (bijv. gemeente Utrecht van 1.6 mln. naar 2 mln., excl. de SLOK subsidie van 700.000. Gemeente Tilburg van 1.4 mln. naar 2 mln., incl. de SLOK subsidie van 500.000). In 2010 en 2011 zijn in de begroting de pieken te zien van uitgaven en uitvoering. Ten opzichte van voorafgaande jaren zijn deze bedragen bij alle gemeenten hoger. Voor de jaren na 2011 is een kleine afname van budget begroot. Een meerderheid van de vergeleken gemeenten heeft een raad en college dat een actief klimaatbeleid steunt. Daarbij wordt ambtelijk actief de samenwerking gezocht met andere taakvelden binnen de gemeente (bijv. RO, EZ en mobiliteit). Tot slot komen in alle beleidsstukken meer dan voorheen de termen regiegroep, stuurgroep, begeleidinggroep en coördinatie voor.

Concluderend kan gezegd worden dat de borging in beleid is verbeterd ten opzichte van de periode 2004-2008. De ambities van gemeenten en provincies zijn substantieel toegenomen, evenals de budgetten. Het klimaatbeleid is meer uitvoeringsgericht, wordt in samenwerking met maatschappelijke partners opgepakt en verankert zich in toenemende mate in de organisaties.

4.3 Borging in organisatie

In deze paragraaf staat de volgende werkhypothese centraal:

- klimaat- en energiebeleid is verankerd en geborgd binnen de gemeentelijke organisatie (betere borging in beleid en organisatie ten opzichte van de periode 2004-2008).

Op basis van de gesprekken constateren wij dat het lokaal klimaatbeleid over het algemeen steviger is geborgd in de organisaties dan een aantal jaren geleden. Bij diverse gemeenten is een klimaatcoördinator aangesteld, zijn coördinerende programmabureaus opgericht of wordt nagedacht over een meer centrale positionering van het klimaatbeleid. Daar waar klimaatbeleid in de vorige periode soms nog bevochten moest worden, lijkt 'duurzaamheid' in de huidige periode onderdeel van het reguliere beleid. Energie- en klimaatbeleid lijkt steeds meer integraal onderdeel te worden van de afwegingen bij strategische beleidsvelden (ruimtelijke ontwikkeling, grondbeleid, economische zaken en mobiliteit). Onze gesprekspartners geven aan dat de betrokkenheid van andere disciplines bij het klimaatbeleid is gegroeid.

Diverse gemeenten worstelen met het vraagstuk van positionering van het klimaatbeleid in de eigen organisatie. In Rotterdam is het 'Programmabureau Klimaat' sinds januari 2010 onderdeel van de Bestuursdienst. De directeur van het bureau is rechtstreeks gepositioneerd onder de gemeentesecretaris/algemeen directeur. Hiermee zijn volgens Rotterdam de randvoorwaarden gecreëerd voor een betere borging van het klimaatbeleid. Ook in Amsterdam en Tilburg wordt een meer centrale positionering van het klimaatprogramma (binnen de centrale bestuursdienst en/of diensten in de ruimtelijke sector) als cruciaal voor het slagen van het beleid gezien. Aangegeven wordt dat op het niveau van het centrale management draagvlak aanwezig moet zijn voor het realiseren van de ambities. Hier worden immers ook de budgetkeuzes gefiatteerd.

Wat betreft de bestuurlijke borging is onze indruk dat het beleid bij de meeste gemeenten steviger verankerd is dan vóór 2007. Door gesprekspartners wordt geen directe relatie gelegd tussen het ambitieniveau en de politieke kleur van het college. Ondanks deze stevigere borging in het algemeen, constateren wij dat de afhankelijkheid van sleutelpersonen nog steeds groot is. Diverse gemeenten wijzen op het belang van een bevoegen wethouder die voor de troepen uit durft te lopen en ter zake kundige en betrokken klimaatmedewerkers.

Kortom: er is een professionalisering van het lokaal klimaatbeleid gaande. Gemeenten brengen hun nulsituatie in kaart, en baseren hierop hun beleidsinzet voor CO₂-emissiereductie en strategische focus. Voor de uitvoering van het klimaatbeleid zijn middelen en mensen vrijgemaakt. Hierbij blijft het beleid in vrij sterke mate afhankelijk van personen.

4.4 Borging in uitvoering

In deze paragraaf wordt een antwoord geformuleerd op de volgende werkhypothese:

- ten opzichte van de periode 2004-2008 zijn meer gemeenten bezig met de uitvoering van klimaat- en energiebeleid (verdieping van ontwikkeling naar uitvoering).

Wij constateren dat ten opzichte van de periode 2004-2008 het accent op uitvoering van beleid op lokaal en provinciaal niveau is gegroeid. Dit blijkt uit de wijze waarop speerpunten van de lokale klimaatplannen worden vertaald in programma's, projecten en uitvoeringsallianties. Deze verdieping van planvorming naar uitvoering (via programma's en projecten) wordt door alle gesprekspartners, inclusief de externe stakeholders in gemeenten, herkend.

De gemeenten in de onderzoeksgroep zijn voortvarend bezig; in de zin dat veel activiteiten op verschillende thema's van het klimaatakkoord worden opgepakt. Een indicatief overzicht van veel voorkomende activiteiten op lokaal niveau is bijgevoegd (bijlage 5). Voor een dieper inzicht in de voortgang van de activiteiten in het kader van de SLOK-subsidie wordt verwezen naar paragraaf 6.4.1.

Ook provincies zijn nadrukkelijk met concrete projecten in de uitvoering aan de slag. Voor een verdere toelichting op dit punt wordt verwezen naar paragraaf 6.4.2.

Opvallend is dat nagenoeg alle gemeenten projecten hebben lopen in de bestaande bouw en dat geëxperimenteerd wordt met verschillende instrumenten (subsidies, leningen, energieloket, klusbox etc.) en uitvoeringsvormen, waarin installateurs, energiebedrijven, corporaties, gemeente en/of speciale projectorganisaties een belangrijke rol spelen. Vrijwel alle gemeenten zijn actief in de weer met corporaties en maken in convenanten afspraken over energiezuinige renovatie en aanpassingen aan bestaande woningen.

In regio's en plaatsen waar veel restwarmte aanwezig is (o.m. Enschede, Rotterdam, Delft, Utrecht) worden mogelijkheden van benutting via warmtenetten richting woonwijken en bedrijventerreinen onderzocht of al toegepast.

Naast windenergie krijgen ook andere DE-opties ruim aandacht, zoals pilots op het gebied van zonne-energie, duurzame warmte en geothermie. Nogal eens wordt op deze terreinen samenwerking gezocht met kennisinstellingen. De opzet van lokale energiebedrijven is ook een populair item. Zo'n lokaal energiebedrijf is nog niet op veel plaatsen operationeel, maar er wordt wel volop over nagedacht. Op diverse plaatsen worden, mede op initiatief van gemeenten, zogenaamde 'nulenergiewoningen' gebouwd en wordt bij de nieuwbouw van het gemeentehuis uitgegaan van klimaatneutraliteit.

Een zorgpunt dat uit de SLOK-monitor (zie paragraaf 6.4.1) naar voren komt is dat een significant deel van de geplande activiteiten conform SLOK-aanvragen per 1 januari 2010 achterloopt op de planning. Dit kan te maken hebben met 'opstartproblemen'. De SLOK-aanvragen zijn vanaf de tweede helft van 2008 ingediend en activiteiten konden pas in begrotingsjaar 2009 worden opgepakt. Ten opzichte van deze peildatum resteren minimaal twee en in veel gemeenten drie uitvoeringsjaren.

Marktpartijen geven aan dat gemeenten actiever zijn geworden ten opzichte van 4 tot 5 jaar geleden en meer op zoek zijn naar draagvlak en vormen van samenwerking met maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. Het belang van deze intermediaire en verbindende rol van de gemeente, naast de al langer bestaande voorwaardenscheppende en faciliterende rol (vergunningverlening, subsidies), wordt door alle marktpartijen onderschreven. Binnen de onderzoeksgroep zijn aansprekende voorbeelden te noemen.

Zo stimuleert de gemeente Amsterdam via het programma 'Nieuw Amsterdams Klimaat' nieuwe vormen van publiek-private samenwerking (bijvoorbeeld met scholen, corporaties, banken, IT-bedrijven, energieleveranciers en vervoerders). Op verschillende thema's ontstaan allianties tussen overheid en maatschappelijke organisatie, bijv. het 'Energieket', waar ondernemers voor informatie en ondersteuning terecht kunnen. Op initiatief van de gemeente Amsterdam is ook een 'Klimaatraad' ingesteld, waarin 15 externe partijen op managementniveau participeren. Het Rotterdamse klimaatbeleid is vastgelegd in het programma 'Rotterdam Climate Initiative'; een samenwerkingsverband van de gemeente, het Havenbedrijf, een ondernemersorganisatie en DCMR Milieudienst Rijnmond. Het RCI is gericht op het ontwikkelen van maatschappelijke verbindingen en allianties, met als centrale doelstelling 50% CO₂-emissiereductie in 2025 t.o.v. 1990. Op initiatief van de gemeente Tilburg is het 'Klimaatschap Regio Tilburg' opgericht; een netwerk van 42 partijen gericht op het ontwikkelen en aanjagen van klimaatinitiatieven. Ook Delft en Enschede investeren veel in partnerschappen (met corporaties, ondernemersverenigingen en kennisinstellingen). Delft draait ook mee in diverse Europese projecten. Ook een kleinere gemeente als Hardenberg werkt samen met maatschappelijke organisaties en ondernemers. Bijvoorbeeld in het project 'Bewust Duurzaam Thuis', gericht op informatieoverdracht (via een website), 'ontzorgen' en faciliteren van burgers door een energie maatwerkadvies en duurzaamheidslening voor woningeigenaren.

De aandacht bij gemeenten voor het formuleren van meetbare doelstellingen en de *monitoring* en evaluatie van beleid lijkt de afgelopen jaren te zijn toegenomen. Opvallend is dat gemeenten doorgaans elk voor zich het wiel (moeten) uitvinden en onderlinge vergelijking moeilijk is. Gesprekspartners geven aan dat monitoringsinformatie moeilijk te vergaren is en dat een landelijke standaard voor de monitoringssystematiek en centrale gegevensverzameling en –uitwisseling gewenst is. Hiermee kan op termijn ook een beter inzicht worden verkregen in succesvolle en minder succesvolle aanpakken. De 'CO₂ monitor' die in opdracht van de provincie Noord-Holland is ontwikkeld, en door gemeenten via tussenkomst van het 'CO₂ servicepunt' breed wordt toegepast, kan wellicht een deel van de lacune invullen. Agentschap NL werkt op dit moment aan de ontwikkeling van een eenduidige monitoring.

Voor een goede uitvoering van het klimaatbeleid is de mate waarin ambtenaren beschikken over de juiste kennis en instrumenten van groot belang. Ten aanzien van de kennisontwikkeling bij gemeenten is het beeld op grond van de interviews als volgt:

- De themateams⁵ leveren een bijdrage aan kennisontwikkeling bij gemeenten, onder andere door het organiseren van uitwisselingsbijeenkomsten (workshops, congressen) door en voor gemeenten, waarbij in toenemende mate ook interactie met marktpartijen een rol gaat spelen. De beoogde olievlekwerking van koplopers naar volgers en achterblijvers komt echter nog onvoldoende van de grond.
- Knelpunten worden gesignaleerd en ook wel geagendeerd (bijv. via de publicatie 'Lokale Beleidsagenda Klimaat'), maar blijven in de ogen van veel gesprekspartners veelal hangen binnen een selecte groep ingewijden waaronder de deelnemers aan de themateams. Onze indruk is dat veel inzicht in de wijze waarop beleidsinstrumenten met elkaar samenhangen nodig is om de knelpunten op waarde te schatten en de oplossing te kiezen.

In hoofdstuk 5 wordt onder het kopje 'kwaliteit van facilitering' dieper op dit punt ingegaan.

4.5 Knelpunten

In de uitvoering van het beleid zijn, door vertegenwoordigers van gemeenten en provincies die wij in het kader van dit onderzoek hebben gesproken, verschillende knelpunten aangegeven.

De belangrijkste zijn:

- Beschikbare beleids capaciteit voor de uitvoering en doorontwikkeling van het klimaatbeleid. De capaciteit en beschikbare middelen wordt door veel gemeenten als het knelpunt gezien. Dit heeft een relatie tot de positieve waardering van de SLOK-bijdrage (capaciteitsgeld).
- Continuïteit van rijksbeleid en financieringsinstrumenten. Klimaatbeleid is een zaak van de lange adem. Het mobiliseren van maatschappelijke actoren in de diverse sectoren en de realisatie van projecten is afhankelijk van consistent overheidsbeleid. Door diverse gemeenten is geconstateerd dat de beleidsinzet, waaronder subsidieregelingen, te vaak verandert en te versnipperd is. Hoewel ambassadeurs van de themateams aangeven dat gemeenten niet altijd bij het Rijk moeten aankloppen voor financiering, is sterk behoefte aan minder maar langer lopende regelingen, vermindering van de administratieve lasten en meer flexibiliteit ten gunste van lokale initiatieven in plaats van opgelegde criteria.
- Belemmeringen in wet- en regelgeving. Het duurt te lang voordat belemmeringen in wet- en regelgeving worden opgelost. Gemeenten en provincies constateren dat de departementen onvoldoende vanuit een gezamenlijke attitude oplossingsgericht werken aan het klimaat- en energievraagstuk. Voorbeelden van belemmeringen zijn:
  - windenergie op land: radarproblematiek, laagvliegroutes et cetera;
  - decentrale biomassa / covergisting mest: complexiteit en continue verandering van wet- en regelgeving (emissies, duurzaamheidscriteria, afval of grondstof, Natura 2000 et cetera.);
  - nieuwbouw: geen beleidsruimte voor verdergaande lokale EPC-eisen;
  - bestaande bouw: verrekenen van investeringen door corporaties in de huurprijs niet (volledig) mogelijk.
- Vrijblijvendheid van de huidige convenanten. 'Een convenant leidt niet tot afdwingbare afspraken, maar tot doelstellingen die in de uitwerking en implementatie afhankelijk zijn van onderhandelingen tussen betrokkenen', aldus een van de bestuurlijke gesprekspartners. De akkoorden bevatten inspanningsverplichtingen.

---

⁵ In het onderzoek is met name gekeken naar de themateams Gebouwde Omgeving en Duurzame Energie.

- Er is geen resultaatverplichting vastgelegd. Wellicht met uitzondering van het thema duurzame overheid (waaronder bijvoorbeeld energiemaatregelen in gemeentelijke gebouwen vallen) kan op basis van de klimaatakkoorden, bij achterblijven van de doelrealisatie, niet met de vinger naar gemeenten of provincies worden gewezen. Een belangrijk voorbeeld is in onze ogen de vrijblijvendheid rond planologische medewerking aan initiatieven op vlak van windenergie en bio-energie, waarvoor nu via de Crisis- en Herstelwet ten dele een oplossing wordt geboden.

5 Invloed klimaatakkoorden

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de tweede onderzoeksvraag:
Welke rol en invloed hebben de door het Rijk met VNG en IPO gesloten klimaatakkoorden op de initiatieven en activiteiten van lagere overheden?

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is inzicht gegeven in de voortgang bij de uitvoering en de borging van lokaal en provinciaal klimaat- en energiebeleid. Belangrijke conclusie is dat gemeenten en provincies verder zijn dan in de vorige bestuursperiode. Er doen meer gemeenten mee, het ambitieniveau ligt hoger, het draagvlak is verbreed, de budgetten zijn verruimd, het beleid is robuuster, zit programmatisch en organisatorisch steviger in elkaar en is meer op de uitvoering gericht.

De vraag is natuurlijk welke rol de klimaatakkoorden daarin hebben gespeeld. In deze paragraaf proberen we de kwalitatieve bijdrage en invloed van de klimaatakkoorden te duiden. Deze kan worden gezocht in de volgende factoren:

1. Legitimatie en motivatie: hebben de convenanten in de beleidspraktijk van gemeenten en provincies, bij de opstart of aanpak van activiteiten, een belangrijke functie?
2. Versterking van de inhoudelijke samenhang en focus: dragen de afspraken uit het akkoord bij aan een sterkere doel- en resultaatgerichtheid van lokaal klimaatbeleid?
3. Kwaliteit van facilitering: leveren de SLOK-subsidieregeling en de op kennisontwikkeling en verspreiding gerichte koploeraanpak daadwerkelijk een bijdrage aan beleidsintensivering?
4. Toegevoegde waarde van het convenant. Leveren de klimaatakkoorden daadwerkelijk een toegevoegde waarde op ten opzichte van andere beleidsinstrumenten die het rijk kan inzetten richting de decentrale partners, zoals wet- en regelgeving, financiële en sociaal-communicatieve instrumenten?

Hierna wordt een voor een op de afzonderlijke factoren ingegaan.

5.2 Legitimatie en motivatie

Uit de interviews komt naar voren dat de klimaatakkoorden niet de dominante drijfveer zijn geweest voor de ingezette beleidsintensivering door provincies en gemeenten. Meest genoemde drijfveren zijn de maatschappelijke actualiteit (Al Gore) en politieke aandacht die het onderwerp binnen de eigen organisatie heeft gekregen. De interviewpartners geven wel aan dat de akkoorden een legitimerende en kaderstellende functie hebben in de besluitvorming over lokaal of provinciaal klimaat- en energiebeleid. Het onderbouwt en versterkt de eigen beleidskeuzes en draagt bij aan continuïteit van de eigen inzet. Het convenant maakt dat het onderwerp klimaat steviger komt te staan in (lopende) bezuinigingsdiscussies.

Opvallend is dat gemeenten en provincies bij de beantwoording van vragen over de rol van de klimaatakkoorden direct een link leggen met de SLOK-subsidie. De rijksbijdrage aan de convenanten wordt door de decentrale overheden sterk bekeken vanuit de financiële ondersteuning die het Rijk biedt. Bij het kopje 'kwaliteit van facilitering' wordt verder op de betekenis en effectiviteit hiervan ingegaan.

5.3 Inhoudelijke samenhang en focus

Op basis van de interviews en documentatie van de onderzochte groep gemeenten en provincies constateren wij dat de convenanten een rol spelen in de doorwerking van rijksbeleid. Alle onderzochte gemeenten en provincies gaan uit van de doelstellingen en thema's zoals in de akkoorden zijn opgenomen. In de doelstellingen wordt zonder uitzondering aangesloten op de Schoon en Zuinig-doelen voor 2020. De thema's uit de akkoorden en doelstellingen van Schoon en Zuinig brengen samenhang in de lokale initiatieven en dragen bij aan eenheid in beleid.

Over de bijdrage van de convenanten aan doel- en resultaatgerichtheid van lokaal klimaatbeleid bestaat een minder positief beeld. De bijdrage van de convenantpartners is in de convenanten over het algemeen niet SMART⁶ geformuleerd. Afspraken zijn niet resultaatgericht opgesteld, maar gericht op het leveren van inspanningen. Niet duidelijk is in hoeverre inspanningen van provincies en gemeenten daadwerkelijk bijdragen aan de doelstellingen van Schoon en Zuinig.

Om de inhoudelijke samenhang tussen de beleidsinzet vanuit het Rijk en decentrale overheden te waarborgen, en daarmee focus in activiteiten aan te brengen, is een transparant beleidsmodel noodzakelijk. Hierin wordt, bijvoorbeeld door middel van een 'doelenboom', aangegeven hoe het beoogde maatschappelijke effect (CO₂-emissiereductie, energiebesparingstempo, duurzame energieproductie) wordt vertaald in operationele doelen op outputniveau voor de beleidsactoren (departementen, gemeenten en provincies) en wat de relatie is tussen deze operationele doelen en de specifieke inzet van de beleidsactoren (instrumenten/middelen/activiteiten).

Bij de huidige klimaatakkoorden ontbreken veelal de operationele doelen, en daarmee de verbindende schakels tussen enerzijds het beoogde 'overall resultaat' van het rijksbeleid en anderzijds de initiatieven, zoals deze blijken uit de SLOK-prestatiekaart, met per thema variërende niveaus van doelformulering). Dit werkt door in de problematische monitoring en het feit dat in het kader van deze evaluatie een analysemodel voor de bijdrage van de decentrale overheden moest worden opgesteld. Het aandeel van de provincies in de vereiste duurzame energieproductie in 2020 (de duurzame energiemix per provincie, paragraaf 2 van het IPO-convenant) is een uitzondering hierop.

Opvallend is dat alle thema's vergelijkbaar veel aandacht krijgen in de convenanten. Er bestaan vanuit CO₂-betekenis en instrumentele invloed van decentrale overheden wezenlijke verschillen in effectiviteit van verschillende opties (zie hoofdstuk 5). Deze verschillen in effectiviteit hebben in de convenanten niet geleid tot extra focus of nadere prioriteitstelling voor bepaalde opties. Wel wordt in de uitvoeringspraktijk door het Rijk, gemeenten en provincies meer gefocust op de thema's duurzame energie en gebouwde omgeving.

Wij concluderen op basis van de interviews en de inhoudelijke analyse van de convenanten dat de directe bijdrage van de huidige convenantafspraken aan de beleidsintensivering gering is.

---

⁶ SMART: specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdgebonden.

5.4 Kwaliteit van facilitering

Het convenant kent een aantal faciliterende instrumenten, die indirect (kunnen) bijdragen aan de beleidsintensivering. De meest in het oog springende zijn de SLOK-subsidieregeling en de kennisuitwisseling in het kader van de 'koploperaanpak'. Op deze twee instrumenten wordt hieronder verder ingegaan.

5.4.1 SLOK-subsidieregeling

De bijdrage vanuit het SLOK is van significant belang, met name voor kleinere en middelgrote gemeenten. De SLOK-subsidie geeft gemeenten ruimte voor de inzet van mensen en/of inhuur van externen (capaciteitsgeld). Zonder deze financiële bijdrage zouden de gemeenten ook een klimaatbeleid voeren, maar komen initiatieven niet, of minder snel en ambitieus van de grond. Het komt bij overheden nogal eens voor dat extra programmamiddelen niet omgezet kunnen worden in capaciteit (bijvoorbeeld door vacaturestop). De SLOK-bijdrage betekent in dat geval dat toch voorzien kan worden in de invulling van noodzakelijke extra uitvoeringscapaciteit.

Met name grotere gemeenten en provincies zien de subsidieregeling als een 'SLOK-je' op een borrel. Veelal beschikken deze organisaties over budgetten die een veelvoud bedragen van de SLOK-bijdrage. Maar dat kan per organisatie sterk verschillen. De gemeente Rotterdam heeft bijvoorbeeld een budget van € 50 mln. voor de uitvoering van het klimaatprogramma in de periode 2006-2010. Daarnaast is 1,5 mln. SLOK-subsidie ontvangen van het Rijk. De gemeente Utrecht heeft voor dezelfde periode een budget van € 2 mln. voor het klimaatprogramma en een SLOK-subsidie van € 700.000, wat dus een substantieel aandeel is.

Belangrijk aspect dat in de interviews ook genoemd is, betreft de invloed die de SLOK-regeling heeft op continuïteit van lokaal klimaatbeleid. De looptijd van de SLOK-regeling (2008-2012) zorgt voor een steviger positie van het klimaatbeleid op lokaal niveau en kan mogelijk dienen als overbrugging naar de nieuwe coalitieperiode (2010-2014). Dit maakt het lokale klimaatbeleid minder kwetsbaar voor bezuinigingen. De SLOK-regeling verplicht de deelnemende gemeenten en provincies tot inleg van (minimaal vergelijkbare) cofinancieringsmiddelen.

5.4.2 Kennisuitwisseling en -verspreiding

De koploperaanpak gaat er vanuit dat praktijkvoorbeelden van koplopers andere gemeenten bewegen hun klimaat- en energiebeleid te intensiveren. Idealiter ontstaat een olievlekwerking (schaalsprong). De weg naar kennisontwikkeling begint met de organisatie van bijeenkomsten waar koplopers en volgers elkaar ontmoeten. Vervolgens moet de feitelijke kennisuitwisseling en -deling plaatsvinden en uiteindelijk moet de opgedane kennis door een grotere groep ook daadwerkelijk worden geïnternaliseerd en toegepast. Naast kennisontwikkeling en -verspreiding is een belangrijk doel van de thema-aanpak dat koplopers knelpunten in beleid, regelgeving en uitvoering signaleren en deze agenderen bij het Rijk en helpen oplossen.

Door middel van een steekproefsgewijze benadering is met een aantal korte vragen achterhaald hoe deelnemers deze kennisbijeenkomsten hebben ervaren. De bijeenkomsten stonden in het teken van de thema's gebouwde omgeving en duurzame energie.

In het onderstaande schema wordt in trefwoorden het algemene beeld weergegeven.

Onderwerp	Algemene reactie
De bijeenkomst in het algemeen	Positieve ervaringen: goede opkomst en sfeer, veel verschillende achtergronden
Kennisoverdracht	Door middel van lezingen en workshops; interactieve deel wordt als meest waardevol ervaren; mix van praktische handvatten en bewustwording
Koplopersfunctie	Koplopers hebben actieve rol, maar lastig om peloton te bereiken, kritisch over innovatief vermogen van de koplopers
Invloed op de eigen organisatie	Directe vervolgstappen zijn (nog) niet gezet, aansluiting/verdieping gezocht bij Agentschap NL en andere betrokkenen
Op- en aanmerkingen	Door thema-aanpak is er onvoldoende sprake van integrale benadering; meer aandacht voor de niet-gemotiveerden: te grote groep kan ten koste gaan van kwaliteit en diepgang

Wij constateren op basis van de interviews het volgende ten aanzien van de kennisontwikkeling en -verspreiding:

- De koplopers zijn actief betrokken bij de themateams⁷. De gemeenten die in deze structuur participeren helpen elkaar, wisselen kennis en informatie uit en hebben een actieve rol bij het agenderen van beleidsknelpunten (bijvoorbeeld via de publicatie 'Lokale Beleidsagenda Klimaat') en het organiseren van kennisbijeenkomsten (workshops, congressen).
- De ontmoetingsfunctie, de eerste stap op weg naar kennisoverdracht en -uitwisseling, functioneert goed. Er zijn verschillende bijeenkomsten georganiseerd door de koplopers. Deze bijeenkomsten stonden in het teken van een van de thema's (gebouwde omgeving, mobiliteit, duurzame energie) en hebben als doel het delen van kennis.
- Tijdens de bijeenkomsten wordt er op verschillende manieren invulling gegeven aan de rol van de koploper en het delen van kennis. Aanwezig zijn van allerlei pluimage; wethouders, ambtenaren, ontwikkelaars, adviseurs, ingenieurs, onderzoekers, et cetera.
- De beoogde 'olievlekwerking' via kennisoverdracht van de koplopers naar het peloton en de achterblijvers is nog onvoldoende van de grond gekomen. De kennisontwikkeling blijft teveel hangen binnen de deelnemers van de themateams en een beperkte groep daaromheen. Gemeenten buiten het circuit kennen de themateams, de ambassadeurs en daaruit voorkomende praktijkvoorbeelden slechts in beperkte mate.
- In de kennisoverdracht wordt veel verwacht van de deelnemers in de themagroepen, maar het ontbreekt de medewerkers van koplopende gemeenten aan tijd en een 'natuurlijke ingang' om deze rol op zich te kunnen nemen. Een tekortkoming in de aanpak is dat de kennisverspreiding en -deling tot dusverre niet verder is georganiseerd. In de plannen van Agentschap NL voor 2010 krijgt dit punt wel meer aandacht; door in de uitvoering uit te gaan van een sterkere regionale insteek.
- De koplopers geven aan dat de 'verhouding tussen halen en brengen' verre van optimaal is. Gemeenten die al voorop lopen, hebben veel minder te winnen bij kennisoverdracht dan achterblijvers. Koplopergemeenten geven aan dat de status van koploper veel tijd, capaciteit en geld kost; hier staan geen extra vergoedingen vanuit het Rijk tegenover.

⁷ In het onderzoek is met name gekeken naar de themateams Gebouwde Omgeving en Duurzame Energie.

- Kennisvragers, medewerkers van volgende of achterblijvende gemeenten, hebben vaak weinig tijd om deel te nemen aan uitwisselingsbijeenkomsten. Nationale bijeenkomsten naast regionale netwerken lijken hun doel dan voorbij te schieten. Liefst krijgen deze gemeenten maatwerkondersteuning in de aanpak van hun specifieke situatie.

Rol van convenantpartijen

De positie en rol van de convenantpartijen naar hun achterban verschilt, waardoor ook de mate van doorwerking van de convenanten naar gemeenten respectievelijk provincies verschilt. De VGN heeft geen 'doorzettingsmacht' naar gemeenten, maar fungeert als belangenorganisatie. De provincies zijn, via mandatering van het IPO bestuur, rechtstreeks partij in het convenant.

Zowel VNG als IPO zien de regiegroep als waardevol platform voor overleg met het Rijk. VNG en IPO hebben in de praktijk een beperkte rol bij het organiseren van kennisoverdracht en de coördinatie op de uitvoering van de klimaatakkoorden.

Rol van Agentschap NL

Bij de ondersteuning van lokale klimaatinitiatieven zet Agentschap NL, in opdracht van het ministerie van VROM, in op een drietal activiteiten:

1. ondersteuning van gemeenten door inzet van themateams met koplopers;
2. ondersteuning op regionaal niveau (via provincies en samenwerkingsverbanden);
3. stimulering van lokale klimaatinitiatieven door middel van (SLOK)-uitkering.

Recent is de ondersteuning die Agentschap NL biedt in het kader van het programma 'Facilitairing Lokale Klimaatinitiatieven' (FLOK) geëvalueerd. Algemeen is de conclusie dat gemeenten de diensten van Agentschap NL als voldoende waarderen. De klimaatadviseurs worden over het algemeen positief gewaardeerd om hun rol. Die ligt wat gemeenten betreft vooral op het informeren over landelijke ontwikkelingen (rijksbeleid) en financiële regelingen. Bij de uitvoering van het lokaal klimaatbeleid hebben gemeenten inhoudelijk vooral veel steun aan andere gemeenten. Over de themateams wordt in het FLOK-evaluatierapport geconstateerd: 'De themateams zijn nauwelijks bekend bij gemeenten die niet in een themateam zitten. Ook de deelnemers aan de themateams zelf hebben kanttekeningen bij de effectiviteit van de themateams.' Met betrekking tot de huidige subsidieregeling wordt vermeld: 'De SLOK-uitkering is voor veel gemeenten onmisbaar bij de uitvoering van het klimaatbeleid.'

Deze evaluatie bevestigt het beeld dat wij vanuit de interviews en enquête hebben gekregen. De activiteiten van Agentschap NL (ondersteunen van de themagroepen, organiseren van bijeenkomsten, informatie-uitwisseling via website, publicaties en contacten met gemeenten) worden positief gewaardeerd, maar leiden tot dusverre ook niet tot een grotere olievlekwerking. De indruk bestaat dat de rol van Agentschap NL in de koploeraanpak sterk gericht is op het eerste deel van de kennisoverdracht (ondersteuning van themateams en organisatie van kennisbijeenkomsten) en dat het tweede deel (gericht op bredere kennisverspreiding naar het 'peloton' en borging in de gemeentelijke organisaties) nog minder structureel is aangepakt. Tekenend is dat nagenoeg alle gemeenten het als een gemis beschouwen dat medewerkers van Agentschap NL minder ruimte hebben gekregen om bij individuele gemeenten en samenwerkingsverbanden op bezoek te gaan. In de praktijk is hier nadrukkelijk behoefte aan.

Aandachtspunt in de doorontwikkeling van de kennisinfrastructuur is het drukke speelveld dat inmiddels in het klimaat- en energieveld is ontstaan. Gemeenten en in mindere mate provincies worden vanuit verschillende departementen, programma's en instanties benaderd met regelingen, aanpakken en netwerken.

Uit interviews met betrokkenen blijkt dat er in de praktijk geen of onvoldoende samenwerking is. Zo is er geen afstemming tussen het themateam gebouwde omgeving en Stichting Meer met Minder, hoewel de laatste gemeenten als spil in de aanpak bestaande bouw beschouwt en beide het belang van formats c.q. beste praktijken onderschrijven.

5.5 Toegevoegde waarde convenant

Los van de huidige inhoud achten wij het relevant om ook in instrumentele zin de meerwaarde van een convenant/samenwerkingsovereenkomst te beschouwen. Een belangrijk voordeel van dit instrument is de grote mate van flexibiliteit en vormvrijheid. Hierdoor kunnen partijen afspraken 'op maat' maken, waardoor doelgericht kan worden ingespeeld op een (gezamenlijke) opgave. Een nadeel is dat de afspraken niet in rechte afdwingbaar zijn. De convenantaanpak is gebaseerd op vrijwilligheid, waardoor uiteindelijk de zwakste schakel de kracht van de ketting bepaald. Gesprekspartners geven aan deze vrijblijvendheid als risico te zien voor de realisatie van de doelstellingen van Schoon en Zuinig. De intrinsieke wil om er samen uit te komen en echt voortgang te boeken, is uiteindelijk bepalend voor de meerwaarde van een convenant. Het feit dat maatregelen in de klimaatakkoorden vaak niet als resultaat, maar als inspanning zijn beschreven helpt niet. Veel voorkomende termen zijn: 'bevorderen dat', 'stimuleren', 'zetten zich in', 'onderzoeken', 'spant zich in'.

Een convenant kan meerwaarde hebben wanneer wet- en regelgeving ontbreekt en partijen elkaar nodig hebben om inhoud te geven aan een noodzakelijk geachte beleidsintensivering. Een goed voorbeeld hiervan is het thema duurzame energie, bijvoorbeeld voor wat betreft realisatie van meer windenergie (convenant BLOW heeft hier een sturende werking gehad). Denkbaar is ook dat ten aanzien van de realisatie van andere duurzame energie-opties – richting 2020 is nog een flinke inhaalslag nodig (zie hoofdstuk 5) – via een convenant afspraken over de rolverdeling tussen overheden en in te zetten sturingsarrangementen worden gemaakt. Belangrijke voorwaarde is dat afspraken SMART worden geformuleerd. Gesprekspartners missen deze concreetheid en resultaatgerichtheid in de huidige klimaatakkoorden.

Maar ook in een situatie waarin regels wettelijk verankerd zijn, kan een convenant wel degelijk meerwaarde hebben. Voor de gebouwde omgeving zijn verschillende wettelijke regimes van kracht (bijvoorbeeld woningwet, huurwet, bouwbesluit). Door middel van een convenant kan worden afgesproken dat partijen, aanvullend op deze wettelijke normen, een stapje extra zetten in de beoogde verduurzaming. Belangrijke vraag hierbij is in hoeverre decentrale overheden deze beleidsvrijheid in de praktijk daadwerkelijk hebben. Wanneer marktpartijen geen invulling willen/kunnen geven aan de verhoogde ambitie die is vastgelegd, ontbreekt het gemeenten en provincies aan middelen om de afspraken af te dwingen.

Een andere functie is hiervoor al ter sprake gekomen: een convenant kan een kaderstellende en legitimerende rol hebben. De klimaatakkoorden zijn vooral in deze laatste zin te karakteriseren. Doordat veel gemeenten en alle provincies meedoen is er sprake van enige impact, maar in instrumentele zin is de toegevoegde waarde van het convenant in de huidige setting gering. De klimaatakkoorden bevatten weliswaar pilots en experimenten bij verschillende thema's⁸; echter weinig nieuwe prikkels om meer te gaan doen als decentrale overheden. De convenanten lijken meer gericht op het bestuurlijk vastleggen en codificeren van reeds bestaande ambities, dan het formuleren van nieuwe ambities. Het aandeel aanvullende inspanningen of afspraken bovenop bestaand rijksbeleid en lopende programma's en subsidieregelingen is beperkt.

---

⁸ Zoals de 10 experimenteerwijken voor de gebouwde omgeving, zie hoofdstuk 3.

Met name voor provincies geldt dat de opgenomen afspraken overwegend zaken betreffen die de convenantpartners vanuit regulier beleid al deden of van plan waren. Door verschillende interviewpartners is hierop gewezen.

6 Kwantitatieve bijdrage

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de derde onderzoeksvraag:

Wat is de bijdrage van lokale en provinciale klimaatinitiatieven aan de doelstellingen van het werkprogramma Schoon en Zuinig?

6.1 Inleiding

Belangrijk onderdeel van deze evaluatie betreft de vraag hoe groot de feitelijke bijdrage van lokale en provinciale klimaatinitiatieven aan de landelijke beleidsdoelen voor 2020 nu eigenlijk is. Omdat eenduidige en gedetailleerde monitoringgegevens over regionale en lokale initiatieven ontbreken is dit geen eenvoudige vraag om te beantwoorden. Om inzicht te krijgen in de kwantitatieve bijdrage is in dit project een nieuw analysemodel ontwikkeld om de invloed van decentrale overheden op de CO₂- en duurzame energiedoelen te kunnen duiden. Dit model gaat niet uit van werkelijke, gerealiseerde, CO₂-emissies, maar zoomt - binnen de velden en opties die er vanuit CO₂-oogpunt 'echt toe doen' - in op de beleidsinstrumenten die door provincies, en gemeenten ingezet worden. Op deze manier wordt de relatieve invloed van provincies en gemeenten in het bereiken van de Schoon en Zuinig-doelen gekwantificeerd.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 6.2 wordt het gehanteerde analysemodel nader toegelicht. In de paragrafen 6.3 tot en met 6.5 worden de resultaten beschreven en wordt helder gemaakt en onderbouwd hoe groot de gemeentelijke en provinciale invloedfactoren zijn.

Werkhypothese kwantitatieve evaluatie

De activiteiten van gemeenten dragen substantieel bij aan de CO₂-emissiereductiedoelen van het beleidsprogramma Schoon & Zuinig (NL 2020: -30% CO₂, 2% EB/jr, 20% DE).

1. Bij de onderzoeksgroep is zichtbaar of zeer aannemelijk dat uitgevoerde of in uitvoering zijnde lokale klimaatinitiatieven een directe invloed uitoefenen op de CO₂-emissiereductie in projecten/sectoren.
2. De specifieke bijdrage van de lokale klimaatinitiatieven aan de klimaatdoelstellingen van het Rijk kan zichtbaar gemaakt worden.
3. Actieve gemeenten ('koplopers', 'volgers') dragen aantoonbaar meer bij aan realisatie van de klimaatdoelstellingen dan minder actieve gemeenten ('achterblijvers').

6.2 Het analysemodel nader toegelicht

In het 'analysemodel gemeentelijke en provinciale invloed op klimaatdoelen' wordt via de volgende stappen de kwantitatieve bijdrage van decentrale overheden bepaald:

1. inzichtelijk maken van sectorale en thematische doelen;
2. bepalen van de invloedfactoren;
3. bepalen van mate waarin invloed daadwerkelijk wordt toegepast (filter implementatie);
4. vaststellen van totaalbijdrage en tekorten decentrale overheden.

Ad 1. Van sectorale doelen naar thematische opties (inzicht in volume)

Om de invloed van decentrale overheden op de rijksdoelen te kunnen bepalen is inzicht nodig op maatregelniveau. Onder de sectoren uit het werkprogramma Schoon en Zuinig en de thema's uit de Klimaatakkoorden hangt een heel scala aan maatregelen (opties). Voorbeelden van opties zijn:

- energiemaatregelen bij nieuwbouw (0,8 Mton reductie in 2020);
- energiemaatregelen in bestaande koopwoningen (1,3 Mton), utiliteit (1 Mton) en huursector (1,3 Mton);
- benutting restwarmte industrie en centrales (3,1 Mton);
- inzet biobrandstoffen in verkeer en vervoer (2,7 Mton);
- energie-efficiency in concessieverlening Openbaar Vervoer (0,1 Mton);
- windenergie op land (70 PJ in 2020);
- decentrale/ standalone biomassa (105-278 PJ).

De landelijke CO₂-reductiedoelen (in Mtonnen, ten opzichte van ongewijzigd beleid) en productiedoelen voor duurzame energie (in PJ) voor 2020 zijn doorvertaald naar de onderliggende opties. Het resultaat hiervan (in Mtonnen of PJ) is tussen haakjes achter bovengenoemde voorbeeldopties opgenomen. De totale doorvertaling op optieniveau en herkomst van de Megatonnen CO₂-reductie is in paragraaf 6.3 weergegeven. De aannames en rekenuitgangspunten die hierbij zijn gehanteerd worden ook in deze bijlage toegelicht.

De analyse is uitgevoerd in die sectoren en opties waar er sterke raakvlakken met het instrumentarium van gemeenten en provincies liggen. Dit betreft de thema's gebouwde omgeving, verkeer en vervoer en duurzame energie. Daarnaast zijn enkele specifieke en CO₂-relevante opties en onderwerpen, zoals restwarmtebenutting en glas- en tuinbouw, in het analysemodel meegenomen.

Ad 2. Invloedsfactoren

Per optie zijn de beleidsinstrumenten en inzet van de drie overheden (rijk, provincies en gemeenten) in beeld gebracht en beoordeeld. In de instrumentenmix en –inzet zijn de volgende typen maatregelen of rollen onderzocht:

1. inzet wettelijke instrumenten:⁹
  - uitvoering van wettelijke taken (bijvoorbeeld handhaving EPC);
  - gebruikmaken van bevoegdheden (bijvoorbeeld opstellen bestemmingsplannen);
2. financieel stimuleren;
3. regisseren (uitvoeren of ondersteunen haalbaarheidsonderzoek, opstellen van visies en plannen, partijen samenbrengen en dergelijke);
4. communicatie:
  - Inspireren;
  - Informeren.

---

⁹ Er is in de evaluatie geen rekening gehouden met mogelijk vernieuwend beleidsinstrumentarium, tenzij ten tijde van de beoordeling van Schoon en Zuinig reeds was voorzien in de noodzaak van aanvullend (maar nog niet uitgewerkt) instrumentarium en het bijbehorende beleidseffect is gespecificeerd.

Aangenomen wordt dat realisatie van deze doelen alleen plaatsvindt door de geïntensiveerde inzet van overheden in kader van Schoon en Zuinig (inclusief afspraken in de klimaatakkoorden). Het gaat om:

- directe instrumenten van het rijk (inclusief of al dan niet op basis van EU-beleid);
- instrumenten van gemeenten;
- instrumenten van provincies.

De mate waarin elk van de overheden, in de totale instrumentenmix per sector, thema of optie, invloed uitoefent op realisatie van initiatieven, wordt uitgedrukt in invloedsfactoren.

Per optie worden doorgaans meerdere instrumenten ingezet. Belangrijke constatering hierbij is dat het bijna altijd om een interbestuurlijk samenspel gaat, de overheden moeten allen hun rol pakken en een bijdrage leveren om tot daadwerkelijke realisatie te komen. De optelsom van relatieve invloed van elk der overheden altijd 100%.

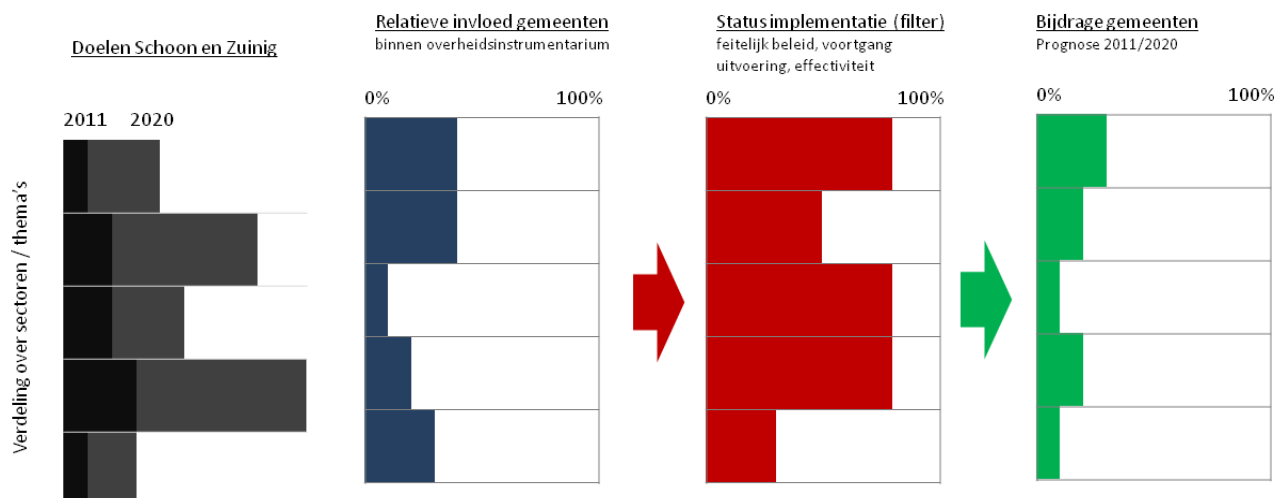
Per instrument is de invloed van de drie overheden bepaald op basis van expertanalyse door KplusV en consultatie/toetsing door betrokken medewerkers van Rijk, enkele gemeenten en AgenstchapNL. Uiteindelijk heeft dit geleid tot relatieve invloedsfactoren (in %) per optie en thema. In paragraaf 5.3 worden deze nader toegelicht.

Ad 3: implementatie

De in stap 2 bepaalde invloedsfactoren hebben een theoretisch karakter en geven een beeld van de potentiële invloed van de decentrale overheden op rijksdoelen. Interessant is natuurlijk om te zien in hoeverre provincies en gemeenten deze invloed ook daadwerkelijk aanwenden en in hoeverre dit ook doorwerkt in de activiteiten van marktpartijen die de energieprestaties uiteindelijk realiseren. Om te bezien hoe ver gemeenten en provincies *op dit moment zijn* is op basis van de SLOK-monitor (enquête onder gemeenten) en nadere analyse van provinciaal beleid een inschatting gemaakt van de feitelijke voortgang op dit moment en is ingeschat welk deel van de theoretische bijdrage aan de doelen voor 2020 op koers ligt. In paragraaf 5.4 wordt de stand van zaken bij implementatie nader toegelicht.

Ad 4: totaalbijdrage

Vermenigvuldiging van de deelresultaten uit de drie vorige stappen (volumes x invloedsfactoren x status implementatie) maakt het mogelijk een prognose op te stellen over de te verwachten kwantitatieve bijdrage aan de Schoon en Zuinig-doelen voor 2020. De gevolgde werkwijze (zie onderstaande figuur) heeft geleid tot een samenvattende tabel, waarin de eindresultaten van de kwantitatieve analyse zijn opgenomen. Hierin zijn ook de kwantitatieve beleidstekorten in de bijdragen van de decentrale overheden aan de rijksdoelen voor 2020 opgenomen. In paragraaf 5.5 is dit samenvattende overzicht weergegeven.

Figuur 5: onderzoeksmodel in stappen

6.3 Doelen Schoon en Zuinig

Om de bijdrage van decentrale overheden aan Schoon en Zuinig te kunnen vaststellen moet sprake zijn van een eenduidig doelenkader en inzichtelijke monitoring. Schoon en Zuinig kent drie parallele hoofdoelen die op complexe wijze met elkaar samenhangen. Dit heeft onder andere te maken met het Europese emissiehandelsstelsel –waardoor CO₂-emissiereductie niet per definitie samengaat met binnenlandse energiebesparing of duurzame energieproductie (de doelen zijn niet wederzijds ondersteunend)– en het feit dat de doelen in percentages zijn uitgedrukt en dus relatief zijn.

In deze evaluatie wordt aangenomen dat de energiebesparingsdoelstelling (oplopend tot 2% jaarlijks in 2011-2020) als kosteneffectief neven doel van de 30% emissiereductiedoelstelling in 2020 mag worden beschouwd. Dat wil zeggen: onafhankelijk van de invulling/plafonds van het Europese emissiehandelsstelsel (ETS) na 2011 wordt aangenomen dat bij de ETSrelevante sectoren industrie & energie en land- & tuinbouw voldoende prikkels bestaan om het (binnenlandse) energiebesparingstempo te realiseren, gegeven de inzet van het (binnenlandse) instrumentarium van Schoon en Zuinig. Dit maakt dat voor energiebesparing en CO₂-emissiereductie in deze sectoren geen afzonderlijke bijdragen van de decentrale overheden hoeven te worden bepaald. Sectorale doelen worden hier uitsluitend uitgedrukt in Mton CO₂.

Voor het aandeel van 20% duurzame energie in de energievoorziening in 2020 is op dit moment niet inzichtelijk hoe de verdeling over de sectoren moet plaatsvinden. Daar komt bij dat het instrumentarium ter bevordering van duurzame energie eerder optie/techniek-specifiek dan sectorspecifiek is, in tegenstelling tot energiebesparing. In het Klimaat- en Energieakkoord Rijk en provincies is dan ook een absoluut volume van 700 PJ met onderverdeling naar opties afgesproken in plaats van sectorale bijdragen aan duurzame energie. In deze kwantitatieve evaluatie is daarom ook separaat/afzonderlijk de bijdrage van de decentrale overheden aan de realisatie van duurzame energie in beeld gebracht.

Onderstaande tabellen tonen de onderverdeling van sectorale CO₂-doelen, voor zover geïnstrumenteerd, en van de 700 PJ duurzame-energiedoelstelling in opties; deze opties zijn in de volgende paragraaf onderwerp van bepaling van invloedsfactoren.

In tabel 1 en 2 zijn de reductiedoelen voor de gebouwde omgeving respectievelijk verkeer en vervoer geconcretiseerd en uitgewerkt naar onderliggende opties. In de toelichting is aangegeven hoe de vertaalslag is gemaakt. De onderverdeling naar Mtonnen per optie is vaak niet rechtsreeks uit beleidsdocumenten en onderbouwingen af te leiden, wij hebben daar ook zelf inschattingen gemaakt (expert-judgement).

Sector/Thema	Optie	Schoon & Zuinig 2020 [Mton]
Gebouwde omgeving		
Nieuwbouw	Nieuwbouw	0,8
Bestaande bouw	huurwoningen	1,3
	koopwoningen	1,3
	utiliteit	1,0
	Rijksgebouwen	0,1
	Gemeentelijke gebouwen	0,2
	Dwingende maatregelen	1,3
Elektr. apparaten	Ecodesign	4
		10

Tabel 1: Sectordoel gebouwde omgeving uitgesplitst naar opties

De onderverdeling van 5,2 Mton emissiereductie bestaande bouw is mede gebaseerd op *Beoordeling werkprogramma Schoon en Zuinig* (ECN/MNP, 2007) en gaat uit van maatregelen in 1 miljoen huurwoningen, 1 miljoen koopwoningen, 1 miljoen woningequivalenten aan utiliteitsbouw en invulling van het restant via verplichtende beleidsmaatregel.

Thema	Optie	Schoon & Zuinig 2020 [Mton]
Verkeer en vervoer		
Afzet/gebruik alternatieve brandstoffen	Biobrandstoffen*	2,7
Beprijzen/volume-beleid	Gedifferentieerde kilometerbeprijzing	2,0
Energie-efficiency voertuigen	Efficiencyverbetering auto's (EU-norm)	3,5
	Efficiencyverbetering goederenvervoer	0,1
	Efficiency in concessies OV / busvervoer	0,1
	Fiscale vergroening	1,0
Gedrag	Gedragsverandering bestuurders (HNR)	0,3
	Stimuleren gebruik zuinige modaliteiten (fiets, OV)	0,5
	Terugdringen/efficiënter werkgerel. mobiliteit	
		10,2

Tabel 2: Sectordoel verkeer en vervoer uitgesplitst naar opties

* Voor biobrandstoffen is 10% in 2020 uitgangspunt omdat dit het percentage is dat in het Klimaat- en Energieakkoord Rijk en provincies bij duurzame energie is opgenomen. Dit leidt binnen de sector tot een tekort t.o.v. Schoon en Zuinig. Schoon en Zuinig bevat geen resultaatverwachting voor de stimulering van het gebruik van zuiniger modaliteiten en voor vermindering / efficiënter werkgerelateerde mobiliteit. Wij hebben voor deze twee opties gezamenlijk 0,5 Mton opgenomen. In *Beoordeling werkprogramma Schoon en Zuinig* (ECN/MNP, 2007) wordt geconstateerd 'dat een deel van het beleid, zoals de uitvoering van fietsbeleid, bij de lagere overheden is neergelegd'.

In tabel 3 zijn voor de overige sectoren de CO₂-reductiedoelen voor 2020 opgenomen. Om aansluiting met de totale CO₂-reductiedoelstelling te houden is hierin ook de duurzame energieproductie (in tabel 4 opgenomen in PJ) meegenomen en omgerekend in Mtonnen. De sectoren industrie & energie, land- & tuinbouw en het thema overige broeikasgassen zijn hier in een andere indeling meegenomen. Met het oog op bepaling van de invloedsfactoren van decentrale overheden zullen deze sectoren niet volledig worden behandeld.

Eenzijds heeft dit te maken met het grote aandeel van ETS in de reducties voor deze sectoren, waarbij weinig/geen raakvlakken bestaan met het instrumentarium van gemeenten en provincies, en anderzijds met het feit dat grote overlap bestaat met grootschalige duurzame energie, waarvoor het overheidsinstrumentarium grotendeels (duurzame energie)optiespecifiek is en niet sectorspecifiek. Onderstaande tabel pakt de sectoren samen in een voor het doel van deze evaluatie bruikbare indeling.

Overige sectoren		
warmte	marktintroductie energie innovaties glastuinbouw	1
	clustering/energienetwerken, CO ₂ -levering en WKK glastuinbouw	0,4
	restwarmte industrie en centrales	3,1
	overig: duurzame warmte industrie	0,4
ETS (overig)*	ETS in industrie, energie en glastuinbouw	26
Overige broeikasgassen	landbouw: (co-)vergisting mest	2
	industrie en landbouw overig	5,2
Duurzame energieproductie	Zie tabel duurzame energie; alle opties minus duurzame warmte en biobrandstoffen in verkeer	37,7
		75,8

Tabel 3: Doelen overige sectoren

Het aandeel van 'ETS (overig)' is zo bepaald dat het totaal van de sectoren op de Kabinetsdoelstelling van 96 Mton ten opzichte van ongewijzigd beleid uitkomt. Dit aandeel is niet relevant voor de bijdrage van decentrale overheden, vanuit de veronderstelling dat het hier gaat om proces-efficiencymaatregelen en inkoop van emissiecertificaten door de energie-intensieve industrie. ETS kan overigens ook een rol spelen, maar is niet de enige factor, bij andere opties. De 37,7 Mton duurzame energieproductie betreft de optelsom van de CO₂-reductie van alle duurzame energie-opties uit tabel 4, uitgezonderd duurzame warmte en biobrandstoffen. Deze laatste twee opties

zitten al in de CO₂-reductie van andere sectoren en opties verdisconteerd (bij warmte, bij verkeer en vervoer).

Voor alle sectoren geldt uiteraard dat bij bepaalde opties volledige (zoals bij biobrandstoffen in verkeer en vervoer) of gedeeltelijke (zoals in gebouwde omgeving, nieuwbouw en bestaande bouw) overlap bestaat met duurzame energie. In tabel 4 zijn de doelen voor duurzame energie weergegeven (in PJ en Mtonnen CO₂-reductie) en uitgesplitst naar de onderliggende opties.

Thema	Optie	Duurzame energie 2020 [PJ primair]	Duurzame energie gerealiseerd 2007	Duurzame energie Schoon & Zuinig [PJ primair]	Duurzame energie Schoon & Zuinig 2020 [Mton]
duurzame energie					
	Windenergie op land	70	25	45	3,3
	Windenergie op zee	181	3	178	13
	Biomassa elektr. AVI's	21	13	8	0,52
	Biomassa elektr. mee/bijstook	200 / 27	16	184 / 11	13,4 / 0,8
	Biomassa elektr. + groen gas (stand alone/ decentraal)	105 / 278	9	96 / 269	6 / 16,8
	Duurzame warmte	52	15	37	2,1
	Overige duurzame elektriciteit	21	1	20	1,4
	Biobrandstof in verkeer	50	13	37	2,7
		700			

Tabel 4: duurzame energie uitgesplitst naar opties

De onderverdeling van de 1^e kolom is conform het Klimaat- en Energieakkoord Rijk en provincies, met uitzondering van het onderscheid tussen biomassa mee/bijstook in kolencentrales en nieuwe stand alone/ decentrale biomassaïnstallaties. Dat onderscheid wordt in het akkoord niet gemaakt terwijl ons dat voor de instrumentatie zeer wezenlijk lijkt. In de tabel zijn twee extreme scenario's opgenomen.

Eén scenario gaat uit van bevrozing van mee/bijstook in kolencentrales op huidige niveau (inclusief commitering), het tweede scenario van een maximaal percentage biomassa-inzet van 60% in 6000 MW aan nieuwe kolencentrales (circa 200 PJ vermeden primair).

Onder duurzame warmte wordt alle duurzame warmte verstaan die in verschillende sectoren en thema's wordt opgewekt (omgerekend 2,1 Mton in totaal waarvan circa 0,8 Mton glastuinbouw, 0,4 Mton industrie en ca 0,9 Mton CO₂-reductie in de gebouwde omgeving).

6.4 Invloedsfactoren decentrale overheden

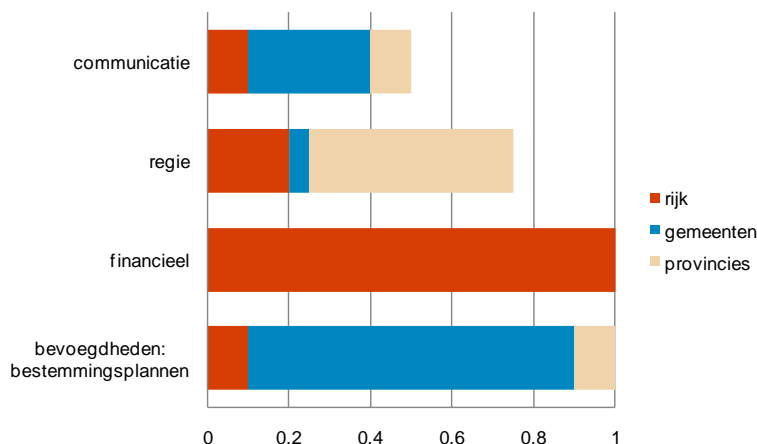
Voor het bepalen van de invloed van decentrale overheden op realisatie van de CO₂- en duurzame-energie-doelen per optie zoomen we in het op het onderliggende beleids-instrumentarium en de rolverdeling van rijk, gemeenten en provincies. Per optie worden doorgaans meerdere instrumenten ingezet, die onderling op elkaar inwerken. Per instrument moet op de eerste plaats worden bepaald of het een in alle gevallen noodzakelijke maatregel is (het doel kan niet worden niet gehaald tenzij het instrument voor alle marktinitiatieven binnen de optie wordt ingezet). Daarnaast moet per instrument worden bepaald welke rol en invloed rijk, provincie en gemeenten daarbij in de praktijk hebben. Dit is niet even eenduidig. Het realiseren van een lage EPC is bij wet geregeld en lijkt dus volledig op het conto te komen van het Rijk. Echter de praktijk wijst uit dat toetsing van bouwvergunningen en controles tijdens de bouw ook een belangrijke verklarende factor zijn voor daadwerkelijke realisatie van een lage EPC, zodat bij dit wettelijke instrument de invloed van gemeenten nadrukkelijk meegewogen moet worden.

Onderstaand voorbeeld van windenergie op land geeft verder inzicht in de gevolgde werkwijze bij het bepalen van de invloedsfactoren. Voor elk windparkinitiatief is een noodzakelijke voorwaarde dat een ruimtelijk plan voorziet in de bestemming windenergie. Dit instrument krijgt daarom op de schaal van 0 tot 1 de grootste invloedsfactor toegewezen. Binnen de rolverdeling van Schoon en Zuinig c.q. de Klimaatakkoorden is het aan gemeenten om bestemmingsplannen voor windenergie-initiatieven aan te passen. Omdat nationaal niet wordt gestuurd op taakstellingen op gemeentelijk niveau maar wel taakstellingen bij provincies zijn neergelegd, is in incidentele gevallen voorzien in provinciale doorzettingmacht via ruimtelijke inpassingsplannen.

Ook is rekening gehouden met rijksprojectenprocedures voor een beperkt aantal grote windparklocaties. In dit geval is de relatieve invloed van rijk, gemeenten en provincies, voor dit specifieke instrument, vastgesteld op respectievelijk 10%, 80% en 10%. Naast gebruik van de bestemmingsplanbevoegdheid is echter ook subsidiëring ter compensatie van de onrendabele top (afbouwend naar nul in 2020) een essentieel instrument, waarbij toepassing en effectuering volledig aan het Rijk wordt toegerekend. Andere instrumenten (regierol en communicatie) wegen in vergelijking minder zwaar mee.

De totale invloedsfactor van gemeenten voor windenergie op land is het relatieve aandeel in de totale instrumentenmix (het blauwe deel van de balken: 35%).

DE: windenergie op land

Figuur 6: opbouw invloedsfactoren per instrument, optie windenergie op land

Deze werkwijze is voor elk van de opties gevolgd, waarbij onderliggende aannames en resulterende invloedsfactoren zijn getoetst bij enkele gemeenten en deskundigen van Rijk en AgenschapNL. In bijlage 6 zijn voor acht verdere opties bij duurzame energie, gebouwde omgeving en verkeer en vervoer de invloedsfactoren per instrument onderbouwd.

In onderstaande tabellen zijn de invloedsfactoren per optie en thema opgenomen. Roodgedrukt zijn de thema's waarop de decentrale overheden relatief grote invloed uitoefenen. Vetgedrukt in de linkerkolom zijn de opties die het hoogst scoren op de combinatie "veel volume" (Mtonnen CO2-reductie, zie 6.3) én grote invloed.

Gebouwde omgeving	Optie	Rijk	Gemeenten	Provincies
Nieuwbouw	Nieuwbouw	54%	32%	14%
Bestaande bouw	Huursector	62%	29%	9%
	Koopwoningen	50%	33%	17%
	Utiliteit	54%	31%	15%
	Rijksgebouwen	100%		
	Gemeentelijke gebouwen		100%	
	Dwingende maatregelen	80%	20%	
Totale gewogen invloedsfactor over 6 Mton			30%	10%
Elektrische apparaten	Eco-design richtlijn		18%	6%
Totale gewogen invloedsfactor over 10 Mton			18%	6%

Tabel 3: invloedsfactoren opties gebouwde omgeving

Verkeer en vervoer	Optie	Rijk	Gemeenten	Provincies
Alternatieve brandstoffen	Biobrandstoffen	85%	6%	9%
Beprijzen/volume-beleid	Gedifferentieerde km-beprijzing	95%	5%	
Energie-efficiency voertuigen	Efficiencyverbetering auto's			
	Efficiency goederenvervoer	50%		50%
	Efficiency in concessies bus	50%		50%
	Fiscale vergroening	90%		10%
Gedrag	Gedagsverandering (Het Nieuwe Rijden)	79%	10%	11%
	Zuinige modaliteiten	33%	36%	31%
	Werkgerelateerde mobiliteit			
Totale gewogen invloedsfactor over 10,2 Mton			5%	6%

Tabel 4: invloedsfactoren opties verkeer en vervoer

Overige sectoren	Optie	Rijk	Gemeenten	Provincies
Warmte	energie innovaties	73%		28%
	glastuinbouw			
	clustering/energienetwerken, CO ₂ -levering en WKK	30%	35%	35%
	glastuinbouw			
	restwarmte industrie en centrales	65%	18%	18%
	duurzame warmte industrie	73%	9%	18%
Overige broeikasgassen	(co-)vergisting mest	36%	43%	21%
	industrie en landbouw overig	85%	5%	10%
Duurzame energieproductie (excl. duurzame warmte GO en biobrandstoffen verkeer)		79%	10%	11%
Totale gewogen invloedsfactor over 49,8 Mton			11%	12%
ETS (overig)*	ETS in industrie, energie en glastuinbouw	100%		
Totale gewogen invloedsfactor over 75,8 Mton			7%	8%

Tabel 5: invloedsfactoren opties industrie & elektriciteit, land- & tuinbouw en overige broeikasgassen

Duurzame energie	Optie	Rijk	Gemeenten	Provincies
	Windenergie op land	43%	35%	22%
	Windenergie op zee	100%		
	Biomassa elektrisch AVI's	80%		20%
	Biomassa elektrisch mee/bijstook	90%		10%
	Biomassa elektrisch.+groengas (stand alone/decentraal)	46%	32%	22%
	Duurzame warmte	50%	30%	20%
	Overige duurzame elektriciteit	74%	12%	15%
	Biobrandstof in verkeer	85%	6%	9%
Totale gewogen invloedsfactor over 605 PJ (te realiseren 2008-2020 voor 700 PJ overall)			10%	11%

Tabel 6: invloedsfactoren opties duurzame energie voor het scenario maximale mee/bijstook. De 605 PJ komt overeen met een emissiereductie van 42,4 Mton.

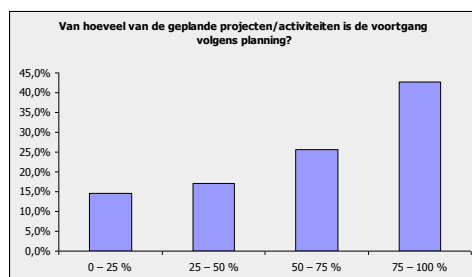
De tabel laat duidelijk zien dat decentrale overheden op belangrijke CO₂- en duurzame energie-opties relatief grote invloed hebben. De potentiële invloed ligt op deze prioritaire opties gemiddeld zo rond de 50%. Opvallend in de beoogde bijdrage van de decentrale overheden aan duurzame energie is dat minimaal tweevijfde deel betrekking heeft op decentrale biomassa. Dit aandeel wordt groter naarmate meer wordt afgeweken van het maximale scenario voor bij/meestook van biomassa in nieuwe (kolen)centrales.

6.5 Stand van zaken implementatie

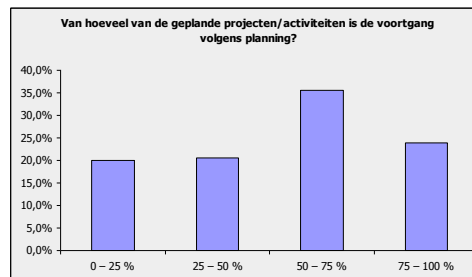
6.5.1 Gemeenten

Volgens gegevens van Agentschap NL participeren 325 gemeenten en stadsdelen in de SLOK-regeling. De SLOK-monitor levert waardevolle informatie op over de feitelijke inzet en voortgang van gemeenten. De voortgang van de activiteiten die gemeenten in het kader van SLOK uitvoeren wordt geïllustreerd in de volgende staafdiagrammen. Gemeenten is door middel van een webenquête gevraagd aan te geven van welk aandeel van hun activiteiten de voortgang volgens planning is. In de staafdiagrammen is verticaal weergegeven hoeveel procent van de gemeenten aangeeft dat resp. 0-25 %, 25-50 %, 50-75 % en 75-100 % van hun activiteiten volgens planning verloopt. De grafieken zijn gebaseerd op de respons van ca. 200 gemeenten.

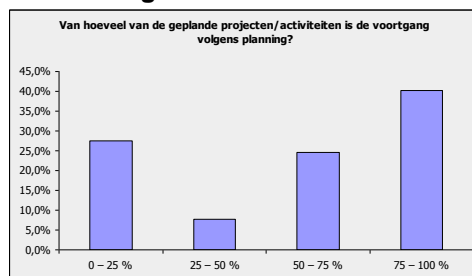
A. Eigen gebouwen, voorzieningen en wagenpark

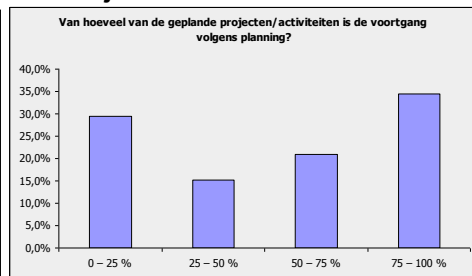
B. Woningen

C. Utiliteitsgebouwen

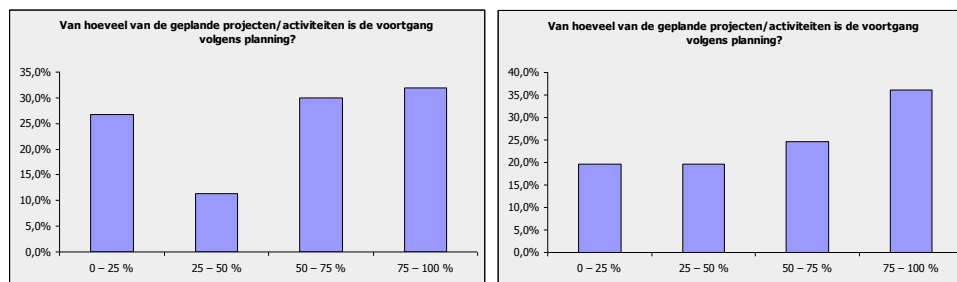

D. Bedrijven

E. Verkeer en vervoer

F. Grootschalige Duurzame Energie-opties

Uit deze grafieken blijkt dat meer dan de helft van de activiteiten redelijk conform planning verloopt. Een vergelijkbaar deel (iets minder dan de helft van de activiteiten) loopt achter op de planning. Zeker zo relevant voor de feitelijke implementatie is de kwaliteit van uitvoering. Oftewel: leidt datgene dat in gang is gezet ook tot het gewenste resultaat? In de webenquête is ook hier naar gevraagd. Voor de prioritaire opties (de vetgedrukte opties in tabel 3, 5 en 6) leidt dit tot het volgende beeld over de actuele status van implementatie.

Thema/Optie	Status implementatie*
Windenergie op land	44%
Biomassa stand alone / decentraal	44%
Duurzame warmte	42%
Bestaande bouw woningen	48%
Bestaande bouw utiliteit	36%
Warmte	41%
(Co-)vergisting mest (overige broeikasgassen)	43%

Tabel 7: Status implementatie bij gemeenten voor prioritaire opties.

* De percentages zijn gebaseerd op de enquêteresultaten die op 1 maart 2010 beschikbaar waren. Verder is een aantal aannames gedaan om de implementatiegraad op optieniveau in beeld te kunnen brengen, zie voetnoot 10¹⁰.

Bovengenoemde cijfers geven een indicatie voor de status van implementatie over alle SLOK-gemeenten. SLOK-gemeenten hebben niet op alle thema's ingetekend en ambities geformuleerd (zie paragraaf 4.2). Hier is voor gecorrigeerd. De feitelijke implementatiegraad ligt bij gemeenten met geformuleerde ambities en beleidsinzet in de gebouwde omgeving en duurzame energievoorziening hoger (boven de 50%), maar omdat een (klein) deel van de SLOK-gemeenten geen ambitie heeft geformuleerd op deze thema's zakt de implementatiegraad over de hele SLOK-groep onder de 50%.

Gemiddeld ligt de implementatiegraad begin 2010 op prioritaire opties bij gemeenten zo rond de 40-45%. Dit betekent dat er duidelijke voortgang is geboekt, maar ook dat er nog forse

¹⁰ Hierbij gehanteerde aannames:

- Windenergie op land en decentrale biomassa: conform grootschalige duurzame energie.
- Duurzame warmte: gemiddelde van grootschalige duurzame energie, woningen, utiliteit en bedrijven
- Bestaande bouw huur- en koopwoningen: conform GO woningen.
- Bestaande utiliteit: driekwart GO utiliteit en een kwart grootschalige duurzame energie.
- Warmte: bedrijven
- (Co-)vergisting van mest (overige broeikasgassen): gemiddelde van grootschalige duurzame energie en bedrijven

inspanningen richting eind 2011 (einde van de convenantperiode) nodig zijn om de geplande resultaten ook daadwerkelijk te kunnen realiseren.

6.5.2 Provincies

Van de provincies is geen (SLOK-)monitor met percentuele data over voortgang en kwaliteit van het resultaat beschikbaar omdat de provincies bij hun SLOK-aanvragen vrij zijn gelaten in het format van hun uitvoeringsprogramma's. Het vergaren van voortgangsmonitoringdata bij de individuele provincies maakte geen onderdeel uit van deze kwantitatieve evaluatie. Op basis van beschikbare informatie kunnen echter wel indicatieve constatering worden gedaan. Voor het bepalen van de status van de implementatie bij de provincies is de focus gelegd bij opties met groot volume en een relatief grote invloed van de provincies: windenergie op land, biomassa en (duurzame) warmte.

Windenergie

Van het windenergievermogen dat in 2020 conform het scenario in het Klimaat- en Energieakkoord Rijk en provincies op land moet zijn gerealiseerd (4.200 MW) komt meer dan 70% voor rekening van vier provincies. Op basis van visies/plannen van deze provincies concluderen wij dat bij de provincies sprake is van het vereiste ambitieniveau.

Provincie	Ambitie windenergie	Ambitie vs. Klimaatakkoord
Flevoland	1350 MW in 2020	> 100%
Zuid-Holland	1000 MW in 2020	> 100%
Groningen	750 MW in 2020	>100%
Noord-Holland	Van 500 MW in 2012 naar 1030 MW in 2025	>100%

Tabel 8: ambities koploperprovincies windenergie

Voor de kortere termijn is duidelijk dat de vereiste verdubbeling van windenergie op land in de periode 2008-2011 niet zal worden gehaald. Aangezien provincies hiervoor een taakstelling op zich hebben genomen mag worden gesteld dat de resultaten van de provincies niet volgens verwachting zijn.

Uit de analyse van Bosch & Van Rijn in opdracht van VROM (Projectenboek Windenergie, juli 2008) blijkt dat de –toen reeds bekende– tegenvallende realisatie van nieuw windenergievermogen deels is toe te schrijven aan het financiële stimuleringskader van de rijksoverheid: de 'post-MEP dip'. Dit neemt niet weg dat ook het volume bestemde en vergunde windparken achterblijft bij de planning. Cruciaal lijkt met name de provinciale coördinatie van grotere windenergieprojecten. Een indicatieve raming voor de status van implementatie is 50%.

Biomassa

Het aandeel van biomassa in het IPO-scenario voor duurzame energieproductie in 2020, afgezien van directe warmteinzet en de organische fractie in AVI's, is 305 PJ. Dit totale volume is verankerd in de ambities van de provinciale beleidsplannen. Wel geven actuele inzichten bij de provincies aan dat het aandeel groen gas neerwaarts moet worden bijgesteld. Dit geldt met name de bijdragen van provincies Zuid-Holland en Groningen die gezamenlijk iets meer dan 50% van het totale volume voor hun rekening nemen, en waarbij groen-gasproductie overwegend op basis van geïmporteerde biomassa moet plaatsvinden (vermoedelijk grotendeels voor directe bijstook in kolencentrales en deels als bijproduct van verwerking van agrocommodities). Beperken we de scope tot stand alone / decentrale biomassa binnen het scenario met maximaal aandeel bij/meestook, dat wil zeggen een doelstelling van 96 PJ stand alone / decentraal in de periode 2008-2020, dan is aannemelijk dat de provinciale ambities toereikend zijn.

Voor wat betreft de voortgang en resultaten citeren wij twee actiepunten uit het IPO Uitvoeringsprogramma Klimaat Energie en Ruimte 2010:

- *uitwerken van de opties om de toepassing van biomassa tot een belangrijke factor te bestempelen bij de plannen voor de ruimtelijke inrichting;*
- *vergroten van het bewustzijn bij rijk, provincies en gemeenten over de mogelijkheden voor energie- en grondstoftoepassingen van biomassa.*

Dit zijn acties die aan het begin staan van 'meters voorbereiden' via het ter beschikking staande instrumentarium. Wij ramen de status van implementatie indicatief op 50%.

(Duurzame) warmte

Er bestaat voor de provincies geen wezenlijk onderscheid tussen duurzame warmte en restwarmte. Gelet op het totale warmtepotentieel overstijgt dit thema qua belang windenergie op land. Vier provincies (Zuid-Holland, Noord-Holland, Gelderland en Noord-Brabant) tekenen gezamenlijk voor 65% van de duurzame-warmtedoelstelling voor 2020, waarin grootschalige warmteprojecten dominant zijn. Koploper Zuid-Holland heeft in beleid 20 PJ vermeden primaire energie aan warmteplannen vastgelegd, waarvan 11 PJ duurzame warmte, en ziet mogelijkheden om de lat op 30 PJ te leggen. Een belangrijk deel van de verhoging komt uit geothermieprojecten.

Met name enkele provincies en grote steden maar ook innoverende middelgrote gemeenten timmeren hard aan de weg met grootschalige warmteinfrastructuur of warmtewebs met opties als restwarmte, WKO en geothermie.

Hoewel in dit onderzoek geen totaaloverzicht is verkregen ramen wij de ambitie van provincies op 110% en als indicatie voor de status van implementatie 75%.

6.6 Samenvattend: de bijdrage van decentrale overheden

In onderstaande tabel zijn de resultaten van het onderzoeksmodel voor de kwantitatieve evaluatie samengevat voor de prioritaire opties binnen de thema's gebouwde omgeving, duurzame energie en overige sectoren.

In de kolom 'bijdrage decentrale overheden' staat aangegeven hoe groot de potentiële invloed is en welk deel van de betreffende doelen momenteel is afgedekt door (ingevuld met) lokale en provinciale initiatieven. In de laatste kolom 'tekort in bijdrage' staat aangegeven in welk deel (door aanvullende initiatieven of verbetering van de effectiviteit van initiatieven) nog moet worden voorzien.

Het gaat hier nadrukkelijk om een prognose op basis van indicatieve cijfers voor de mate waarin het instrumentarium van de decentrale overheden is geïmplementeerd.

Thema/optie	Schoon en Zuinig 2020	Gemeenten		Provincies		Bijdrage decentrale overheden		
		Invloeds- factor	Implemen- tatie	Invloeds- factor	Implemen- Tatie	Invloedsfactor (potentieel)	Ingevuld	Tekort
Duurzame energie								
Windenergie op land	45 PJ	35%	44%	22%	50%	56%	26%	30%
Biomassa stand alone /decentraal	96 PJ	32%	44%	22%	50%	54%	25%	29%
Duurzame warmte	37 PJ	30%	42%	20%	83%	50%	29%	21%
Gebouwde omgeving								
Bestaande bouw	5,2 Mton	30%	33%	9%	65%	39%	16%	23%
Overige sectoren								
Warmte	4,9 Mton	15%	41%	21%	83%	36%	24%	12%
(Co-)vergistings mest (overige broeik.)	2 Mton	43%	43%	21%	50%	64%	29%	35%

Tabel 9: stand van zaken bijdrage decentrale overheden aan Schoon en Zuinig.

Constateringen

Duidelijk is dat er op belangrijke opties in het landelijk klimaatbeleid sprake is van een substantiële invloed en bijdrage van lagere overheden (provincies en gemeenten), die oploopt tot boven de 50%. Een aanzienlijk deel van deze bijdrage is in uitvoering, maar in de meeste gevallen moet meer dan de helft van de inspanningen nog worden verricht. In de tabel zijn de opties waarvan minder dan de helft van het instrumentarium van gemeenten en provincies is geëffectueerd, in rood weergegeven. Duidelijk is dat de voortgang die tot dusverre is geboekt onvoldoende is om op koers te blijven met de doelen van Schoon en Zuinig voor 2011 en 2020.

Het feit dat gemeenten pas anderhalf jaar op weg zijn (ruwweg vanaf indiening SLOK-aanvraag) en het Klimaatakkoord Rijk en provincies goed een jaar oud is, moet daarbij wel in ogenschouw worden genomen. Een andere constatering is dat de realisatie van programmadoelen van Schoon en Zuinig op effectniveau in drie golven verloopt ('meters maken', 'meters voorbereiden' en 'verdergaande innovaties'), maar dat de vereiste faciliterende maatregelen van decentrale overheden nu, parallel, en in kort tijdsbestek tot uitvoering moeten komen.

Bij windenergie treedt vertraging op in de doelrealisatie op kortere termijn (2011). Maar deze kan binnen de zichttermijn van Schoon en Zuinig worden ingelopen. Dit ligt anders bij biomassa. De aanpak van biomassa loopt zo'n 10 jaar achter bij windenergie en kent nog geen gezamenlijk sturingsmodel zoals dat voor windenergie in de vorm van een apart convenant en nationaal programma bestaat (BLOW)¹¹.

De invloed van de overheden op de bestaande bouw ligt in het huidige instrumentarium tamelijk verspreid en ook de doelgroepen van het beleid zijn divers.

¹¹ Een poging in 2006 (in kader van het actieplan biomassa en de stuurgroep BERK) om met zowel sectoren als overheden als maatschappelijke organisaties tot een afsprakenkader over de realisatie van bioenergie te komen sneuvelde.

Dit levert in de uitvoering een versnipperd beeld op, waarbij gemeenten over het algemeen veel inzet tonen (zie hoofdstuk 4) maar de vraag is of capaciteit en middelen effectief worden ingezet. Instrumentele vernieuwing via een verplichtende beleidsmaatregel, zoals in feite reeds voorzien in Schoon en Zuinig, ligt voor de hand.

Praktijkverschillen

In het gehanteerde kwantitatieve analysemodel uiten verschillen in het potentieel en de prestaties van individuele gemeenten zich maar in beperkte mate. Bij de vaststelling van invloedsfactoren is uitgegaan van een 'gemiddelde gemeente/provincie' die serieus werk maakt van klimaat en energiebeleid binnen het instrumentarium van Schoon en Zuinig. Gemeenten en provincies kunnen in de praktijk een grotere bijdrage leveren doordat ze bijvoorbeeld verdergaand financieel investeren in bepaalde opties waar onrendabele toppen of risico's initiatieven parten spelen. Ook kan het presteren van een specifieke gemeente van groter belang zijn voor een sectordoelstelling dan gemiddeld –bijvoorbeeld vanwege het potentieel voor grootschalige restwarmtedistributie binnen de gemeente. Omgekeerd kan het ook zo zijn dat gemeenten minder ambitieus en effectief zijn dan de gehanteerde SLOK-monitor op hoofdlijnen suggereert, omdat men bijvoorbeeld binnen het thema grootschalige duurzame energie wel de nodige verkennende activiteiten onderneemt maar niet bereid is een bestemmingsplanwijziging voor een windpark door te voeren.

Op de bijdrage in de praktijk en de verschillen die er op lokaal en regionaal niveau voorkomen wordt in hoofdstuk 7 verder ingegaan.

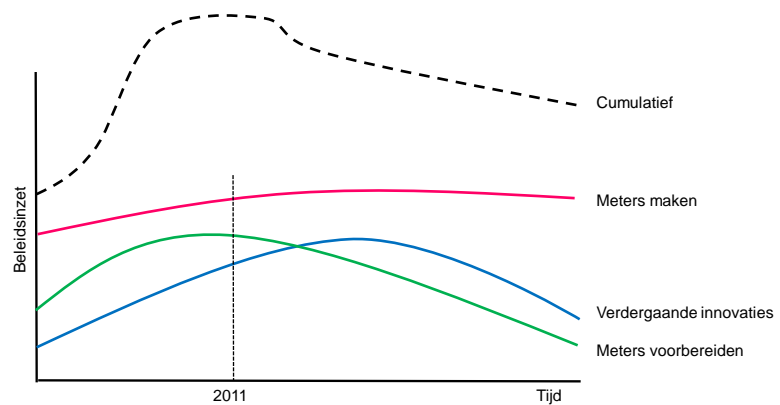
Inzet op drie golven tegelijkertijd

Als het gaat om een beoordeling van de mate waarin decentrale overheden op koers liggen met hun bijdrage aan Schoon en Zuinig, achten wij de context van de beleidsintensivering in 'drie golven' (zie figuur) en de benodigde reactietijd van decentrale overheden op zowel werkprogramma als klimaatakkoorden (incl. SLOK) relevant.

Figuur: De drie golven van Schoon en Zuinig

Wij interpreterten de indicatieve figuur uit het werkprogramma zo dat op de tijdas de periode 2008-2020 mag worden gelezen op de verticale as het effect van de beleidsintensivering in volume CO₂-emissiereductie en duurzame energieproductie. Gelet op het feit dat in de huidige programmaperiode 2008-2011 acties van zowel rijk als decentrale overheden worden verwacht op vlak van meters maken, meters voorbereiden en verdergaande innovaties, komt het ons voor dat de met de drie golven corresponderende beleidsinzet 'gecomprimeerd' wordt in de tijd, zoals geïllustreerd met onderstaande figuur.

Figuur: Vereiste beleidsinzet van Schoon en Zuinig (indicatief)

Laten we verder op ons inwerken dat de ambities van Schoon en Zuinig een trendbreuk inhouden, dan kunnen we constateren dat de uitdaging die bij de decentrale overheden is neergelegd gigantisch is. Bovendien zijn de SLOK-middelen pas met ingang van 2009 effectief geworden; de evaluatie beoordeelt met name gemeenten dus op de prestaties in een opstartperiode van 1 jaar. Dit doet niets af aan het feit dat op punten kritiek mag worden geuit op het optreden van decentrale overheden, zoals op vlak van bestemmingsplannen.

7 Verdieping

In dit hoofdstuk wordt gepoogd antwoord te geven op de vraag in hoeverre er verschillen te zien zijn in de bijdrage aan klimaatdoelstellingen tussen vooroplopende en achterblijvende gemeenten (beantwoording werkhypothese 3).

7.1 Inleiding

Bij het bepalen de bijdrage van decentrale overheden aan Schoon en Zuinig zijn we niet ingegaan op de (grote) verschillen in prestaties tussen gemeenten en tussen provincies. Waar komen die verschillen uit voort wat betekent dit voor de inzet van de Klimaatakkoorden? Op deze vraag wordt hier ingegaan. Ook gaat in dit hoofdstuk aandacht uit naar de interactie van de inzet van gemeenten, provincies en rijk en gezamenlijke effect daarvan op realisatie van initiatieven –met name daar waar de implementatie niet goed verloopt of juist wel. Tot slot wordt gekeken naar reeds zichtbaar (vernieuwend) beleidsinstrumentarium waarmee de bijdrage van decentrale overheden aan belang kan winnen. De focus ligt in deze verdieping bij de opties windenergie, decentrale bioenergie, warmte en bestaande bouw –oftewel daar waar de (vereiste) bijdrage van decentrale overheden aan Schoon en Zuinig groot is.

7.2 Kwantitatieve verschillen in de praktijk

Het kwantitatieve onderzoek toont aan dat gemeenten en provincies een substantiële bijdrage leveren aan de landelijke klimaatdoelstellingen, zowel qua potentiële invloed als qua feitelijke implementatie. Dat er verdere inspanningen nodig zijn en verder geïntensiveerd zal moeten worden om de doelen voor 2020 daadwerkelijk te halen doet daar niets aan af. Belangrijke vraag in de kwantitatieve evaluatie (derde werkhypothese) is ook in hoeverre er verschillen voorkomen in prestaties van gemeenten en hoe bepalend die zijn voor de invloed op de landelijke doelrealisatie. Anders gezegd: zijn de qua aanpak vooroplopende en beleidsmatig actieve gemeenten effectiever dan niet-actieve of minder actieve gemeenten.

Bij het zoeken naar en verklaren van verschillen in prestaties van lokale overheden maken wij gebruik van praktijkcasussen, gegevens uit de klimaatmonitor (zie tekstkader) en de resultaten van interviews met een vijftal gemeenten die geen actief klimaatbeleid voeren (geen SLOK-aanvraag hebben ingediend).

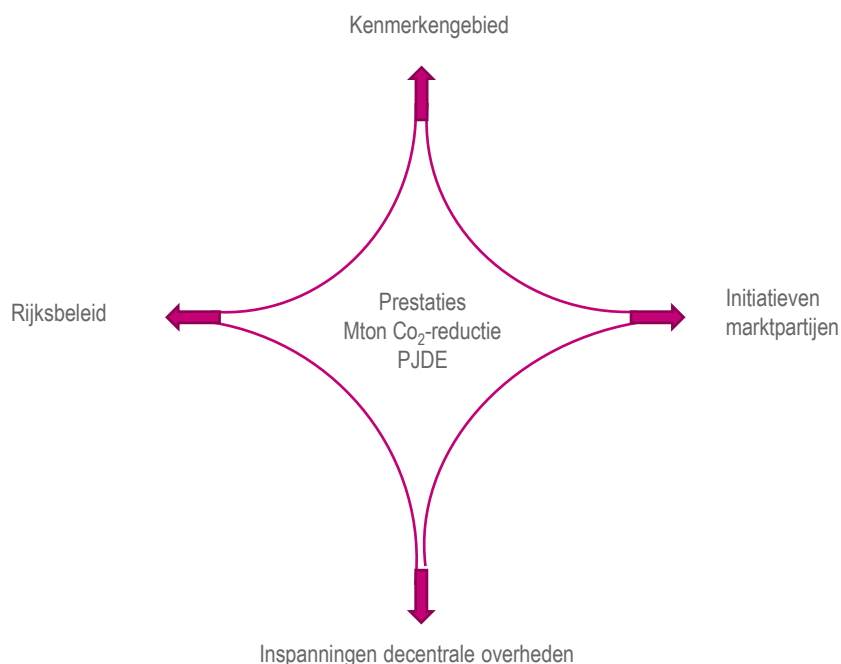
Klimaatmonitor

In de klimaatmonitor van AgentschapNL worden steeds meer data over lokale energieprestaties en lokale energiegebruiken en duurzame energieproductie opgenomen. Hoewel er nog geen compleet beeld is, en de monitor nog in ontwikkeling is, hebben wij gekeken naar:

- Duurzame energie:
  - Opgewekte windenergie per gemeente 2009;
  - Covergisting, opgesteld elektrisch vermogen per gemeente 2009;
  - Bioenergie totaal, vermogen in vergunningaanvragen per gemeente 2009
- Bestaande bouw:
  - Gemiddelde energie-index van woningen met energielabels 2008;
  - Geplaatst nominaal vermogen PV via SDE 2008
  - Aantal woningen waarvoor subsidie isolatieglas is aangevraagd 2009
  - Aantal woningen waarvoor subsidie voor maatwerkadvies is aangevraagd 2009

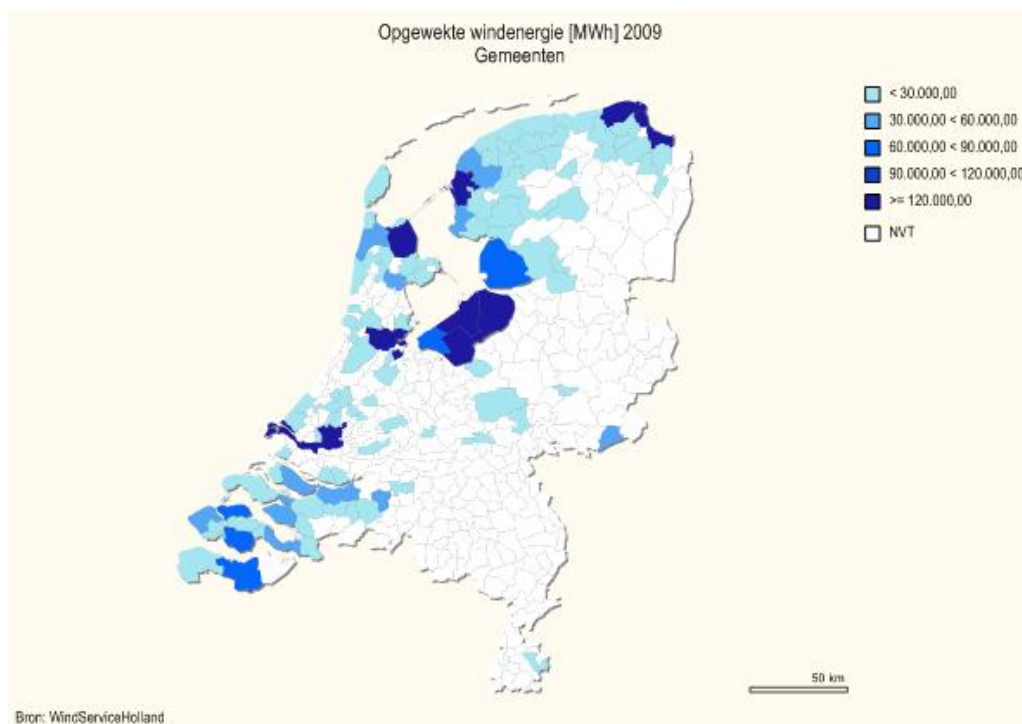
www.klimaatmonitor.databank.nl

Uit de analyses blijkt dat er grote verschillen tussen gemeenten en tussen provincies voorkomen in (onder meer) duurzame energieproductie en energieprestaties in de bestaande bouw. Deze verschillen laten zich verklaren door vier op elkaar inwerkende factoren, zoals in onderstaande figuur verbeeld.

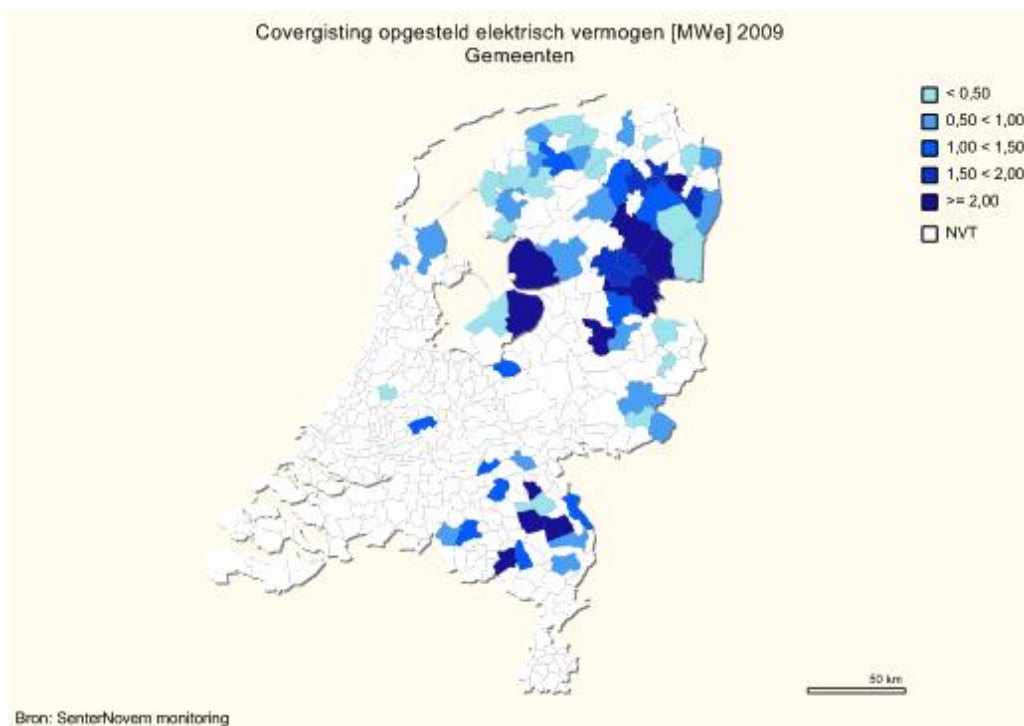
Figuur 7: Factoren in differentiatie lokale energieprestaties

Bij de opties windenergie en bio-energie spelen de gebiedskenmerken een grote rol in de gemeten lokale energieprestaties.

Figuur 8: kaartje met opwekte windenergievermogens (2009)

De gemeenten met de meeste megawatts windenergie per hectare komen voor in windrijke gedeelten van het land. Juist daar ook is rijksbeleid ingezet om de betreffende provincies al in 1991 te commiteren aan taakstellingen. Een duidelijk patroon voor het verklaren van verschillen binnen die provincies *als gevolg van actief klimaatbeleid van regionale en lokale overheden* is hier moeilijk te herkennen. Amsterdam heeft een actief en sturend beleid op het gebied van windenergie en scoort per hectare opgewekte windenergie hoog (680 MW per hectare, bij de top 5), maar een deel van de verklaring zit hier ook in het feit dat in de (nieuwe) havens ook een ruim potentieel aanwezig is. Bij de gemeenten die goed scoren op aantal megawatt per hectare zitten ook gemeenten, zoals Franekeradeel (Friesland) en Noord-Beveland (Zeeland), die geen SLOK-aanvraag hebben ingediend en die gelegen zijn in windrijke provincies die relatief minder op windenergie inzetten dan de koploperprovincies,.

Figuur 9: kaartje met geplaatst vermogen co-vergisting (2009)

De provincies met grote agrarische gebieden en dan met name veehouderij scoren grosso modo hoger als het gaat om opgesteld elektrisch vermogen op basis van co-vergisting van mest en het vermogen in vergunningaanvragen. Ook hier is het potentieel dat volgt uit de gebiedskenmerken dus dominant. Binnen deze gebieden bestaan echter grote verschillen tussen gemeenten, die nauwelijks herleidbaar zijn tot actief klimaatbeleid. Andere factoren in het lokale politiek-bestuurlijke krachtenveld zijn (tot dusverre) kennelijk eerder doorslaggevend dan de al dan niet vastgestelde klimaatambities.

Uit interviews met diverse gemeenten, geruggesteund door onze eigen ervaringen met lokale en regionale klimaatinitiatieven, komt naar voren dat gemeentebestuurders en –bestuurders min of meer worden 'overvallen' door windenergie- en bio-energie-initiatieven die autonoom in de markt ontstaan. Dit geldt met name de kleinere of plattelandsgemeenten. De besluitvorming over locatiekeuze en inpassingsaspecten krijgt doorgaans een eigen dynamiek, waarbij hogere klimaatdoelen en de eventuele lokale SLOK-ambities wel een rol kunnen spelen maar van ondergeschikt belang zijn ten opzichte van lokale politiek-bestuurlijke gevoeligheden of risico's. Daartegenover staan ook wel gemeenten die vanuit een lokaal economisch belang (bijvoorbeeld nieuwe activiteiten voor de agrarische sector) binnen de kortste keren het bestemmingsplan wijzigen en vergunningen verlenen. Ook hier geldt dat sturing vanuit hogere klimaatdoelen nauwelijks plaatsvindt. In de navolgende paragraaf gaan wij specifiek in op de beleidsvrijheid van decentrale overheden op vlak van ruimtelijke plannen voor (grootschalige) duurzame energie.

In de bestaande bouw zijn er enkele aanwijzingen dat inspanningen van actieve en voorlopende gemeenten een substantiële rol spelen bij de verklaring van verschillen in prestatieniveaus. In hoeveelheden geplaatste zonnepanelen komen lokaal bijvoorbeeld grote verschillen voor: het verschil tussen de gemeenten met de hoogste en die met de laagste score per inwoner is ongeveer een factor 200. Hierbij lijkt de regisserende en faciliterende rol van gemeenten een medebepalende factor te zijn (zie onderstaand citaat uit memo van Agentschap NL):

Hoogstwaarschijnlijk zijn er lokale factoren die deze verschillen veroorzaken. Voorbeelden van dergelijke factoren zijn:

- *een woningcorporatie of projectontwikkelaar heeft in een plaatselijk woningproject veel PV-panelen geplaatst;*
- *een plaatselijke milieuorganisatie heeft een plaatselijke actie gehouden, waardoor veel burgers PV-panelen hebben geplaatst;*
- *enkele plaatselijk bedrijven of instellingen hebben grote hoeveelheden PV-panelen geplaatst;*
- *de gemeente heeft activiteiten uitgevoerd, waardoor veel burgers in bestaande bouw en/of projectontwikkelaars in nieuwbouw PV-panelen hebben geplaatst. Koplopende gemeenten als Heerhugowaard (Stad van de Zon, 10 kW per 1000 inwoners) en Schouwen-Duiveland (21 kW per 1000 inwoners) zijn actief in de communicatie en hebben een aanvullende investeringssubsidie ingesteld.*

Bron: AgentschapNL, april 2010

Ook in het aantal woningen waarvoor subsidie is aangevraagd voor isolatieglas en maatwerkadviezen kan een aanwijzing worden gevonden dat inspanningen van lagere overheden mede het verschil maken. In de top tien komen Apeldoorn, Enschede en Eindhoven voor, waarbij wij als onderzoekers hebben geconstateerd dat deze gemeenten een actief beleid voeren (met concrete projecten op het gebied van 'verleiden en ontzorgen') richting particulieren. Echter er kunnen op dit moment ook aanwijzingen worden gevonden die de relatie met een actief lokaal klimaatbeleid niet ondersteunen, te weten:

1. In de SLOK-monitor zijn gegevens beschikbaar over de energie-index van een miljoen gelabelde woningen met energielabels. De gemiddelde energie-index van bestaande woningen in gemeenten met een actief klimaatbeleid (degenen die in de periode 2004-2007 participeerden in de subsidieregeling BANS-klimaatconvenant) is even hoog (of laag) als in minder actieve gemeenten (gemeenten die niet in BANS meededen).
2. Uit de interviews met gemeenten die geen SLOK hebben aangevraagd blijkt dat zij in de uitvoering wel degelijk ook aandacht besteden aan klimaat- en energiebesparing. Klimaatbeleid is hier duidelijk minder geborgd, maar op projectniveau worden mogelijkheden op het gebied van duurzaamheid en energiebesparing wel degelijk meegenomen. Bij twee van de 5 onderzochte gemeenten zijn er covergistinginitiatieven gerealiseerd en zijn er ook bovengemiddeld veel subsidies aangevraagd voor isolatieglasprojecten. Uit deze cijfers is dus ook geen eenduidig beeld te herleiden.

Met nadruk stellen wij dat harde onderzoeksresultaten over de precieze invloed van lokaal en regionaal klimaatbeleid op de uiteindelijke resultaten en effecten 'in het veld' nog ontbreken. De SLOK-monitor is nog in ontwikkeling en, er zitten nog veel projecten en activiteiten in de pijplijn. Nader onderzoek naar de precieze praktijkinvloed van gemeenten en provincies is nodig om een beter beeld te krijgen van de effecten van actief lokaal klimaatbeleid.

7.3 Het gebruik van RO-bevoegdheden

In beide klimaatakkoorden wordt gewezen op het belang van de bevoegdheden van decentrale overheden op vlak van ruimtelijke ordening: *'Via bestemmingsplannen wijzen gemeenten locaties aan voor het opwekken van duurzame energie'*, *'Provincies nemen in samenwerking met gemeenten verantwoordelijkheid voor het vinden van geschikte locaties voor opwekking van duurzame energie'* en *'provincies merken de opwekking van duurzame energie en de benutting van restwarmte aan als provinciaal belang in het kader van de nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening'*.

Windenergie

In de ontwikkeling van windenergie in Nederland is sinds 1991 (ondertekening eerste bestuursakkoord voor windenergie) het nodige leergeld betaald als het gaat om de inzet van RO-bevoegdheden door gemeenten en provincies. Hoewel in 2006-2007 een versnelling in de plaatsing van windturbines werd gerealiseerd en de BLOW-doelstelling voor 2010 vervroegd werd gehaald, hebben wij eerder (in paragraaf 5.4.2) betoogd dat de verdubbeling van het vermogen in de periode 2008-2011 conform Schoon en Zuinig en klimaatakkoorden niet haalbaar is. De doorlooptijd van projecten is structureel langer dan wat voor het behalen van dit beleidsdoel vereist is.

Dat het leerproces bij de decentrale overheden essentieel is voor het uiteindelijke resultaat, blijkt wel uit het feit dat de in het binnenland gelegen provincies hun BLOW-taakstellingen voor 2010, daterend uit 2001, niet halen terwijl de reeds vanaf 1991 actieve windrijke provincies daarin reeds ruimschoots zijn geslaagd.

Bosch en Van Rijn (Projectenboek Windenergie, juli 2008) geven aan dat achterblijvende lokale besluitvorming de belangrijkste reden voor de vertraging bij windenergie is. Gebrek aan bestuurlijk draagvlak of durf kan reden zijn om ook initiatieven op goed onderbouwde locaties planologische medewerking te weigeren. Daarbij wordt vanuit perspectief van klimaat- en energiedoelen nog weleens de vlucht naar andere energie-opties genomen; onvoldoende leeft het besef, dat het afblazen van een in provinciaal beleid passend windpark ('pijplijnproject') niet kan worden gecompenseerd met maatregelen in de gebouwde omgeving. Zoals in het geval van een gemeente die in 2005 met brede raadsmeerderheid voor realisatie van windenergie stemde om vervolgens in 2008, parallel aan verkrijging van een SLOK-uitkering, bijna unaniem de planontwikkeling af te blazen. Het ging hier om een in afstemming met provincie en buurgemeenten vastgestelde regionale voorkeurslocatie.

Er zijn ons geen voorbeelden bekend waar een provincie (of het rijk) gebruik heeft gemaakt van de eigen doorzettingmacht om een pijplijnproject alsnog planologisch vast te leggen¹². In de komende jaren moet blijken of provinciale coördinatie van grotere pijplijnprojecten en/of de werking van de Crisis- en Herstelwet tot een nieuwe versnelling in bestemming en realisatie van windparken op land gaat leiden.

Daarnaast zijn er uiteraard ook positieve ontwikkelingen te noemen die van belang kunnen zijn voor de doorgroei van windenergie op land op langere termijn. Zo werkt gemeente Haarlemmermeer met omwonenden en andere stakeholders aan bottom up planvorming voor een nieuw windpark. Anders dan het recent, na 9 jaar doorlooptijd, in de gemeente gerealiseerde windpark gaat het niet om een provinciaal pijplijnproject. Draagvlak via participatie, beleving en meerwaarde voor de lokale gemeenschap staan voorop. Een vergelijkbaar initiatief loopt in Amsterdam-Noord.

¹² Een voorstel van Gedeputeerde Staten van Gelderland om provinciale inpassingsplannen te maken voor windparken in weigerachtige gemeenten werd recent door Provinciale Staten afgewezen.

Bio-energie

Voor de evaluatie van de klimaatakkoorden is bovenstaande analyse niet alleen of zozeer van belang als het gaat om het aandeel van windenergie op land in de doelrealisatie van Schoon en Zuinig maar vooral ook vanwege het aandeel decentrale bioenergie. Voor een aanzienlijk deel van de initiatieven zullen gemeenten bestemmingsplannen moeten wijzigen, met name voor (co-)vergistingsprojecten. Maar bioenergie is voor gemeenten een complexere en onbekendere optie dan windenergie en kan in gevallen aanleiding geven tot een minstens zo verhitte draagvlakdiscussie.

Het feit dat 85% van de SLOK-gemeenten ambities op vlak van grootschalige duurzame energie heeft geformuleerd (zie paragraaf 5.4.1) is nog geen maat voor de proactieve inzet van de RO-bevoegdheden ten gunste van bio-energie. Op basis van beschikbare informatie concluderen wij dat dit vooralsnog beperkt voorkomt. Het gaat bijvoorbeeld om grotere gemeenten waar een hoge energieambitie in een gebiedsontwikkeling (nieuwbouwwijk, bedrijventerreinontwikkeling) de hefboom is om inpassing van een bio-energieproject te onderzoeken en faciliteren. Een voorloper is voorts het intergemeentelijke samenwerkingsverband regio Noord-Veluwe, waar momenteel een regionale visie op ruimtelijke inpassing van biomassa-projecten in besluitvorming is. Zo worden voor grotere co-vergistingsprojecten zoekzones biomassa aan de randen van bestaande bedrijventerreinen benoemd.

Laten we het perspectief van een plattelandsgemeente met een kleine ambtelijke organisatie nemen¹³. Een collectief van agrariërs dient een principe-aanvraag in voor vestiging van een grootschalige installatie voor co-vergisting van mest. Omwonenden van de beoogde locatie hebben slechte ervaringen met hinderaspecten van een nabijgelegen loonbedrijf dat onder andere aan mestopslag doet. Eén van de onwonenden is een ex-collega van de wethouder RO. In de gemeenteraad stelt een aantal fracties vragen over de duurzaamheid van co-vergisting naar aanleiding van landelijke persberichten: maïs is een product dat in dit soort projecten vaak wordt mee-vergist en daarmee concurreert energieopwekking toch met de voedselvoorziening? De gemeente huurt voor vergunningverlening en handhaving extern capaciteit in. Dit vormt een hoge kostenpost en het budget is al meermalen opgehoogd. Men staat voor een bezuinigingstaakstelling. Dit type project heeft men niet eerder vergund en gelet op de maatschappelijke onrust moet rekening worden gehouden met bezwaar en beroep. Omdat het bestemmingsplan niet voorziet in dit soort co-vergistingsinstallaties, worden de te doorlopen wettelijke procedures nog omvangrijker.

Eerste oriëntatie wijst uit dat de beoogde locatie via een plan-mer moet worden vergeleken met alternatieven. De landelijke handreiking co-vergisting van mest geeft niet aan of ook locaties in buurgemeenten moeten worden onderzocht. Provinciaal beleid zegt dat deze categorie vergistingsinstallaties alleen op een bedrijventerrein past. De aanvrager geeft echter aan dat het initiatief daar economisch niet rendabel kan worden gerealiseerd. Voor een alternatieve locatie die de aanvrager zelf mogelijk acht, is nog niet duidelijk of Natura 2000 een belemmering vormt. Gemeente en provincie zijn nog niet klaar met het beheerplan.

¹³ Plattelandsgemeenten bezitten een groot aandeel in het potentieel van duurzame energie dat min of meer aan gemeentelijk grondgebied is gekoppeld. Deze casus is fictief maar geeft een representatief beeld van de gang van zaken rond grotere co-vergistingsprojecten.

Nog niet gepubliceerde cijfers uit de Klimaatmonitor van Agentschap NL geven aan dat initiatiefnemers ultimo 2009 voor zo'n 300 MW aan bioenergie-initiatieven vergunningaanvragen hadden ingediend. Daarmee is aannemelijk dat het volume aan marktrijpe projecten in de pijplijn op zichzelf voldoende is om de doelstelling voor 2011 conform Schoon en Zuinig (500 MW) te kunnen halen. Onbekend is voor welk deel van die 300 MW de vergunningaanvraag is gekoppeld aan een verzoek tot wijziging of afwijking van het bestemmingsplan. In het kader van de monitoring van Schoon en Zuinig is aan te bevelen dat de ontwikkelstadia van deze en volgende initiatieven nauwgezet worden gevolgd en knelpunten in ruimtelijke inpassing gesignaleerd.

Warmte

Als het gaat om grootschalige (duurzame) warmteprojecten zijn provincies en grotere gemeenten nog volop aan het experimenteren met de rol en reikwijdte van structuurvisies en bestemmingsplannen als sturingsinstrument. Het gaat dan bijvoorbeeld om grootschalige toepassing van koude/warmte-opslag in de bodem in stedelijke gebieden (verankering van 'masterplannen'), locatiebeleid voor of clustering van specifieke bedrijvigheid in nabijheid van (rest)warmteleveranciers of –afnemers, en voorzieningen in bestemmingsplannen voor duurzame energievoorziening in stedelijke-ontwikkelingsgebieden. Hier heeft men te maken met 'grijze gebieden' in wet- en regelgeving die niet is toegesneden op duurzame energievoorziening. Onze indruk is dat RO-bevoegdheden hier in de instrumentenmix minder van belang zijn dan regie, samenwerking en financiële arrangementen.

7.4 Interactie van de overheden

De genoemde factoren (zie afbeelding in paragraaf 7.1) illustreren dat het lastig is om de precieze invloed en bijdrage van decentrale overheden te isoleren van de andere verklarende factoren voor het tempo van doelrealisatie. Naast een sterke bias vanuit de gebiedskenmerken en resulterende activiteiten van marktpartijen, is er sprake van (niet lineaire) interactie in het optreden van gemeente, provincie en rijk of van complementaire inzet.

Efficiënte inzet beschikbare middelen

Een belangrijk voorbeeld van dat laatste is financiële stimulering. Naast regelingen vanuit de rijksoverheid en (meer incidenteel) gemeentelijke fondsen zijn er forse financiële arrangementen van provincies om investeringen in de gebouwde omgeving op te pakken. Een aantal provinciale fondsen wordt hieronder genoemd.

- De provincie Utrecht heeft een garantiefonds van € 15 mln. om risico's van duurzame energieprojecten te kunnen afdekken. Daarnaast is vanuit anti-crisisbeleid de regeling Energiek Utrecht opgezet (€ 18,5 mln. voor 6000 woningen) van waaruit particulieren subsidie kunnen krijgen op energiemaatregelen in de eigen woning (isolatie).
- De provincie Limburg heeft een eigen subsidieregeling onder de naam Limburgse EnergieSubsidie (€ 4.5 mln. voor tweede fase waarmee gemeentelijke inleg voor subsidies voor energiezuinige renovaties door particuliere eigenaren worden verdubbeld).
- De provincie Noord-Holland heeft voor de ondersteuning van duurzame energieprojecten een Ontwikkelingsfonds Duurzame Energie Noord-Holland (ODEN) van € 10 mln. beschikbaar.

Het feit dat deze middelen beschikbaar zijn gesteld voor klimaat en energie is een positieve ontwikkeling. Tegelijk is het beeld naar voren gekomen dat niet alle regelingen optimaal lopen of kostenefficiënt zijn. Uit de interviews is geconstateerd dat in de bestaande bouw subsidies beter werken dan leningen of garantiefondsen en dat van gemeentelijke subsidieregelingen makkelijker/meer gebruik wordt gemaakt dan van provinciale regelingen. Laagdrempeligheid en lokale bereikbaarheid ('dichtbij zijn') zijn belangrijke succesfactoren.

Een voorbeeld dat uit het interview met gemeente Aalten naar voren is gekomen is de succesvolle samenwerking tussen de 8 regiogemeenten van de Achterhoek en provincie Gelderland. In een gezamenlijk voorstel van de regiogemeenten is van provincie Gelderland in 2009 € 400.000 subsidie verkregen voor maatregelen in de bestaande particuliere woningbouw. Op basis van een regionaal format heeft elke gemeente een verordening opgesteld en vervolgens subsidies verstrekt. Tevens is voorzien in (een proportionele) controle op daadwerkelijke uitvoering van maatregelen. Aalten besteedde € 50.000 aan 100 woningen. Hiermee werd gemiddeld met een subsidie van € 500 een investering van € 5000 door de particuliere eigenaar gestimuleerd.

Opvallend is dat veel provincies naast of in aanvulling op SLOK middelen voor de uitvoering van klimaatinitiatieven beschikbaar stellen aan gemeenten. Doorgaans ligt hier een meerjarig contractmodel aan ten grondslag. Zo heeft provincie Limburg het Omschakelconvenant met de gemeenten en was provincie Drenthe in de onderzoeksperiode doende om tweejarige klimaatcontracten met de gemeenten te sluiten, gericht op CO₂-rendement, meer regie op belangrijke projecten en opplussen van wat gemeenten al in gang hebben gezet. Gemeenten geven aan dat de financiële impulsen van de provincies belangrijk zijn, maar hikken soms aan tegen de specifieke criteria die worden gesteld. Meer generiek geldt dat gemeenten veel werk moeten verrichten en projecten in het juiste format moet 'wurmen' om middelen van provincie of rijk binnen te halen. Onze indruk is dat in de sfeer van financiële arrangementen tussen de overheden efficiencywinst te behalen valt, waarbij enerzijds de professionaliteit en budgettaire draagkracht van de grotere overheden moet worden benut en anderzijds de regie van gemeenten als het gaat om de lokale initiatieven gewaarborgd.

Windenergie en bio-energie: valley of death

Hierboven is al uitgebreid stilgestaan bij de rol van gemeenten als ruimtelijk planmaker in de voortgang van grootschalige duurzame energie. Het zou onterecht zijn om hieruit de conclusie te trekken dat decentrale overheden dé oorzaak zijn van tegenvallende groei van duurzame energie. De interactie met rijksbeleid en in mindere mate ontwikkelingen in de markt is hier groot en het overall effect is een valley of death voor veel windenergie- en bioenergieprojecten. Voorbeelden als de windparkontwikkeling in Coevorden laten zien dat trage gemeentelijke RO-besluitvorming, het wegvallen van een noodzakelijke rijkssubsidieregeling (MEP) en veranderende technologie en financieringsvoorwaarden op elkaar inwerken. Als een project uiteindelijk toch wordt gerealiseerd is dat na lange tijd en met hoge plankosten. In Coevorden zal naar het zich laat aanzien in 2011 zo'n 15 MW worden geplaatst op de locatie waar rond het jaar 2000 planvorming begon.

Voor bioenergie is de situatie wellicht nog pregnanter. Op basis van informele bronnen schatten wij dat momenteel eenderde van de ingediende vergistingsprojecten binnen de SDE wordt gehonoreerd. Hoewel afgewezen initiatiefnemers volgend jaar opnieuw kunnen intekenen is een legitieme vraag voor decentrale overheden of zij in deze situatie veel prioriteit moeten stellen bij bestemmingsplanwijzigingen en vergunningen voor nieuwe initiatieven.

Meer dan bij windenergie geldt voor initiatiefnemers dat vertraging in verkrijging van subsidie of vergunningen aanleiding kan zijn tot ingrijpende wijzigingen in de opzet van een initiatief, omdat beschikbaarheid/prijs van biomassa en stand der techniek zich in de tussentijd hebben gewijzigd. Dit geeft vervolgens weer aanleiding tot wijzigingen in de vergunningaanvraag en mogelijk de ontvankelijkheid voor en hoogte van de rijkssubsidie et cetera.

7.5 Toenemende rol decentrale overheden

In het evaluatieonderzoek zijn ook trends en ontwikkelingen naar voren gekomen waaruit naar onze mening blijkt dat de rol van decentrale overheden in het klimaatbeleid toeneemt, soms gekoppeld aan vernieuwende beleidsinstrumenten en processen. 'Nieuwe nuts', publiek-private samenwerking, gebiedsontwikkeling door maatschappelijke coalities en innovatienetwerken zijn sleutelwoorden. We behandelen hieronder een aantal (in elkaar overlopende) thema's.

Warmtenetten en de investeringsrol

De rol van gemeenten (en provincies) in de planontwikkeling voor en realisatie van warmtenetten is niet geheel nieuw maar wel onderhevig aan veel dynamiek. Eigenlijk kan worden gesteld dat decentrale overheden in het koppelen van warmtevraag en –aanbod weer de rol oppakken van het traditionele nutsbedrijf en deze koppelen aan hun regierol in stedelijke ontwikkeling. In veel warmteprojecten, met name daar waar restwarmte van industrie, energie- of afvalcentrales kan worden geleverd aan de gebouwde omgeving, is het voor energiebedrijven of andere marktpartijen lastig om de projectfinanciering rond te krijgen. Dit heeft doorgaans te maken met de aanloopinvestering in een hoofdtransportleiding en/of onzekerheid in ontwikkeling van de warmtevraag (woningbouw, ontwikkeling nieuw bedrijventerrein). Overheidssubsidiëring stuit hier op complicaties rond vaststelling van de onrendabele top. Een actieve investeringsrol van gemeenten en/of provincies als aandeelhouders van warmtenetten blijkt een effectief alternatief waar ook marktpartijen over het algemeen positief tegenover staan¹⁴. De budgettaire consequenties voor de betreffende overheden zijn te overzien –het gaat doorgaans om gedeerde rente-inkomsten op het ingelegde eigen vermogen– en projectfinanciers/banken ervaren lagere risico's waardoor het aantrekken van vreemd vermogen mogelijk wordt c.q. financieringsvoorwaarden gunstiger uitvallen dan bij een zuiver door de markt gedragen project.

Hét voorbeeld van dit model is het Warmtebedrijf Rotterdam, waarin gemeente Rotterdam (groot-) en provincie Zuid-Holland (klein)aandeelhouder zijn. Een ander bekend voorbeeld is het lokale warmtebedrijf DEVO –een samenwerking van gemeente Veenendaal met de lokale woningcorporatie en met nauwe betrokkenheid van een bank.

Lokale energiebedrijven: verhelpen van marktperfecties

Tientallen gemeenten zijn momenteel in diverse stadia van onderzoek naar, opstellen en implementatie van een businessmodel voor een lokaal energiebedrijf. Ook regionale energiebedrijven, met een meer faciliterende rol in de realisatie van lokale initiatieven, zijn onderwerp van studie. Er bestaan meerdere modellen voor een lokaal energiebedrijf waarmee verschillende product-marktcombinaties kunnen worden bediend; allen hebben als doel om marktperfecties die realisatie van lokale projecten in de weg staan te verhelpen. Financieel rendement is ondergeschikt aan meerwaarde voor de lokale gemeenschap.

---

¹⁴ Een kanttekening die wel wordt geplaatst is het feit dat decentrale overheden nog weleens een zekere 'naïviteit' aan de dag leggen in de planvorming voor dit soort grote niet-traditionele investeringsprojecten. Dit heeft te maken met het verloop van publieke besluitvorming en het feit dat men beperkt expertise bezit. Meestal loopt er maar één vent rond die het snapt'.

De hierboven behandelde lokale warmtebedrijven vertegenwoordigen een type lokale energiebedrijven. Maar er wordt bijvoorbeeld ook gewerkt aan lokale energiedienstenbedrijven die de organisatie van energiemaatregelen in de bestaande voorraad naar zich toehalen. Het kan hier gaan om een samenwerking van gemeente en woningcorporatie, al dan niet aangevuld met technische dienstverleners en financieringsinstellingen. Het pakket aan diensten omvat in dit geval het 'ontzorgen' van particuliere huiseigenaren in de uitvoering van maatregelen maar ook een laagdrempelige financieringsconstructie waarin het effect op de woonlasten transparant wordt gemaakt.

De komende jaren zullen uitwijzen in welke mate de lokale energiebedrijven erin slagen om extra organisatorische slagkracht in lokale klimaatinitiatieven te brengen. Het fenomeen past in de trend naar een meer decentrale energievoorziening en de toenemende aandacht van decentrale overheden voor duurzaam vermogensbeheer. Om hier het volle rendement van te plukken lijkt ons kennisuitwisseling, ontwikkeling van formats en verdere professionalisering van lokaal klimaatbeleid cruciaal.

Naar een energie- of klimaatneutrale gemeente: routekaarten en gebiedscoalities

Koplopers als Tilburg, Apeldoorn en Heerhugowaard begonnen er ooit mee: een doelstelling om in een jaartal ergens tussen 2020 en 2050 energie- of klimaatneutraal te zijn voor wat betreft wonen en werken binnen de gemeentegrenzen. Andere gemeenten volgden en de verwachting is dat in de nieuwe bestuursakkoorden van coalitiepartijen in meer gemeenten energieneutraliteit een rol zal spelen. Hoewel dit zich niet vertaalt in CO₂emissiereductie en petajoules duurzame energie op de korte termijn leggen gemeenten hiermee wel de basis voor structurele verduurzaming van de energiehuishouding in belangrijke sectoren binnen de gemeente. Een belangrijk instrument daarin is de 'routekaart' waarmee inzicht ontstaat in de opgaven per sector, te bereiken mijlpalen, een projectenportfolio en stakeholders die daarvoor aan de bak moeten. Het maakt dat gemeenten en hun lokale partners scherper inzien dat ze elkaar nodig hebben, hoe ze elkaar kunnen versterken en dat kansen in gebiedsontwikkelingen zoals een grote herstructureringsoperatie niet gemist moeten worden. Coalitievorming is dus een wezenlijk onderdeel van het operationaliseren van de doelstelling. Binnen de themateamaanpak van het klimaatconvenant bestaat hier aandacht voor, onder andere in de vorm van aanreiken van kennis over netwerksturing.

Energie-innovatie in regionale netwerken

In het Energie- en Klimaatakkoord van rijk en provincies is vastgelegd dat provincies grote bedragen zullen investeren in energie-innovaties. Via beleidsintensivering in het kader van de economische-crisisbestrijding komen direct of indirect nog eens extra middelen beschikbaar voor innovatiebevordering op vlak van duurzame energie en energie-efficiëntie. Veel pilots en praktijkexperimenten in de nationale energietransitie zouden niet gerealiseerd zijn of worden zonder directe financiële impulsen van de regionale overheden en vaak ook betrokkenheid van koplopergemeenten –zoals in de realisatie van energieneutrale nieuwbouwprojecten. De organisatie en het instandhouden van regionale netwerken die nieuwe business cases en consortia helpen initiëren en ondersteunen is daarbij een belangrijk instrument. Energy Valley, onderdeel van het Energie-Akkoord van Noord-Nederland is de bekendste en waarschijnlijk grootste representant. ATO (Noord-Holland) en kiEMT (Gelderland) zijn andere voorbeelden van regionale netwerken waarin bedrijfsleven en overheid participeren om technologische innovatie en nieuwe bedrijvigheid hand in hand te laten gaan met realisatie van klimaat- en energiedoelen.

8 Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk formuleren wij de conclusies over de bijdrage van decentrale overheden aan het realiseren van de doelstellingen van het programma Schoon en Zuinig en de meerwaarde van de klimaatakkoorden in dit verband.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt:

In paragraaf 8.1 formuleren wij de conclusies van het onderzoek. In deze antwoorden op de onderzoeksvragen zitten aanknopingspunten voor verbeteringen in het huidige instrumentarium en de convenantenaanpak. Bij enkele van deze punten formuleren wij in paragraaf 8.2 aanbevelingen.

8.1 Conclusies

Beantwoording onderzoeksvraag 1

De eerste centrale onderzoeksvraag luidt:

Hoe ver zijn gemeenten en provincies met hun klimaatbeleid en zijn ze op de goede weg?

Wij concluderen dat gemeenten en provincies anno 2010 aanzienlijk verder zijn met hun klimaatbeleid dan in de periode 2004-2008. Voor een succesvolle aanpak van de lokale en regionale klimaatinitiatieven is borging in beleid, organisatie en uitvoering noodzakelijk. Wij hebben op deze elementen de volgende conclusies getrokken:

De borging in beleid is verbeterd ten opzichte van de periode 2004-2008. Dit blijkt uit:

- een grotere participatie van gemeenten in SLOK ten opzichte van de subsidieregeling BANS-klimaatconvenant (ruim 70% tegenover ruim 50%),
- het beleid is vastgesteld door de Raad / Staten (100% in de onderzoeksgroep),
- een steviger link tussen klimaatbeleid en economisch beleid,
- de budgetten bij gemeenten en provincies zijn gegroeid,
- verdergaande bestuurlijke ambities richting 'klimaatneutraal'.

Het klimaatbeleid van gemeenten en provincies is over het algemeen steviger verankerd in de organisaties dan in de periode 2004-2008. Dit blijkt uit:

- een programmatische aanpak bij de uitvoering van beleid;
- een meer centrale positionering van het klimaatbeleid in de organisatie;
- een breder bestuurlijk en ambtelijk draagvlak voor het klimaatbeleid;
- een aandachtspunt blijft de afhankelijkheid van sleutelpersonen, groot risico schuilt in de komende bezuinigingen, waardoor vertraging en prestatievermindering in de uitvoering dreigt.

Ten opzichte van de periode 2004-2008 is het accent op de uitvoering van klimaatbeleid op lokaal en provinciaal niveau gegroeid. Dit blijkt uit:

- meer projecten/klimaatinitiatieven zijn in uitvoering;
- er is een meer robuuste samenwerking met externe partners;
- er is meer aandacht voor de monitoring van het klimaatbeleid.

Beantwoording onderzoeksvraag 2

De tweede centrale onderzoeksvraag luidt:

Welke rol en invloed hebben de door het Rijk met VNG en provincies gesloten klimaatakkoorden op de initiatieven en activiteiten van lagere overheden?

Wij concluderen dat de huidige klimaatakkoorden vooral een ondersteunende (legitimerende) rol hebben bij de hogere inzet van provincies en gemeenten. De SLOK-bijdrage is met name voor kleinere gemeenten van cruciaal belang. Dit hangt samen met het ervaren gebrek aan capaciteit bij deze gemeenten. De thema-aanpak leidt in de huidige opzet niet tot een intensivering bij het peloton en de huidige convenantafspraken hebben beperkte sturende en prikkelende werking.

Doordat veel gemeenten en alle provincies meedoen is er sprake van enige impact, maar in instrumentele zin is de toegevoegde waarde van het convenant in de huidige setting gering. De akkoorden bevatten weinig nieuwe prikkels om meer te gaan doen als decentrale overheden. De convenanten lijken meer gericht op het bestuurlijk vastleggen en codificeren van reeds bestaande ambities, dan het formuleren van nieuwe ambities. Het aandeel aanvullende inspanningen of afspraken bovenop bestaand rijksbeleid en lopende programma's en subsidieregelingen is beperkt.

Beantwoording onderzoeksvraag 3

De derde onderzoeksvraag luidt:

Wat is de bijdrage van lokale en provinciale klimaatinitiatieven aan de doelstellingen van het werkprogramma Schoon en Zuinig?

Uit de analyse met behulp van het in dit project ontwikkelde kwantitatieve onderzoeksmodel blijkt dat gemeenten en provincies belangrijke invloed hebben met name binnen de thema's duurzame energie en gebouwde omgeving. De belangrijkste conclusies op basis van de kwantitatieve analyse luiden als volgt:

- Decentrale overheden hebben een substantiële invloed op de Schoon &Zuinig-doelen in 2020. De invloedsfactor bedraagt in potentie 40 a 50% op belangrijke opties binnen de thema's duurzame energie en gebouwde omgeving.
- Provincies en gemeenten hebben een kleinere, maar zeker niet te onderschatten, bijdrage op andere thema's (bijvoorbeeld ca 10% invloed op verkeer en vervoersector in totaal)
- De meest relevante opties in lokaal en regionaal klimaatbeleid, vanuit oogpunt van volume en invloed, zijn:
  - Windenergie op land
  - Decentrale biomassa
  - (Duurzame) warmte
  - Bestaande bouw
  - Covergisting mest (overige broeikasgassen)
- Op de belangrijke thema's zijn activiteiten in uitvoering, per april 2010 is ongeveer 40 a 50% van de voorgenomen beleidsinzet van provincies en gemeenten in de periode 2008-tot en met 2011 ingevuld. Zonder verdere inzet van gemeenten en provincies op deze thema's worden de doelen voor 2020 niet gehaald.
- Door marktpartijen wordt de substantiële invloed van decentrale overheden onderschreven.

Dit evaluatieonderzoek heeft de hypothese dat vooroplopende en actieve gemeenten een grotere bijdrage leveren aan de klimaatdoelstellingen dan niet of minder actieve gemeenten niet eenduidig kunnen bevestigen.

De uitvoering en monitoring zijn nog niet ver genoeg gevorderd om eenduidige relaties tussen ambitieniveau en effecten in termen van CO₂-reductie en DE-productie te kunnen vaststellen. Daar komt bij dat naast de inspanningen van decentrale overheden de gebiedskenmerken en aanwezigheid van marktinitiatieven vaak ook belangrijke verklarende factoren zijn voor de mate waarin op lokaal niveau duurzame energie en CO₂-reductie zijn of worden gerealiseerd.

Uit de interviews en praktijkvoorbeelden blijkt dat door gemeenten en provincies op een breed front en in drie golven wordt gewerkt aan maatregelen voor de korte, middellange en lange termijn (verdergaande energie-innovaties). De concrete effecten hiervan zijn nu nog niet in alle gevallen zichtbaar en meetbaar, maar leggen wel een fundament onder toekomstige resultaten van regionaal en lokaal klimaatbeleid.

8.2 Aanbevelingen

Op basis van het evaluatieonderzoek komen wij tot de volgende aanbevelingen:

1. In het landelijke beleid kan de rol en bijdrage van decentrale overheden aan de klimaatdoelen explicieter worden gemaakt, waardoor de sturende werking van het landelijke beleid wordt versterkt. De specifieke bijdrage van decentrale overheden aan de sectordoelen dient te worden geconcretiseerd met behulp van een gerichte doelenboom, heldere uitvoeringsstrategie en beleidsinzet.
2. Om de klimaatdoelen voor 2020 te halen is verdere (geïntensiveerde) inzet van Rijk en decentrale overheden nodig. Een aangescherpt convenant of akkoord (separaat of als onderdeel van een sectorconvenant) kan hier een belangrijke functie in spelen. Daartoe dient/dienen er:
  - een sterkere focus uit te gaan naar de velden die er op lokaal en provinciaal niveau echt toe doen. In termen van volume en invloed gaat het om de volgende opties:
    - windenergie op land;
    - decentrale biomassa;
    - (duurzame) warmte;
    - bestaande bouw;
    - covergisting mest (overige broeikasgassen).
  - SMART-geformuleerde prestatieafspraken te worden opgenomen (resultaat- i.p.v. inspanningsverplichtingen) met betrekking tot deze prioritaire opties. De afspraken zelf moeten een intensivering van de beleidsinzet inhouden op de hierboven genoemde opties (de lat moet daadwerkelijk hoger worden gelegd). De afspraken dienen met die partijen te worden gemaakt die ook daadwerkelijk een belangrijke rol hebben in de implementatie.
3. Decentrale overheden dienen verder te worden ondersteund en gefaciliteerd om continuïteit en aanvullende beleidsinzet mogelijk te maken. Belangrijk hierbij is dat:
  - Capaciteit voor kleinere gemeenten op peil blijft, bijvoorbeeld door regionale samenwerking extra te stimuleren;
  - De kennisuitwisseling en –overdracht beter wordt georganiseerd, zodat er een echte olievlekwerking gaat ontstaan;
  - Koplopers en voorlopers extra ondersteuning krijgen (beloond worden), zodat het aantrekkelijker wordt om een hoog ambitieniveau te kiezen en als tegenprestatie de voorbeeldrol actief uit te dragen.

- Er een eenduidige monitoringsystematiek wordt ontwikkeld, zodat er meer en beter inzicht ontstaat in de feitelijke voortgang en wat de meest effectieve aanpakken op lokaal en regionaal niveau zijn;

- Gesignaleerde knelpunten op het gebied van subsidieregelingen (discontinuïteit, te versnipperd), wet en regelgeving (institutionele belemmeringen zoals in paragraaf 4.5 genoemd) en vrijblijvendheid in het huidige beleid daadkrachtig worden opgelost. Belangrijke constatering hierbij is dat de effectiviteit van lokale klimaatinitiatieven wordt verhoogd wanneer het Rijksinstrumentarium (o.m. bestaande bouw) dwingender wordt en meer ruimte geeft voor verdergaande regionale en lokale invulling.

Bijlage 1

Overzicht evaluatie-indicatoren

Het evaluatieonderzoek is uitgevoerd vanuit een aantal werkhypothesen (zie hoofdstuk 2). Hieronder wordt per hypothese aangegeven welke evaluatie-indicatoren zijn gehanteerd.

Verbreiding van de doelgroep

Ten opzichte van de periode 2004-2008 zijn meer gemeenten aan de slag met klimaat- en energiebeleid.

- Aantal gemeenten dat BANS-aanvraag heeft ingediend.
- Aantal gemeenten dat SLOK-aanvraag heeft ingediend.

Verhoging van het ambitieniveau:

Ten opzichte van de periode 2004-2008 hebben gemeenten een hoger ambitieniveau op het gebied van klimaat- en energiebeleid.

- Ambitieniveau in de periode 2004-2008 ten opzichte van ambitieniveau in de huidige periode (doelstellingen en budgetten).

Verdieping naar uitvoering

Ten opzichte van de periode 2004-2008 zijn meer gemeenten bezig met de uitvoering van klimaat- en energiebeleid (verschuiving van beleidsontwikkeling naar beleidsuitvoering).

- In de lokale klimaatplannen en SLOK-aanvragen is een accentverschuiving naar concrete uitvoering van projecten ten opzichte van de periode 2004-2008 zichtbaar.
- De meeste activiteiten uit het activiteitenoverzicht zijn daadwerkelijk uitgevoerd of thans in uitvoering.
- De gesproken vertegenwoordigers van marktpartijen onderkennen de actievere rol in de uitvoering van het beleid door gemeenten.
- Marktpartijen en bedrijven zijn actief betrokken bij de uitvoering van het lokale beleid (er zijn bijvoorbeeld nieuwe projectuitvoeringsorganisaties en coalities ontstaan en actief).
- Gemeenten hebben meer inzicht gekregen in de gewenste bijdrage van en prioriteitstelling in lokale initiatieven voor de realisatie van beleidsdoelstellingen van Schoon en Zuinig.

Borging in de gemeentelijke organisatie

Klimaat- en energiebeleid is verankerd en geborgd binnen de gemeentelijke organisatie.

- Er is breed bestuurlijk draagvlak op politiek niveau (door de Raad vastgesteld beleid, opdrachtgeverrol is bij verschillende portefeuillehouders belegd).
- Inhoudelijke disciplines als RO, EZ, mobiliteit, milieuvergunningen doen actief mee. De verantwoordelijkheid en trekkersrol voor klimaat/energieactiviteiten is bij de betrokken disciplines/diensten op voldoende niveau belegd.
- De klimaatcoördinator heeft voldoende mandaat om te interveniëren in de interne voortgang van de uitvoering van het lokale klimaatbeleid.
- De klimaatcoördinator rapporteert periodiek over de voortgang van het klimaatbeleid aan zijn direct leidinggevende en de betrokken portefeuillehouder.

- Er zijn in de meerjarenbegroting voldoende middelen gereserveerd voor de uitvoering van het klimaatbeleid.

Meerwaarde/bijdrage convenant

Het convenant heeft een belangrijke legitimatiefunctie.

- Bestuurlijke gesprekspartners onderkennen dat het Klimaatakkoord een belangrijke aanleiding is om verder met klimaat- en energiebeleid aan de slag te gaan.
- Het Klimaatakkoord brengt samenhang in de initiatieven van gemeenten, provincies en Rijk.
- Ambtelijke gesprekspartners geven aan dat het Klimaatakkoord en specifiek SLOK sturing hebben gegeven aan ambitieniveau en instrumentenkeuze van het klimaat- en energiebeleid.
- De financiële bijdrage vanuit het SLOK is van doorslaggevend of significant belang geweest om lokale klimaatinitiatieven te kunnen realiseren.

Kennisontwikkeling bij gemeenten

De thema- en koploperaanpak zet aan tot actie en leidt tot een olievlekwerking.

- Bestuurlijke gesprekspartners kennen de ambassadeurs van de themateams.
- Bestuurlijke gesprekspartners zijn op de hoogte van de praktijkvoorbeelden en resultaten uit de verschillende themateams.
- Ambtelijke gesprekspartners geven aan dat de organisatie met themateams een bijdrage levert aan de kennisontwikkeling over klimaat- en energiebeleid.
- Ambtelijke gesprekspartners geven aan dat er sprake is van kennisoverdracht tussen gemeenten (ook buiten de themateams) en tussen gemeenten en provincies.
- Ambtelijke gesprekspartners geven aan dat de bestuurlijke aandacht op Rijksniveau voor de rol van gemeenten in relatie tot klimaat- en energiebeleid is toegenomen.
- De praktijkvoorbeelden uit de themateams vormen een belangrijke aanleiding voor gemeenten buiten de koploper/themagroepen om met activiteiten te starten.

Bijdrage aan Schoon en Zuinig (focus op gebouwde omgeving en duurzame energie)

De activiteiten van gemeenten dragen substantieel bij aan de CO₂-emissiereductiedoelen van het beleidsprogramma Schoon & Zuinig (NL 2020: -30% CO₂, 2% EB/jr, 20% DE).

- Bij de onderzoeksgroep is zichtbaar of zeer aannemelijk dat uitgevoerde of in uitvoering zijnde lokale klimaatinitiatieven een directe invloed uitoefenen op de CO₂-emissiereductie in projecten/sectoren.
- De specifieke bijdrage van de lokale klimaatinitiatieven aan de klimaatdoelstellingen van het Rijk kan zichtbaar worden gemaakt.
- De innovatieve en voorlopende gemeenten ('koplopers' en 'volgers') dragen aantoonbaar meer bij aan realisatie van de klimaatdoelstellingen dan de actieve of minder actieve gemeenten ('actieve gemeenten' en 'achterblijvers').

Knelpunten/beleidstekorten

Grootste ervaren knelpunten bij gemeenten zijn:

- Gebrek aan capaciteit en middelen bij de gemeente/provincie.
- Gebrek aan specifieke kennis en ervaring bij de gemeente/provincie.
- Gebrek aan programmatische samenhang tussen de verschillende initiatieven.
- Gebrek aan ondersteuning vanuit het Rijk (bijvoorbeeld via Agentschap NL (Agentschap NL/VROM)).

- Onduidelijk rijksbeleid en regelgeving (bijv. subsidieregelingen van het Rijk).
- Moeizame samenwerking van de gemeente/provincie met het bedrijfsleven.
- Lokale maatregelen zijn ineffectief vanwege rijksbeleid/regelgeving.
- De aankomende bezuinigingen op het gemeentefonds/provinciefonds.
- Anders, namelijk...

Bijlage 2

Overzicht gesprekspartners provincies en gemeenten

Organisatie	Gesproken met...	Functie gesprekspartner
Gemeenten		
1. Amsterdam	Gerrit Jolink	Senior programmamanager klimaat
2. Rotterdam	Hendrik-Jan Bosch	Projectleider Duurzame Stad
3. Den Haag	Peter Smit Emy Lap	Wethouder Hoofd beleid
4. Utrecht	Inge van de Klundert Frederik Leenders	Adviseur milieubeleid Programmamanager klimaatbeleid en lid themateam Duurzame Overheid
5. Eindhoven	Jeroen Lebon Vanessa Silvertand	Afdelingshoofd milieu Programmamanager duurzaamheid en klimaat
6. Delft	Lian Merckx Maaïke Kaiser	Wethouder en ambassadeur themateam Duurzame Energie Senior adviseur energie en duurzaam bouwen
7. Haarlemmermeer	Jeroen Nobel Ronald van Wagtendonk Ruud Mesman	Wethouder en ambassadeur themateam Gebouwde Omgeving Beleidsadviseur en lid themateam G.O. Klimaatcoördinator en beleidsadviseur milieu
8. Apeldoorn	Michael Boddeke	Wethouder en ambassadeur themateam Duurzame Overheid
9. Almere	Rob Leenen	Strategisch beleidsadviseur RO en Milieu
10. Ede	P. van 't Hoog Erik van Tol	Wethouder Klimaatcoördinator
11. Tilburg	Pieter Biemans	Programmamanager klimaat
12. Enschede	Jelmer van Zee Gerard Jutten	Wethouder Programmamanager klimaat
13. Venlo	Dhr. Teeuwen Dhr. Wagter	Wethouder Beleidsmedewerker
14. Aalten	Dhr. R. Borkes	Klimaatcoördinator
15. Coevorden	Margriet de Vogel	Beleidsmedewerker ruimte en milieu
16. Hardenberg	Jannes Janssen Peter Hermans Gertjan Brand Koos Timmermans	Wethouder Teamleider Milieu Klimaatcoördinator en lid themateam G.O Projectleider 'Bewust Duurzaam Thuis'
Provincies		
17. Utrecht	Dhr. de Jong Michel Berghoef Dhr. Rijnten	Gedeputeerde Teamleider duurzaamheid Senior beleidsmedewerker energie
18. Noord-Holland	Bart Heller Pim van Herk	Gedeputeerde Senior beleidsadviseur klimaat & energie
19. Limburg	Hein Wijnands Ab Brokking	Clusterhoofd milieu en duurzame ontwikkeling Beleidsontwikkelaar klimaat en energie

Telefonische gesprekken met 5 gemeenten die geen SLOK hebben aangevraagd:

- Valkenswaard: de heer C. Sandkuyl (projectleider ruimte).
- Heeze-Leende: de heer M. Hendrikx.
- Grootegast: de heer T. Postma.
- Landerd: de heer J. Cranen.
- Haarlemmerliede-Spaarnwoude, de heer Bruin.

Verdere gesprekspartners

- Ministerie VROM, programmadirecteur Schoon en Zuinig, de heer A. Dikmans.
- Ministerie VROM, WWI, de heer E. Schmersal.
- Ministerie EZ, mevrouw Koopal.
- IPO, de heer M. van der Gaag.
- VNG, de heer R. van Vliet.
- Agentschap NL, de heer R. Schellekens, mevrouw M. Das, de heer M. Hillenius (themasecretarissen).
- Meer met Minder, de heer C. Bruijnes.

Externe partijen

- AVR van Gansewinkel, de heer Timmerije.
- EON Benelux, de heer C. Hamers.
- Platform Bio-energie, mevrouw R. Kalf.
- Bosch en van Rijn, de heer G. Bosch.
- AM Duurzaam, de heer P. Hameetman.
- 2RC, de heer L. Hiddes.
- HIER Klimaatbureau, de heer S. Schöne.
- Eneco, de heer J. Overgoor.
- Diverse partijen op gemeentelijk niveau.

Bijlage 3

Vragenlijst gemeenten

In opdracht van het ministerie van VROM evalueert ons bureau de klimaatakkoorden die het Rijk in 2007 met gemeenten (VNG) en in 2009 met provincies (IPO) heeft afgesloten. Het hoofddoel is om inzichtelijk te maken wat de convenanten bijdragen aan beleidsdoelstellingen van het werkprogramma Schoon en Zuinig: 30 % CO₂-reductie in 2020, 20 % duurzame energie in 2020, 2 % energiebesparing per jaar 2011-2020.

In 2010 wordt over de voortgang van het werkprogramma S&Z aan de Tweede Kamer gerapporteerd. De evaluatie van de klimaatakkoorden maakt onderdeel uit van dit bredere traject voor monitoring en evaluatie.

Het Kabinet wil met het werkprogramma, binnen internationale kaders zoals klimaatverdragen en EU-beleid, invulling geven aan verregaande reductie van uitstoot van broeikasgassen in Nederland. Bij de uitvoering van Schoon & Zuinig heeft het Kabinet gekozen voor een gezamenlijke aanpak met bedrijfsleven en decentrale overheden. Dit heeft geresulteerd in verschillende convenanten, waaronder bovengenoemde klimaatakkoorden. Op basis van het klimaatakkoord met de VNG is in juli 2008 de 'Stimuleringsregeling Lokale Klimaatinitiatieven' (SLOK) van kracht geworden. Deze regeling heeft tot doel gemeenten en provincies te stimuleren tot het nemen van extra maatregelen, gericht op de reductie van broeikasgassen.

Gespreksonderwerpen

Graag staan we, na een korte introductie bij het onderzoek, met u stil bij een vijftal gespreksonderwerpen. We willen deze onderwerpen niet strikt als een gestructureerde vragenlijst behandelen, maar meer als een aandachtspuntenlijst. Beschouwt u s.v.p. onderstaande vragen vooral voor u ter oriëntatie op het gesprek.

1. Het gemeentelijk klimaatbeleid

- Wat waren volgens u de belangrijkste motieven om een eigen klimaatbeleid te formuleren?
- In hoeverre sluiten de beleidsdoelstellingen van de gemeente aan bij het programma S&Z?
- Op welke onderdelen van beleid wijken de lokale ambities af van de Rijksdoelstellingen?
- Hoe beoordeelt u het ambitieniveau van uw gemeente op het thema klimaat en energie ten opzichte van referentiegemeenten?

2. Vertaling van beleid naar uitvoering

- Wat is de rol/bijdrage van de gemeente in de uitvoering van het beleid?
- Op welke sectoren richt het klimaatbeleid zich primair?
- Welke maatregelen zijn door de gemeente voor de sectoren genomen?
- Zijn er door het klimaatbeleid nieuwe samenwerkingsverbanden ontstaan?
- Zo ja; hoe succesvol zijn deze (publiek-private) samenwerkingsverbanden?
- Wat zijn binnen uw gemeente interessante praktijkvoorbeelden en/of best practices?

3. Borging in de gemeentelijke organisatie

- Is het klimaatbeleid door de gemeenteraad vastgesteld?
- Hoe is de relatie van het klimaatbeleid tot de overige bestuursportefeuilles?
- Op welke wijze worden inhoudelijke disciplines (zoals RO, EZ, mobiliteit en vergunningen) betrokken bij de uitvoering en monitoring van het klimaatbeleid?
- Zijn er in de meerjarenbegroting structureel middelen gereserveerd voor het klimaatbeleid?

4. Meerwaarde van het klimaatakkoord

- Bent u bekend met (voorlopers van) het huidige klimaatakkoord en de SLOK-subsidieregeling?
- Is het Klimaatakkoord en/of de subsidieregeling aanleiding geweest voor bestuur en politiek om verder met lokaal klimaatbeleid aan de slag te gaan?
- In hoeverre levert de SLOK een substantiële bijdrage aan lokale klimaatinitiatieven?
- In hoeverre is er sprake van kennisontwikkeling en kennisoverdracht tussen gemeenten (en ook tussen gemeenten en provincies)?
- Is in uw optiek de bestuurlijke aandacht op Rijksniveau voor de rol van het decentraal bestuur in relatie tot klimaatbeleid toegenomen?

5. Mogelijke knelpunten/beleidskorten

- Hoe ervaart u de beschikbare capaciteiten en middelen binnen uw organisatie?
- Wat zijn uw ervaringen met het rijksbeleid en regelgeving? (bijvoorbeeld subsidieregelingen)
- Hoe ervaart u de ondersteuning en/of samenwerking met het Rijk? (bijvoorbeeld met Agentschap NL)
- Wat zijn volgens u op rijksniveau de meest urgente knelpunten/beleidskorten voor het voeren van een effectief klimaatbeleid op gemeentelijk niveau?
- Hoe moeten deze knelpunten/beleidskorten door het Rijk volgens u worden opgepakt?

Bijlage 4

Vragenlijst provincies

In opdracht van het ministerie van VROM evalueert ons bureau de klimaatakkoorden die het Rijk in 2007 met gemeenten (VNG) en in 2009 met provincies (IPO) heeft afgesloten. Het hoofddoel is om inzichtelijk te maken wat de convenanten bijdragen aan beleidsdoelstellingen van het werkprogramma Schoon en Zuinig: 30% CO₂-reductie in 2020, 20% duurzame energie in 2020, 2% energiebesparing per jaar 2011-2020.

In 2010 wordt over de voortgang van het werkprogramma S&Z aan de Tweede Kamer gerapporteerd. De evaluatie van de klimaatakkoorden maakt onderdeel uit van dit bredere traject voor monitoring en evaluatie.

Het Kabinet wil met het werkprogramma, binnen internationale kaders zoals klimaatverdragen en EU-beleid, invulling geven aan verregaande reductie van uitstoot van broeikasgassen in Nederland. Bij de uitvoering van Schoon & Zuinig heeft het Kabinet gekozen voor een gezamenlijke aanpak met bedrijfsleven en decentrale overheden. Dit heeft geresulteerd in verschillende convenanten, waaronder bovengenoemde klimaatakkoorden. Op basis van het klimaatakkoord met de VNG is in juli 2008 de 'Stimuleringsregeling Lokale Klimaatinitiatieven' (SLOK) van kracht geworden. Deze regeling heeft tot doel gemeenten en provincies te stimuleren tot het nemen van extra maatregelen, gericht op de reductie van broeikasgassen.

Gespreksonderwerpen

Graag staan we, na een korte introductie bij het onderzoek, met u stil bij een vijftal gespreksonderwerpen. We willen deze onderwerpen niet strikt als een gestructureerde vragenlijst behandelen, maar meer als een aandachtspuntenlijst. Beschouwt u s.v.p. onderstaande vragen vooral voor u ter oriëntatie op het gesprek.

1. *Het provinciaal klimaatbeleid*

- Wat waren volgens u de belangrijkste motieven om een eigen klimaatbeleid te formuleren?
- In hoeverre sluiten de beleidsdoelstellingen van de provincie aan bij het programma S&Z?
- Op welke onderdelen van beleid wijken de provinciale ambities af van de Rijksdoelstellingen?
- Hoe beoordeelt u het ambitieniveau van uw provincie op het thema klimaat en energie ten opzichte van andere provincies?

2. *Vertaling van beleid naar uitvoering*

- Wat is de rol/bijdrage van de provincie in de uitvoering van het beleid?
- Op welke sectoren richt het klimaatbeleid zich primair?
- Welke maatregelen zijn door de provincie voor de sectoren genomen?
- Zijn er door het klimaatbeleid nieuwe samenwerkingsverbanden ontstaan?
- Zo ja; hoe succesvol zijn deze (publiek-private) samenwerkingsverbanden?
- Wat zijn binnen uw provincie interessante praktijkvoorbeelden en/of best practices?

3. Borging in de provinciale organisatie

- Is het klimaatbeleid door Provinciale Staten vastgesteld?
- Hoe is de relatie van het klimaatbeleid tot de overige bestuursportefeuilles?
- Op welke wijze worden inhoudelijke disciplines (zoals RO, EZ, mobiliteit en vergunningen) betrokken bij de uitvoering en monitoring van het klimaatbeleid?
- Zijn er in de meerjarenbegroting structureel middelen gereserveerd voor het klimaatbeleid?

4. Meerwaarde van het klimaatakkoord

- Bent u bekend met (voorlopers van) het huidige klimaatakkoord en de SLOK-subsidieregeling?
- Is het Klimaatakkoord en/of de subsidieregeling aanleiding geweest voor bestuur en politiek om verder met lokaal klimaatbeleid aan de slag te gaan?
- In hoeverre levert de SLOK een substantiële bijdrage aan lokale en regionale klimaatinitiatieven?
- In hoeverre is er sprake van kennisontwikkeling en kennisoverdracht tussen provincies en tussen gemeenten en provincies?
- Is in uw optiek de bestuurlijke aandacht op Rijksniveau voor de rol van het decentraal bestuur in relatie tot klimaatbeleid toegenomen?

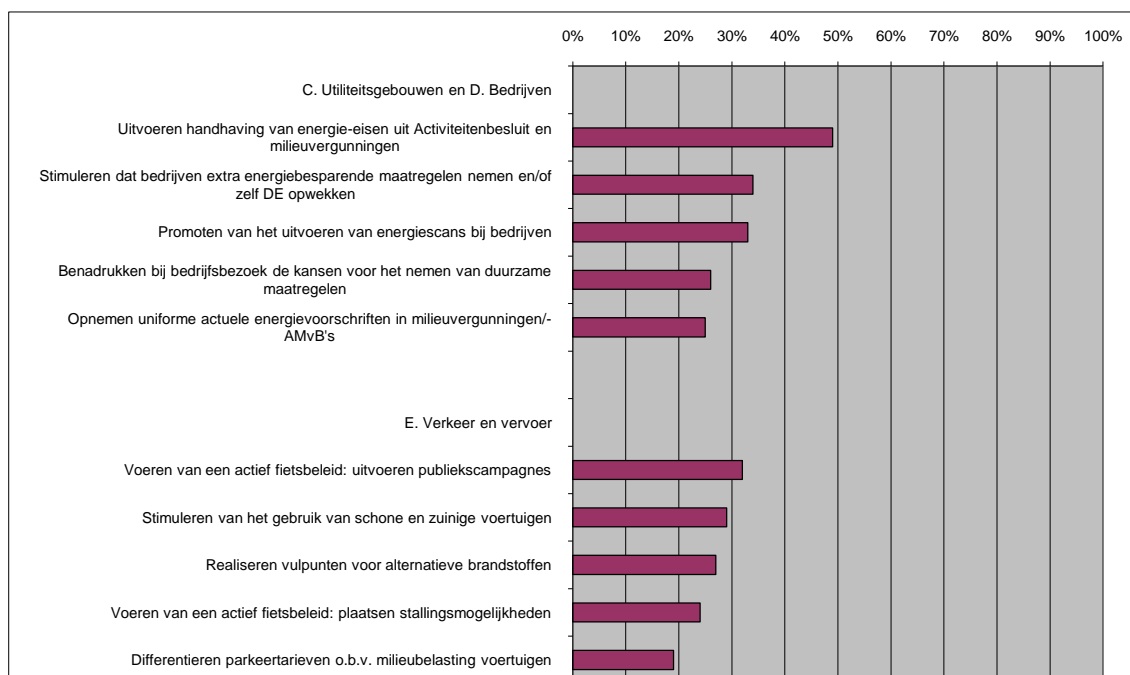
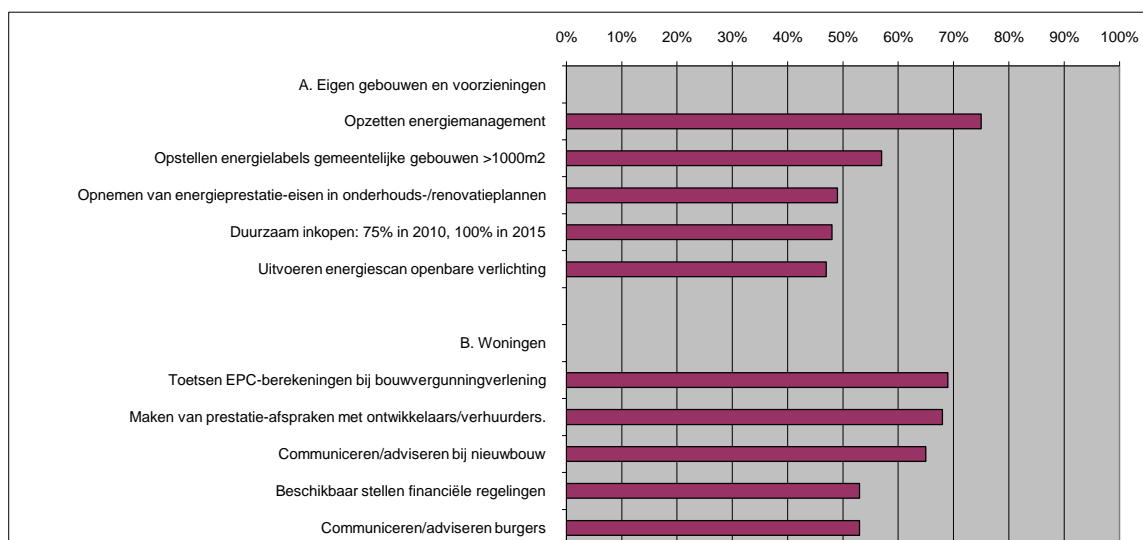
5. Mogelijke knelpunten/beleidskortingen

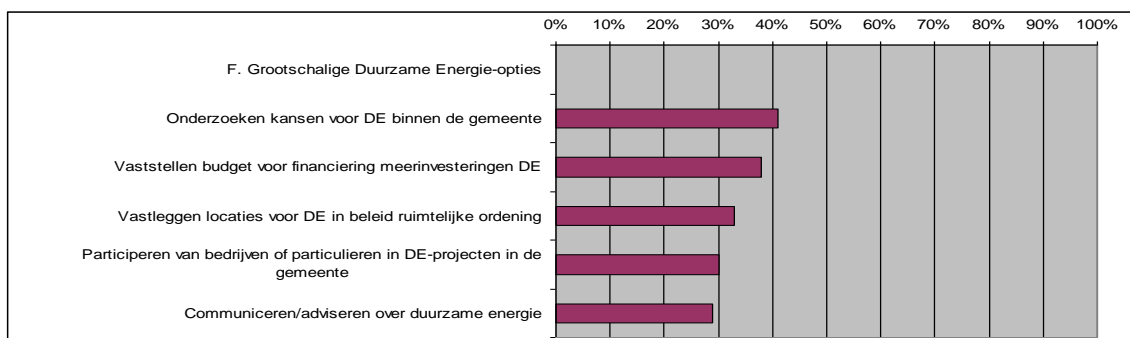
- Hoe ervaart u de beschikbare capaciteiten en middelen binnen uw organisatie?
- Wat zijn uw ervaringen met het rijksbeleid en regelgeving? (bijvoorbeeld subsidieregelingen)
- Hoe ervaart u de ondersteuning en/of samenwerking met het Rijk? (bijvoorbeeld met Agentschap NL)
- Wat zijn volgens u op rijksniveau de meest urgente knelpunten/beleidskortingen voor het voeren van een effectief klimaatbeleid op gemeentelijk niveau?
- Hoe moeten deze knelpunten/beleidskortingen door het Rijk volgens u worden opgepakt?

Bijlage 5

Overzicht van activiteiten

Gemeenten voeren uiteenlopende activiteiten uit om de doelstellingen uit hun klimaatbeleid te realiseren. Een analyse door Agentschap NL, van de in het kader van SLOK ingediende plannen van aanpak, laat de volgende top-5 van activiteiten per thema zien (in percentage van de SLOK-gemeenten die een ambitie op het desbetreffende thema vastgesteld heeft).

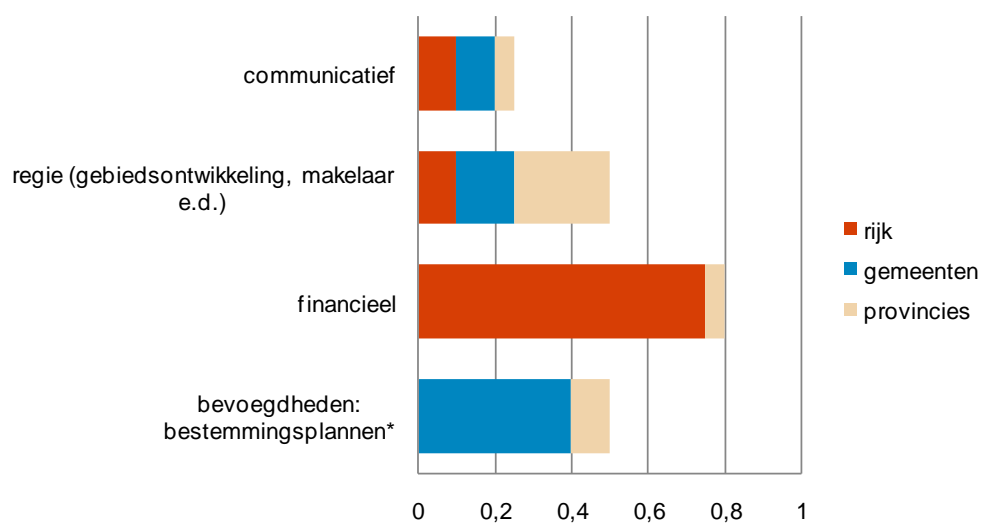
Figuur: Top-5 van activiteiten per thema

Bovenstaande tabel geeft een indicatief inzicht in de aard en omvang van de initiatieven die op lokaal niveau door gemeenten worden uitgevoerd.

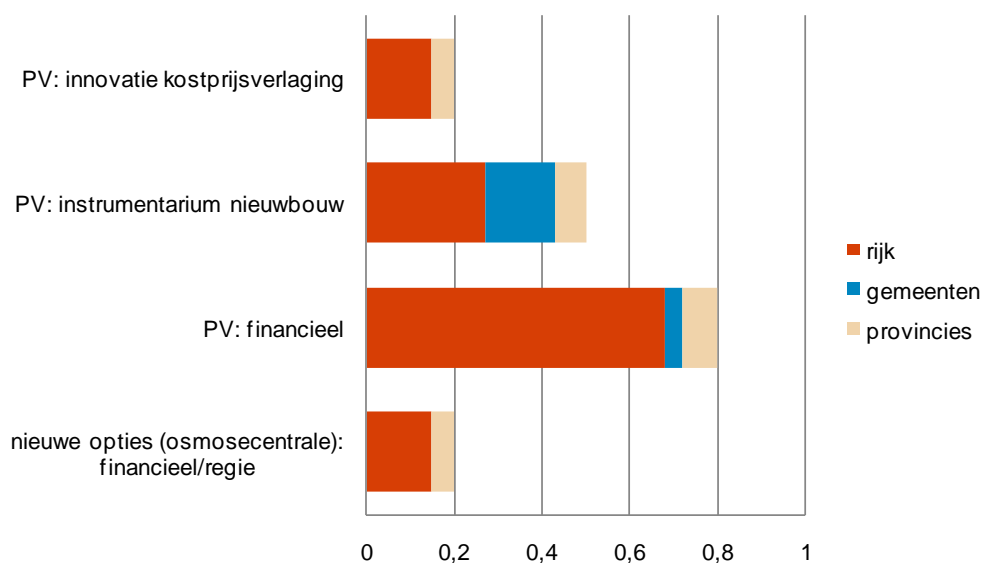
Bijlage 6

Invloedsfactoren overheden –opbouw naar beleidsinstrument per thema of optie

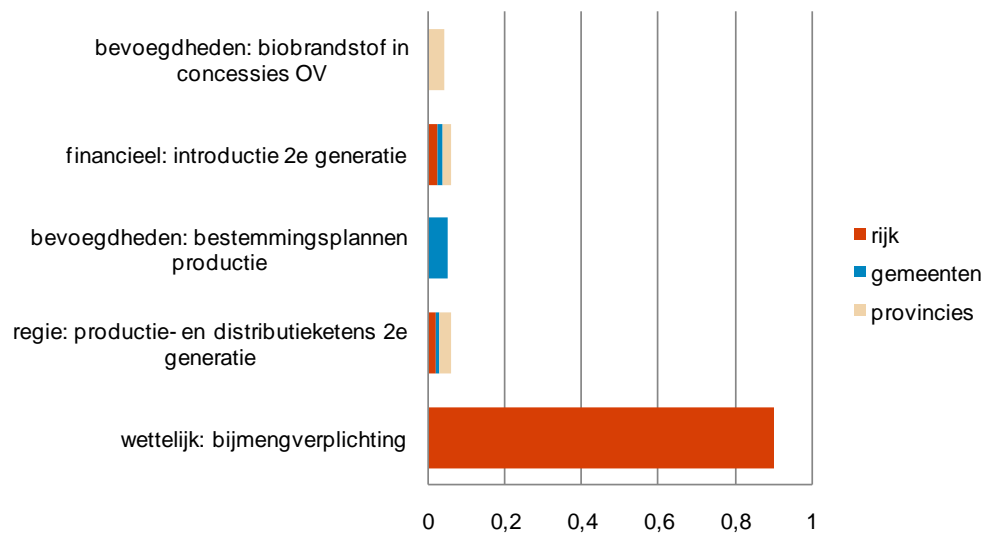
DE: biomassa (stand alone elektr. + groen gas)

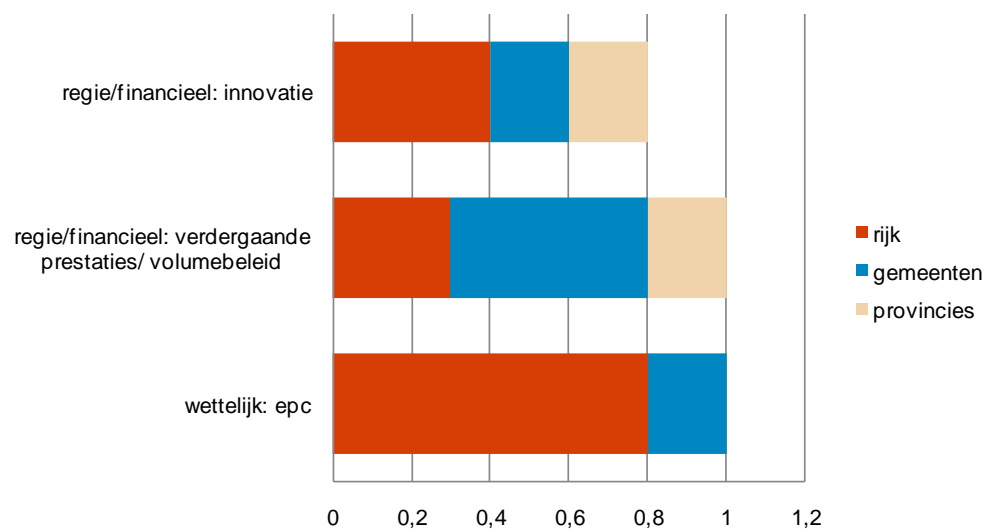
Overige duurz. elektriciteit

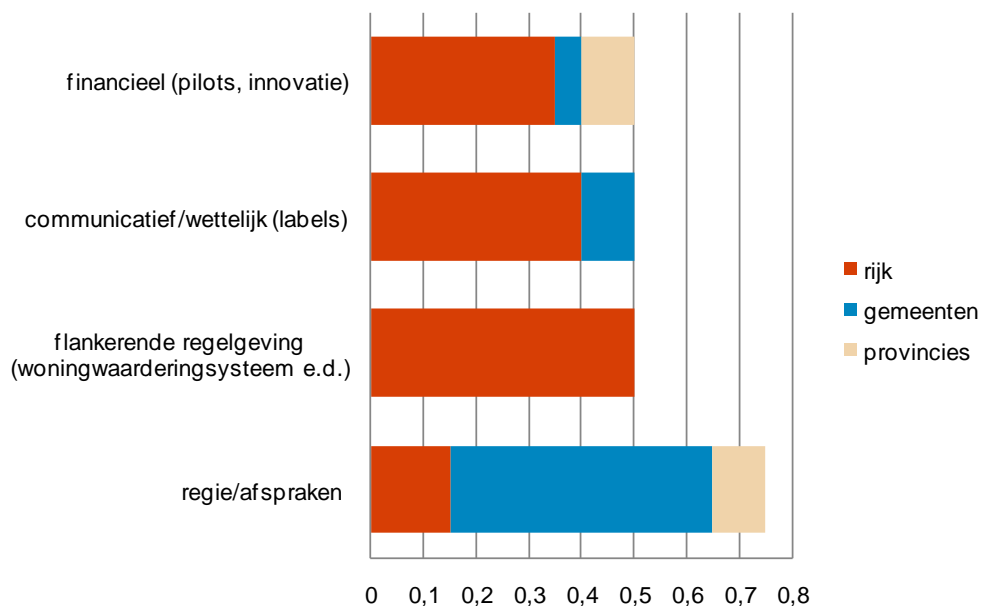
DE: biobrandstof in verkeer

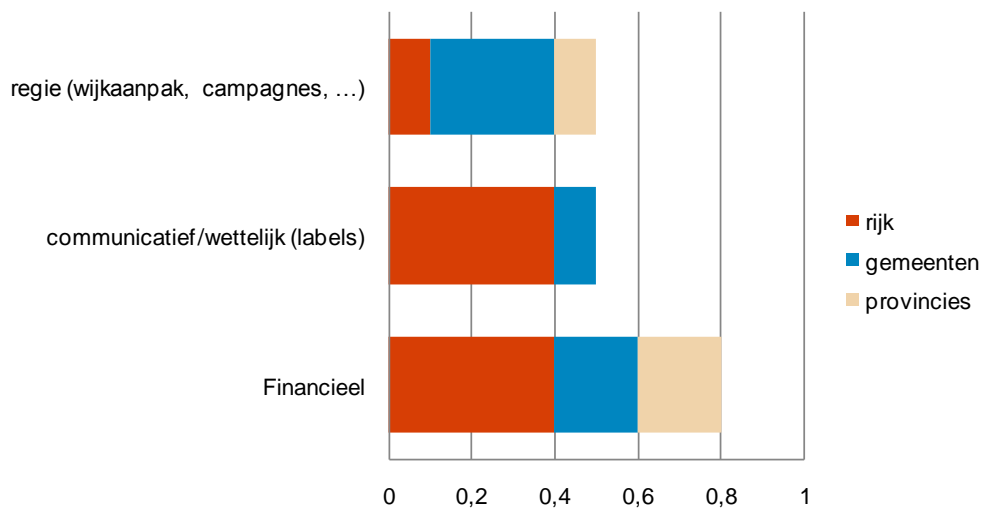
Nieuwbouw

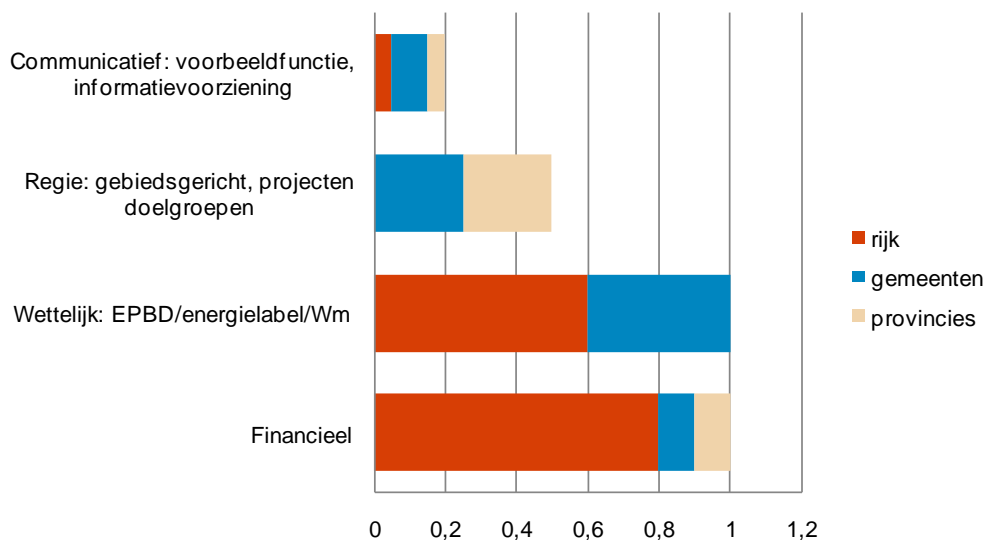
Bestaande bouw: huurwoningen

Bestaande bouw: koopwoningen

Bestaande bouw: utiliteit

Zuiniger modaliteiten / terugdringing werkgerelateerde mobiliteit

